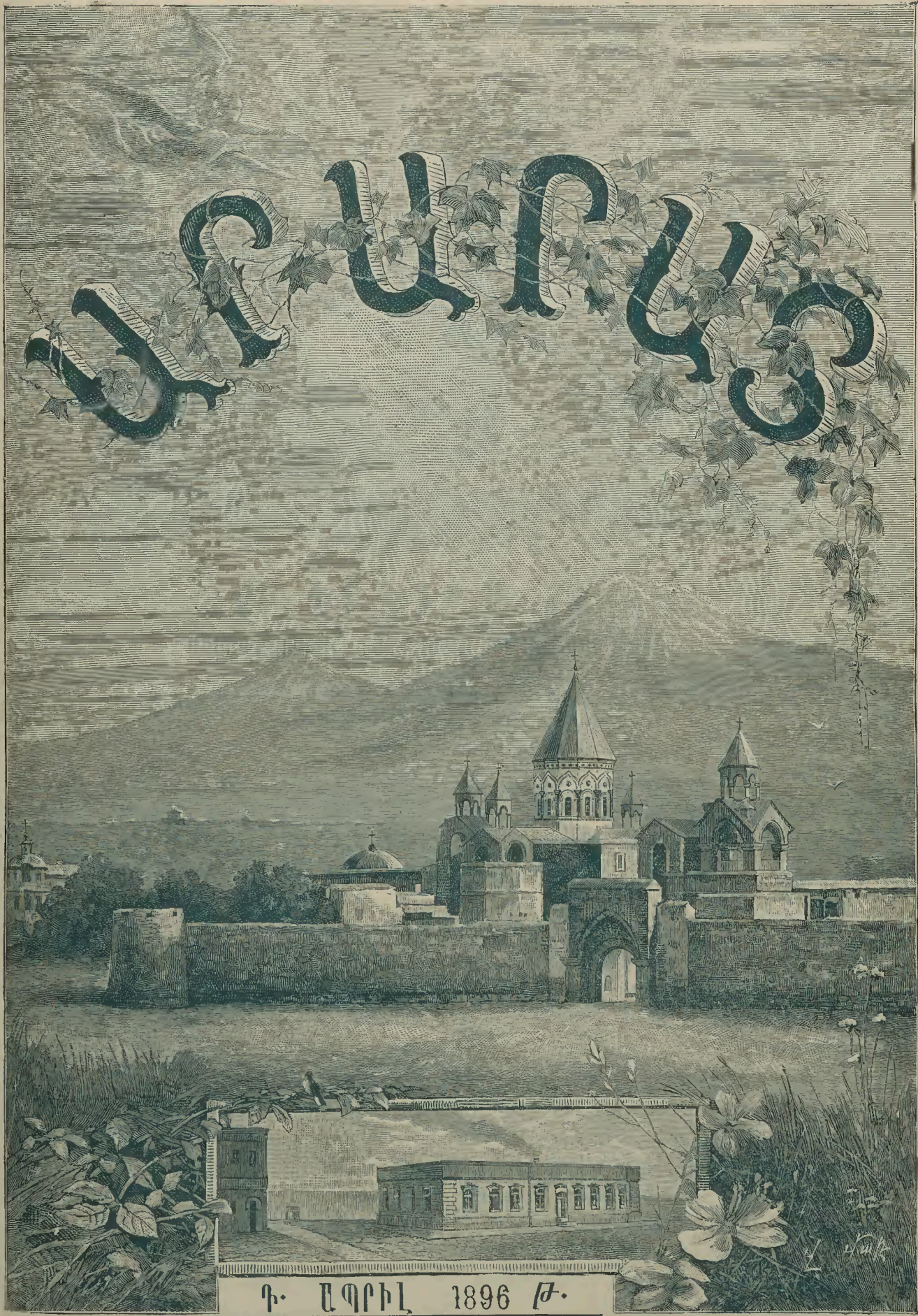

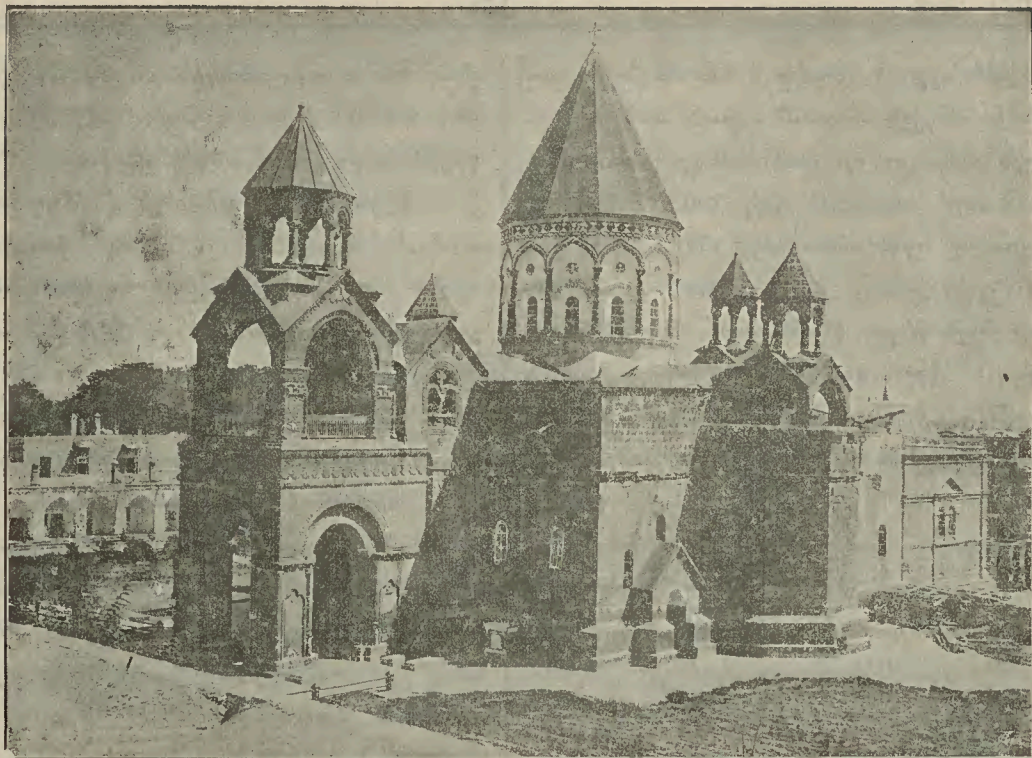
Դ. ԱՊՐԻԼ 1896 Թ.

Հ Բ Ա Մ Ա Ն Ա Ի

Տ. Տ. Մ Կ Ր Տ Չ Ի Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԴՈՅՆ ԿԱԹՈՈՒԼԻԿՈՍԻ

Ա Մ Ե Ն Ա Յ Ն Հ Ա Յ Ո Ց

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ — ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ — ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — ՄԱՆԿԱՎԱՐ-
ԺԱԿԱՆ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ.

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

ԹԵԽԴ. ԻԹ. ՏԱՐԻ.

ՀԱՄԱՐ ԶԱՐԲԱՐԳ

ԱՊՐԻԼ 1896 Թ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ—ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

ԱՆՆԵՐԵԼԻ ՄԵՂՔԸ.

Ամէն ասեմ ձեզ, զի ամենայն թողցի
որդաց մարդկան մեղք եւ հախոյութիւնք՝ որ-
չափ եւ հախոյեցեն, քայց որ հախոյեցէ՝ զՀո-
գին սուրբ, ոչ ունիցի թողութիւն յաւիտեան,
այլ պարտաւան լիցի յաւիտենիցն մեղաց :
Մարկ. Գ. 28 29.

Սօսկալի հակադրութիւն: Այն աւետա-
րանը, որ եօթանասնեկին եօթն ան-
գամ յանցաւոր եղբօրը ներել պատուիրե-
լով՝ Աստուծոյ կողմից ևս ներումն է խոս-
տանում մարդոց բոլոր մեղքերի բոլոր յան-
ցանքների համար, եթէ մինչև իսկ ըստ ե-
րևութին ամենամեծ յանցանքը զործեն, ինչ-

պէս Մատթէոս աւետարանիչն է աւելացնում
հայհոյական խօսք ուղղեն Մարդոյ Որդւոյ
գէմ՝ ճանաչում է այսու ամենայնիւ մի յա-
ւիտենական մեղք, որի համար թողութիւն
չկայ: Մեր ժամանակի մարդիկ ի հարկէ, ո-
րոնք կարծես մեղքի զիտակցութիւնը իս-
պառ կորցրել են, որոնք ամէն չարեաց վե-
րայ իբրև բնական պատահարների վերայ են
նայում և արամադիր են աչք փակելու թէ
սեփական և թէ օտար ամենահրէշաւոր օրի-
նադանցութեանց առաջ՝ սոսկալի չեն համարի
այդ հակադրութիւնը. բայց ում մէջ կենդանի
է զեռ բարոյական զգացումը և ստիպում է

տեսնել, թէ որքան տգեղ է և մահացու ամենաթեթեւ մեղքն անգամ որքան մեծ և բարերար այն շնորհը, որ ամէն մեղք սրբում է և քան զասոր սպիտակ դարձնում՝ նա չէ կարող չսոսկալ այդ անտանելի մաքից, թէ կայ մի մեղք, որի համար քաւութեան ոչ մի միջոց չունի նոյն ինքն Մենակալ և Մենաբարի Տէրը։ Եւ սակայն աւետարանական ճշմարտութիւն է այդ, և եթէ մենք ուշի ուշով քննենք Փրկչի ասածները, կհարկադրուինք խոստովանելու, որ այդպէս էլ պէտք է լինէր։

Երբ Փրկիչը խաչի վերայ Իրեն խաչ հանողների համար աղօթում էր. «Հայր, թող զոցա», աւելացրեց նաև՝ «զի ոչ գիտեն զինչ գործեն», և երբ Պետրոս առաքեալը յարուցեալ Քրիստոսի մասին քարոզելով՝ յորդորում էր հրեաներին և հնարաւոր էր համարում նոցա համար, ապաշխարել իրենց դժոխային յանցանքը՝ Նորա գէտ և կրկին Նորան ապաւինել՝ անում էր այդ այն համոզմամբ, թէ «գիտեմ, զի անգիտութեամբ արարէք՝ որպէս և իշխանքն ձեր»։ Եւ յիրաւի մեր յանցանքների ամենամեծ մասը անգիտութիւնից է յառաջ գալիս՝ մարդկային մաքի և հոգեւոր տկարութիւնից. մեր աչքը դիւրութեամբ է խաբուում, մեր սիրտը դիւրութեամբ դայթակղուում, և մենք յաճախ անընդունակ ենք ուղիղ տեսնելու և զգալու։ Բայց կայ մի բան, որ մենք չտեսնել և չզգալ չենք կարող. բացարձակ բարին, ճշմարիտը և սուրբը այնպիսի առանձնայատկութիւն ունին, որ հակառակ իսկ մեր ցանկութեան ազդում են մեր վերայ. Եստուծոյ ս. Հոգին, որ բացարձակ բարեւոյ, ճշմարտութեան և սրբութեան հոգի է, գործում է ոչ թէ դուրսը՝ մեր աչքի կամ մշտքի առաջ պատկերանալով, որպէս զի կարելի լինէր Նորան չճանաչել, այլ ներգործում է անմիջապէս մեր ներսը, մեր հոգու խորքում. ուստի և եթէ մենք ընդդիմադրենք այդ ներգործութեան, Նորա ազդեցութեանը չենթարկուենք, այն ժամանակ արդարև ոչ մի միջոց չկայ մեզ կորուստից ազատելու՝ մեր ներքին տեսութեան բոլոր պատուհանները

փակ են աստուածային լուսոյ առաջ և մեր մեղսամած, խաւար հոգու մէջ ոչ մի ճառագայթ ներս թափանցել չէ կարող։

Եսպիսի մի վիճակի ենթարկուելու վրտանդի ներքոյ էին ահա այն փարիսեցիները, որոնց նկատմամբ Փրկիչն արտասանել է վերև յառաջ բերած խօսքերը։ Եւ միջոց ուր ժողովուրդը շրջապատել էր Նորան. հիւանդներին Նա բժշկում էր, տառապեալներին մխիթարում՝ այնքան զբաղուած էր այդ սուրբ գործով, ասում է աւետարանիչը, որ ժամանակ անգամ չէր գտնում հաց ուտելու. այնպիսի ոգևորութեամբ էր գործում և խօսում, որ մօտն եղողները կարծում էին, «թէ մոլեղնեալ իցէ»։ Փարիսեցի դպիրներն այդ ամէնը տեսնում են, տեսնում են Նորա առաջ բերած մեծամեծ բարիքները՝ Նորա գործած հրաշքները ուրանալ չեն կարող. բայց այնքան բթացած է նոցա բարոյական զգացումը, այնքան նախապաշարուած նոցա միտքը, որ պատրաստ են աւելի շուտ բացարձակ բարին բացարձակ չար անուանելու՝ քան խոստովանելու, թէ իրենք սխալուած են, թէ ուրիշ են Եստուծոյ ընտրած ճանապարհները և քերիչ սկզբունքներով է առաջնորդուում Նորա ուղարկած Սեւիան, քան իրենք իբրև Խարայէի օրէնսդէտներ ենթադրում էին. «Կեղեքբեղ գոյ ի դմա և իշխանաւն դիւաց հանէ դա զգեա»։ Եւ այդ անօրինակ զրպարտութեան վրայ Փրկիչն ամենեւին չէ վրդովուում. Նա հանգիստ ձայնով բացատրում է միայն, որ ուրանալ այդ ամենապարզ ճշմարտութիւնը, թէ սատանան սատանայ հանել չի կարող, ինչպէս որ կրակը կրակ չի հանդցնի, և դիւական զօրութեան վերադրել այն, ինչ որ ականք Եստուծոյ ս. Հոգեւոր ազդեցութեան արդիւնքն է՝ ս. Հոգին հայհոյել, այսինքն աններելի մեղք գործել կնշանակէ։

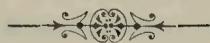
Պէտք է չմոռանալ, որ այս հայհոյիչները հասարակ տգէտ մարդիկ չէին, այլ ժողովրդի կրթուած և ընտիր դասին էին պատկանում. հասարակ մարդոց զգացումներն էլ հասարակ են և նոքա աւելի տրամադիր են բարոյական

աշխարհին պատկանող իրողութիւններն առնելու այնպէս, ինչպէս որ կան՝ իրենց անմիջական տպաւորութեամբ: Նարձրագոյն առաքինութեան դիմաց անյատակ չարութիւն հանդէս է դալիս միայն այն ժամանակ, երբ մի սխալ, ոչ բարոյական հիմանց վերայ հաստատուած կրթութիւն խճողում է մարդոց մշտքերն այնպիսի փաղափարներով և շոյում ստոր հակումներն այնպիսի ներշնչումներով, որ նոցա հոգեղ մէջ ստեղծուում է մի առանձին աշխարհ իւր սեփական կանոններով և սկզբունքներով փակ ամէն արտաքին բարոյական ազդեցութեան առաջ: Ահա արդի քաղաքակիրթ աշխարհը ինչպիսի հրէշային արտայայտութիւն չեն դնում յաճախ նորա լուսաւոր դադափարներն ու կոկուած զգացմունքները: Արիքովի ճանապարհի վերայ ընկած կիսամահ վիրաւորի մօտից նա ոչ միայն անտարբեր է անցընում ինչպէս այն քահանայն և զետացին, այլ մինչև անգամ պատրաստ է մի քանի հարուած էլ ինքն իջեցնել, եթէ վիրաւորը գլուխ բարձրացնել: Օգնութիւն, մեռնում եմ մի կաթիլ ջուր պապականութեան լեզուիս, կանչել համարձակուի: ինչպէս է յանդգնում դա իւր չնչին տեղով ազնիւ անցորդների հանդիսաւ վրդովել, մեղաւոր է, որ աւաղակների ձեռքն ընկաւ, թող կրէ իւր մեղքի պատիժը և շրնորհակալ լինի աշխարհից, որ իրաւունք է տալիս մի քանի շունչ ևս աւելի քաշելու ու խաղող մեռնելու:

Օարհուրելի՛ չէ՞ մտածելն անգամ որ մարդիկ այսպիսի մտածմունքների և զգացումների ընդունակ են. ոչինչ այնչափ չէ վիրաւորում մեր մարդկային արժանապատուութիւնը, այնպիսի մեծ և արդար զայրոյթ ազնիւ սրտերի մէջ չէ բորբոքում ինչպէս այսօրինակ հայհոյութիւնը արդարութեան և ճշմարտութեան սկզբունքների դէմ: Մենք չգիտենք, թէ ի՞նչ աստիճան զարդացած պէտք է լինի նա, որ Աստուծոյ ս. Հոգեղ հայհոյութիւն և անքաւելի մեղք համարուի. բայց գիտենք, որ մի դիւակաւ հակումն դէպի այդ կողմ զրեթէ բոլոր մարդոց մէջ կայ և ամենատգեղ

կերպով երևան է դալիս այն դէպքերում, երբ նա արտայայտուում է ոչ թէ օտարների, հեռաւորի նկատմամբ, այլ մօտիկ շրջաններում բնական և բարոյական սերտ կապերով միմեանց հետ կապուած անձանց մէջ: Հրեաները սարսափելի մեղք գործեցին իրենց Փրկչին ի խաչ հանելով, բայց պատմութեան դատաւորը՝ արդարութեան հոգին, նոցանից ոչ ոքի այնպէս խստիւ չէ հալածում ինչպէս այն թշուառականին, որ Արդարութեան Արեգակի կենդանարար անմիջական ազդեցութեան ներքոյ այնքան երկար ժամանակ անզղայ մնաց և ճշմարտութեան առաքեալ կոչուած լինելով՝ անօրէնութեան առաջնորդ և իւր Տիրոջ դաւաճան հանդիսացաւ: Աւ արդարութեան ողորդելու չէ մեռած. ինչպէս ամէն քրիստոնեայ ժողովուրդի այնպէս նաև մեր պատմութեան մէջ, Ղ. Լեոնդ երէցի բերանով՝ կանչում է՝ Աստուրք աւետարանի ուխտը դրժողների, նենդաւոր խորհուրդներով իրենց և ուրիշներին խաբողների ետեւից. «Թէ արդարև դու կենդանութեամբ զգլուխդ ի վերայ ուսողդ ի Հայս տանիս, ապա ընդ իս Տեառն Աստուծոյ չէ խօսեցեալ»:

Կ. Վ.

ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴՐԻ ՆԿԱՏԱՐԱՄԻ ՄԵՐ
ԵՒ ՄԽԹԱՐԵԱՆ ՀԱՅՐԵՐԻ ՌԵՆԵՅԱՎ
ՀԱՅԵԱՑՔԸ:

Անցեալ տարուայ Արարատի Այեմբեր համարում (եր. 386) պ. Քարամեան հարկ էր համարել պրոֆ. Աէօլեկէի մի ծանօթութեան վերայ իւր կողմից ևս ծանօթութիւն աւելացնել, հերքելով մեծանուն զիտնականի այն թիւր կարծիքը, թէ Հայոց եկեղեցին միաբնակութիւն է ընդունելու և յարելով թէ «մեր ս. եկեղեցու մասին այս տեսակ մոլորութիւն տարածելուն շատ են նպաստել միաբանները (unitor) և դրանց արժանի ժառանգ Մխիթարեանները, որոնք եւրոպացոց համար հեղինակաւոր անձինք են Հայոց վերաբերեալ խնդիրներում»: Այս նկատողութիւնը առիթ է եղել Մխիթարեան հայ-

լերից մէկին Հացոռնի ստորագրութեամբ մի յօդուած գրելու Ռազմավէպի անցեալ մարտ ամսատետրի մէջ, ուր նա պ. Քարամեանի վարմունքը անիրաւ հալածանք համարելով իւր միաբանութեան դէմ և դառնապէս զանգատուելով՝ ի պաշտպանութիւն նորա բերած փաստերի մէջ այնպիսի գաղափար է արտայայտում մեր եկեղեցւոյ դաւանութեան մասին՝ որ մենք անուշադիր և անպատասխան թողնել չենք կարող:

Մենք համակրող չենք այն յարձակումներին, որոնց ենթարկուել են յաճախ տեղի և անտեղի Մխիթարեան հայրերը մերայնոց կողմից, և չունինք անձամբ նոյն իսկ այն կարծիքը, թէ նոքա ըստ ամենայնի արժանի ժառանգ են ունիթոռների: Մենք յարգում ենք այդ բազմաշխատ միաբանութիւնը և ընդունում, որ նա առհասարակ իւր կարողութեան չափով աշխատել է ազգայնական տարրը ամուր պահել կաթոլիկ հայութեան մէջ: Մենք զգում ենք, թէ ինչպիսի ճշմանները են գտնուում Մխիթարեանները այժմ իսկ լատին կղերի կողմից և ամենայն շնորհակալութեան արժանի ենք համարում, որ նոքա այսպիսի երկարատեւ ամէն առանձնայատկութիւն ոչնչացնող ճշմանները պահպանել են իրենց ինքնուրոյնութիւնը: Բայց որ նոքա այնու ամենայնիւ մեծապէս նպաստել են մեր եկեղեցւոյ, մեր ամբողջ պատմութեան մասին սխալ գաղափարներ տարածելուն՝ այդ է որ անուրանալի է ըստ մեզ և որ մենք մի քանի դժերով պէտք է ասպնջանել աշխատենք: Մենք չենք մտածում ամենեւին, թէ նոքա զիտակցաբար, պատմական յիշատակարաններ կեղծելով են այդ արել, ընդհակառակն համոզուած ենք և Աւետիկի հարց մատենագրարանում ունեցած մեր մի քանի օրուայ փորձով վկայել կարող ենք, որ նոքա այս կէտում առհասարակ բարեխիղճ և հաւատարիմ են գտնուել: Սակայն մենք զիտենք, թէ ինչ ասել է կաթոլիկ լինել՝ դաստիարակուել այն ոգւով, որ ընդունակ է դարձնում մարդոց սեւը սպիտակ տեսնե-

լու, և մեզ արգահատանք է պաճառում Հացոռնու այն՝ անշուշտ անկեղծ, հառաչր, թէ «Գրիգորի Եստուածը դարերէ ի վեր թողեր է զմեզ երեսէ» նորա համար, որ մենք «ընդհանրական եկեղեցւոյ վարդապետութեանց» հակառակ ենք ընթանում և չենք ընդունում, որ զանազան Յովհաննէս ԺԻ. և ԻԳ. ներ, Թէոֆիլակտների, Աղեքսանդր Բորջիաներ՝ անսխալական փոխանորդներ և զլուխ են եղել ընդհանրական եկեղեցւոյ, իսկ մեր Լուսաւորիչները, Իմաստասէրները, Շնորհալիները՝ նոցա հաւատարիմ խոնարհ որդիք և սպասուորներ:

Ահա այս ոգւով է, որ պատուարժան յօդուածագիրը հարկ է տեսնում «զայստանեայց եկեղեցին որոշել ի հին և ի նոր. հնով իմանալով մեր բոլոր հարբը՝ Լուսաւորչէն մինչև ի ժողովն Քաղկեդոնի, և նոցա այն յաջորդները՝ որք ընդհանուր եկեղեցւոյ և հաւատոց միութիւնը սիրել և պաշտպանել են՝ մինչև ի Գր. Տղայ և այլն: Իսկ նորով՝ յետ ժողովոյն Քաղկեդոնի դայթ ի դայթ գնացող մասն մինչև ցայսօր»: Սակայն նա սխալուում է ենթադրելով, թէ պ. Քարամեանը կամ որ և է մէկը մեզնից չգիտէր, որ Մխիթարեան հայրերը վաղուց ի վեր հարկ են տեսել այսպիսի որոշումն գնելու՝ մինչև ԺԻ. դար եղած մեր եկեղեցւոյ հայրերին երկաքնակ, իսկ յետոյ եկողներին մոլորեալ հռչակելու: Մեր բողոքը նոյն իսկ այդ անհիմն տեսութիւնից առաջ եկած մոլորութեան դէմ է՝ այն պարզամիտ մոլորութեան դէմ, որի տեսակէտով միաբնակութիւնից և երկաքնակութիւնից դուրս մի երրորդ տեսակ դաւանութիւն չկայ և չի կարող լինել: Իրողութիւնն այն է, որ մենք ուղղադաւան հայերս, այդպիսի հնի և նորի բաժանումն մեր եկեղեցւոյ մէջ մտացածին համարելով և նախապաշարմունք, հաստատում ենք, որ ուրեմն ոչ թէ Հայաստանեայց նոր եկեղեցին, այլ առհասարակ Հայաստանեայց եկեղեցին՝ իբրև մի անքակտելի ամբողջութիւն «հազար չորս տարիներէ ի վեր կռիւ մղած է երկաքը-

նակութեան գէմն և ի լուր արեւմտից աղա-
ղակեր է միշտ՝ մի բնութիւն» ի նկատի ու-
նենալով գաղափարները և ոչ ըստերը, և սա-
կայն հեռու մնալով միաբնակութիւնից: Մեր
այս համոզմունքը նեղ ազգասիրական հայ-
եացքներից կամ անհասկացողութիւնից չէ
յառաջ գալիս և իւր հիմք ունի ոչ թէ կա-
մայական ենթադրութիւններ, այլ հաստա-
տուն պատմական փաստեր, որոնց համար վը-
կայ կարող ենք կոչել արդի եւրոպական պատ-
մագիտութեան ամենառաջնակարգ և ան-
կողմնապահ ներկայացուցիչներին: * Աւ մենք
կասենք ու կկրկնենք որ մի զուտ պատմական
սխալ է միայն թէ և շատ տարածուած
սխալ, կարծել՝ թէ «մի բնութիւն» դա-
ւանելը նոյն է, ինչ որ միաբնակ լինելը, թէ
Աիւրեղ Աղեքսանդրացին Քաղկեդոնի ժողո-
վում իբրեւ ուղղափառ ճանաչուած լինելով՝
նոյն վարդապետութիւնն ունի, ինչ որ այդ
ժողովը, և թէ ուրեմն մեր եկեղեցին «մի բը-
նութիւն» դաւանելով նոյն իմաստիւ, ինչ որ
Աիւրեղ, կամ միաբնակ պէտք է համարուի
ըստ ըստինս՝ կամ երկաբնակ ըստ գաղափարին:

Միաբնակ անունը պատմութիւնն ընծա-
յել է Ազգիպոսի և Ասորիքի այն արեւելեան ե-
կեղեցիներին, որոնք Քաղկեդոնի ժողովի պատ-
ճառաւ՝ նորա սահմանած դաւանութիւնը հա-
կառակ դանելով Աիւրեղ Աղեքսանդրացու Ա-
փեսոսի ս. ժողովում պաշտպանած ճշմարիտ
վարդապետութեան, երկարատե վէճերից յե-
տոյ բաժանուել են ընդհանուր եկեղեցուց և
ազգային սկզբունքների վերայ առանձին կաղ-
մակերպութիւն ընդունել: Թէ և նոյանից ոչ
մէկը հետեող չէ եղել Աւտիքէսի, ինչպէս
սխալմամբ կարծում են շատերը, բայց նոքա

մի ընտելութեան ուսումը պաշտպանելով՝ Քը-
րիստոսի մէջ աստուածային կողմն առհա-
սարակ աւելի են շեշտել և այդպէս ար-
տաքիններին տեղի կամ անտեղի առիթ
տուել պնդելու, թէ նոքա մի ընտելութեամբ
աստուածայինն են միայն հասկանում, մարդ-
կայինը եղծում: Այս եզրակացութեան ա-
ւելի նպաստել է մանաւանդ այն հանգա-
մանը, որ միաբնակ եկեղեցիները շատ չան-
ցած արաբական լուծի ներքոյ ընկնելով՝
դարարել են զրեթէ ընդհանուր եկեղեցու
հետ կենդանի յարաբերութիւն ունենալուց և
հետզհետէ տղիտութեան խաւարի մէջ ընկղ-
մել, ուստի այն խնդիրները, որոնք Աիւրեղ
Աղեքսանդրացու և նորա ժամանակակիցների
համար կենդանի հաւատի հետ անմիջական
կապ ունէին և կրօնական բուռն հետաքրքրու-
թեան ու գիտնական ուսումնասիրութեան
առարկայ էին՝ մեռեալ տառ են դարձել զրեթէ
այդ եկեղեցիների համար՝ բանաձևեր, որոնք
իբրեւ դաւանանք պարտաւորեցուցիչ էին հա-
մարուում բայց որոնց իսկական միտքը հա-
կանալ և բացատրել ոչ ոք այլ ևս չէր կարող:

Հայոց եկեղեցին բոլորովին տարբեր ան-
ցեալ է ունեցել: Այդպէս կոչուած միաբնա-
կան կամ եւտիքական վէճերի մէջ նա չէ մաս-
նակցել և չէր էլ կարող մասնակցել, որովհե-
տե քաղաքական հանգամանքների շնորհիւ
վաղուց արդէն (ըստ մեզ՝ ի սկզբանէ և եթ)
բաժանուած ընդհանուր եկեղեցուց և վարչա-
կան տեսակէտից անկախ՝ նա տարբեր կեանքով
էր ապրում և ուրիշ աւելի հետաքրքրական
կրօնական խնդիրներով էր զբաղուած: Մեր հա-
մոզմամբ այդ վէճերի մասին առաջին անգամ
իւր վճիռը կայացրեց ոչ թէ 491 թ. - ին
Բաբելոնի զումարած Աղարշապատի ժողո-
վը, ինչպէս ընդունուած է մեր մէջ Չամ-
չեանի հետեողութեամբ, այլ Օ. դարու կէ-
սին՝ Ներսէս Բ. Աշտարակեցու զումարած
Դուինի ժողովը, ինչպէս մի ուրիշ անգամ
ապացուցանելու յոյս ունինք՝ հակառակ Չամ-
չեանի փաստաբանութեան: Առաջին անգամից
և եթ մեր եկեղեցին այս վէճերի վերայ նա-

* օր. A. Harnack — Lehrbuch der Dogmengeschichte.
B. II S. 377. ann. 3 — Freiburg i. B. 1894. — ուր հայոց
եկեղեցւոյ մասին ասած է. թէ նա «միաբնակ չէ, այլ հիւ-
րեղեան»: Որպէս զի չասուի թէ բողոքական գրուածք է
այդ եւ ուրեմն հեղինակութիւն չունի, յիշենք միայն, որ
նորա գիտնական արժէքը շատ քաղցր գնահատողներից եւ
իւր դասախօսութեանց մէջ շարունակ նորանից օգտուողնե-
րից մէկն է նաեւ Դիւլէն, ժամանակակից կաթոլիկ աշ-
խարհում գրեթէ ամենանշանաւոր եկեղեցական պատմիչը
եւ ամենապատկառելի անձնաւորութիւններից մէկը:

յել է իբրեւ աւելորդ բանաբաղութիւնների և նախնի ընդհանրական եկեղեցւոյ ողջամիտ ու լրացման անկարօտ վարդապետութեան մէջ մտցրած ներմուծութիւնների վերայ. ուստի ևս նա հրաժարուեցաւ նոցա կամայական բացառութիւնները դաւանութիւն դարձնելու իւր համար և որոշեց պահպանել նոյն դրութիւնը, ինչ որ պարզաբանել և հայոց ընդունած վերջին տիեզերական ժողովի միջոցաւ իշխող էր դարձրել կորովին Աւերեղ Աղեքսանդրացի: Այս դրութիւնը, որի արտայայտելու համար Աւերեղ գործ է ածել «մի բնութիւն Ռանին մարմնացեալ» կամ «մի բնութիւն յերկուց» — բանաձևները՝ յենուում է այն գաղափարի վերայ, թէ մարդեղութիւնից յետոյ Քրիստոսի մէջ ոչ մի բաժանումն չեն չէ կարելի. թէ քրիստոնէական հաւատը պահանջում է աստուածայինը և մարդկայինը այնպէս սերտ կերպիւ և միացած ընդունել, որ ոչ մի մարդկային կիրք կամ դործողութիւն առանց աստուածային մասնակցութեան տեղի ունեցած չլինի՝ և ընդհակառակն. թէ վերջապէս մեր մտքի համար անըմբռնելի է առանձին առանձին բնութիւններ առանց անձնաւորեալ կերպաւորութեան, կամ մի անձն, որ երկու ներգործութիւն և երկու կամք ունի՝ ուստի և բնութիւնների բաժանումն ակամայ դէպի անձերի բաժանումն պէտք է տանէ: Իսկ այն առարկութիւնը, թէ Աստուած և մարդ, իբրեւ երկու տարբեր բնութիւններ, միանալով մի բնութիւն կազմել չեն կարող՝ անգոր է բոլորովին. որովհետեւ նախ ոչ թէ մարդկայինը իբրեւ անկախ մարդեղութիւնից առաջ ևս առանձին գոյութիւն ունեցող՝ բնութիւն միացել է աստուածային բնութեան հետ, այլ Ռանն Աստուած մարմին է առել և երկրորդ՝ մարդու մէջ նոյնպէս հոգին ու մարմինը իբրեւ երկու տարբեր բնութիւններ միացած են իրար հետ, բայց որ ոչ ոքի մտքից չէ անցնում, թէ մարդ երկու բնութիւն, կամ երկու կամք և ներգործութիւն ունի՝ մարմնական և հոգեղէն, և ուրեմն Քրիստոս, իբրեւ կատարեալ Աստուած և կատարեալ մարդ, երեք բնութիւն՝ աստուա-

ծային, հոգեկան և մարմնական: Այսպէս ահա եթէ մեր եկեղեցին այս խնդրի նկատմամբ իւր ունեցած համոզման համար իրաւամբ նկարեղեանն անուանել կարելի է՝ անտեղի է միանգամայն միաբնակ անունը տալ նորան, որովհետեւ այդ անունը մի պատմական մակդիր է այն եկեղեցիների համար միայն, որոնց ինքնուրոյն գոյութիւնը միաբնակութեան վէճերի հետ է կապուած, և տալիս է այն սխալ գաղափարը, թէ այդպէս կոչուածները մի բնութիւն ասելով աստուածայինն են հասկանում և մարդկայինը երեւութական ինչ ընդունում:

Աւելորդ ենք համարում երկարացնել մեր խօսքն այս խնդրի մասին, որովհետեւ Արարատի սոյն համարին կից տպուած Յովհան Լամատասիւրի ճառի մէջ շատ դեղեցիկ բացատրուած է այդ խնդիրը այն ոգւով, ինչ ոգւով մեր երջանիկ նախնիք ըմբռնել են: Ահա հասարակ մեր հասկացողութեամբ ընդունելու համար, որ եկեղեցւոյ զլխաւոր ներկայացուցիչները մինչև ի Գրիգոր Տղայ եւ այլն երկաթնակ են եղել, կամ որ նոցանից մէկն ու մէկի մտքով անցել է, թէ Հռոմի եպիսկոպոսն է ընդհանրական եկեղեցւոյ գլուխը և իւր իշխանաւորը՝ պէտք է պատմութեան մասին կամ ամենևին գաղափար չունենալ, կամ որպէս զի արմատացած նախապաշարումները պահպանուին՝ կամաւ ինքնախաբուութեան ենթարկել իրեն: Այսպիսի ինքնախաբուութեան մէջ Միսիթարեան հայրերը Չամչեանից սկսած սովոր են, իբրեւ զլխաւոր ապացոյց իրենց պաշտպանած դրութեան, Յովհան Օձնեցու օրինակը և յատկապէս նորա Ընդդէմ Ներսէսի թակախոսաց ճառը յառաջ բերել, որ և կրկնում է Հացունին և պղտոր աշքերի տեսութիւն է համարում Ե. Տէր Միքելեանի այն կարծիքը,* թէ Օձնեցին այդ ճառի մէջ մի բնութեան ուսումն է պաշտպանել: Բայց որովհետեւ այն բոլոր հարցերի քննութիւնը, որ Չամչեան Յովհան Օձնեցու մասին արծարծել է, ինչպէս նաև Ներսէս Շնորհալու, նորա յաջորդների և այլոց այս մասին վերաբերեալ

* Հայաստանեայց եկեղեցին եւն. եր. 140:

խնդիրները առանձին ընդարձակ ուսումնասիրութեանց նիւթ է՝ մենք կանգ կառնենք այստեղ միայն ընդդէմ՝ Երեւութականաց ճառի վերայ և նորա դիմաց դնելով Խմաստասերի միւս մեր այժմ հրատարակած ճառը՝ կըհրաւիրենք, որ ամէն պարզ աչքով խնդիրը դիտող ինքը վկայէ, թէ նոցա հեղինակը մի քննութիւն է ուսուցել, թէ երկու ընութիւն։ Եւ որպէս զի խնդիրն աւելի պարզ լինի՝ յառջ կըբերենք համառօտակի այն կարծիքը, որ ունինք Յովհանն (Օ)ճնեցու մեր պատմութեան մէջ կատարած դերի մասին և որ մասամբ արդէն երեք տարի առաջ մեր գերմաներէն գրութեան մէջ յայտնել ենք։ *

Կերսէս Բ. Աշտարակեցու օրով, վերեւ յիշած Դուինի ժողովում, երկու բնութեան ուսումը մերժելուց յետոյ, Հայոց եկեղեցին կամայ ակամայ ընդհարումներ սկսաւ ունենալ քաղկեդոնականների հետ և յարձակումների ենթարկուել նոցա կողմից։ ** Պատմական մի շարք ակնարկներից եզրակացնել պէտք է, որ Հայաստանի մեծազոյն մասի Պարսից տիրապետութեան ներքոյ գտնուելը և ժամանակակից պարսիկ տիրապետների բռնած քաղաքականութիւնը քիչ չնպաստեց սաստկացնելու համար Քաղկեդոնի ժողովի պատճառաւ Յունաց և Հայոց մէջ ծագած հակառակութիւնը։ Երկարատեւ մաքառման միջոցին գտնուեցան արդարեւ մեր կողմում զանազան հանգամանքներից զրդուած գայթ ի գայթ գնացողներ, բայց եկեղեցին իբրեւ ամբողջութիւն հաւատարիմ մնաց իւր մի անգամ դաւանած սկզբունքներին և հակառակ դաւանական խտրութեան՝ յարաբերութիւն պահպանելով միշտ յունական գիտութեան կեդրոնավայրերի հետ, կենդանի պահեց իւր մէջ նա և քրիստոնէական գիտութիւնը և ունեցաւ շարունակ այնպիսի բարձր հոգու և ընդարձակ դադափարների տէր ներկայացուցիչներ,

որոնք իրանց եկեղեցւոյ դաւանութիւնը շատ լաւ ըմբռնել, բացատրել և պաշտպանել կարող էին։ Մեր եկեղեցւոյ ազդեցութեան ներքոյ Աղուանից եկեղեցին ևս ազատ մնաց քաղկեդոնական խմորից, բայց Ալրաց բաժանմամբ մենք շատ զգալի կորուստ ունեցանք։ Թէ ինչպէս պարզ կերպով էին ըմբռնում մեր հայրերը նոյն իսկ այս սկզբնական ժամանակներում իրենց պաշտպանած դատի և դաւանութեան էութիւնը՝ այդ պարզ կարելի է տեսնել Հայոց և Ալրաց մէջ փոխանակուած գրութիւններից, որոնց մի մասը միայն հրատարակուած է Ուխտանէսի պատմութեան միջոցաւ, իսկ միւս մի քանի կարեւոր յիշատակարաններ դեռ յարմար առթի են սպասում ի լոյս ընծայուելու Մայր Աթոռի մատենադարանի ձեռագիրներից։

Սակայն չեղուենք բռն խնդրից։ Մեր շատ ձեռագիրների մէջ գտնուում է. «Յովհաննու Խմաստասիրի Հայոց կաթողիկոսի սակս ժողովոյն, որ եղեն ի Հայս» վերնագրով մի գրութիւն, ուր՝ վեց ազգային եկեղեցական ժողովներ յիշելուց յետոյ՝ Խմաստասիրի բերանից ասած է, թէ նա կաթողիկոսանալով իբրեւ Եղիայի յաջորդ Եւ ժողով է գումարել Մանազկերտում, Հայոց ԸՅՆ. Թուականին, բազմութիւ հայ հոգեւորականների և վեց ասորի եպիսկոպոսների գործակցութեամբ, ուր «խեցաք (ասած է) զորոմն ասրականութեան, որ սփռեալ էր յԵզրայ այսր, վասն որոյ բազումք կործանեցան յերկաբնակ հաւատն, և մերժեցաք զախտ ժողովոյն Քաղկեդոնի, և հաստատեցաք դաւանութիւն հաւատոյ, վասն զի խոստովանիմք մի բնութիւն Բանին և մարմնոյն՝ Աստուած կատարեալ և մարդ կատարեալ, և միաւորեալ անբաժանաբար յստակ միացեալ բնութեամբ»։ Չամչեան աշխատել է հերքել այս գրութեան վաւերականութիւնը, և մենք համաձայն ենք, թէ նորա ոճը և զանազան ձեռագիրների մէջ եղած խոշոր տարբերութիւնները ցոյց են տալիս, որ նա յամենայն դէպս աղաւաղուած է և զուցէ ամենեւին (Օ)ճնեցու գործը չէ, բայց նա չի

* Die Paulikianer P. 67.—Leipzig 1893:

** Մեր ձեռքը հասել է մի շատ կարեւոր պատմական յեշտակարան այս շրջանից, որ եւ կաշխատենք շուտով տպագրութեան ընծայել։

կարող նաև Օձնեցուց առաջ ապրող մի Յովհանն Մանազկերտցու զործ լինելի որովհետև այդպիսի մէկ անձն՝ վեց տարով տեղապահ Ներսէս Շինողի կաթողիկոսութեան ժամանակ և Մանազկերտի ժողովի գումարող, ամենևին գոյութիւն չէ ունեցել, այլ՝ Չամչեանի հնարածն է՝ առանց որ և է պատմական փաստի։ Այս գրութեան մէջ պատմուած իրողութիւնը, որ Յովհանն Օձնեցին ժողով է գումարել Մանազկերտում՝ նորա անվաւերականութեամբ չի հերքուում, այլ հաստատուում է «վասն ժողովոյն» որ եղեն ի Հայս ի սրբոյն Վրիգորէ սկսեալ» վերնադրով մի ուրիշ գրութեամբ, որ հաւանականաբար աւելի հին է և ճշգրիտ պատմութեան կնիք է կրում* ինչպէս և ուրիշ բազմաթիւ պատմական յիշատակութիւններով։ Հարցը կարող է միայն այն մասին լինել, թէ արդեօք ի՞նչ է եղել այդ ժողովի քննութեան բուն առարկան և նպատակը, բայց այդ հարցով զբաղուելը մեզ շատ հեռու կը տանի։ Մենք կրկնենայինք միայն այն հարցին պատասխանել, թէ արդեօք Օձնեցին առհասարակ կարող է Քաղկեդոնի ժողովը մերժած և «գործնական ապականութեան» որ սփռեալ էր յայդ «սրբոյն» գումար խլած լինել։

Չամչեան այս հարցին բացասական պատասխան է տուել, առարկելով, թէ Օձնեցու նախորդ Եղիա կաթողիկոսն արդէն ծայրահեղ հակաքաղկեդոնական էր, և թէ նորա կռիւն ընդհակառակն միաբնակների դէմ է եղել։ Բայց մենք այն կարծիքն ենք յայտնել նախ, որ եթէ Օձնեցին Եղիայի նման հակաքաղկեդոնական կաթողիկոսից յետոյ քաղկեդոնական եղած լինէր՝ անկարելի էր որ պատմութիւնը ոչ միայն այդ փաստը չյիշէր, այլ և բոլորովին հակառակը յիշատակէր նորա մասին, և երկրորդ, որ երեւութականների կամ աղանդաւոր միաբնակների դէմ լինելը չէ նշանակում, թէ նա միևնոյն ժամանակ չէր կարող նաև երկաբնակների դէմ լինել։ Օձ-

նեցու մատուցած մեծ ծառայութիւնն այն է, ասել էինք մենք, որ նա երկու վտանգների մէջ մի միջին ճանապարհ է գտել և Հայրերի աւանդութեանց վերայ հիմնուելով՝ ընծայել է ի նորոյ իւր եկեղեցուն մի առանձնաշատուկ բնաւորութիւն, որ և մնացել է նորա թանգադին սեպհականութիւնը։ Արդ, Օձնեցու մեր հրատարակած ճառը մի նոր հաստատուն փաստ է այս կարծիքի համար։ Իսկ թէ ի՞նչ է նշանակում վերև բերած այն պատմական յիշատակութիւնը, որ նա Եղիայ յետոյ իւր նախորդների օրով մնացած խմորը մէջտեղից վերցրել է՝ աշխատենք այդ ևս մի քանի խօսքով պարզել։

Քաղկեդոնի ժողովից յետոյ նոյն իսկ յունական եկեղեցին անմիջապէս չհաշտուեցաւ երկու բնութեան ուսման հետ, այլ նորա մէջ ևս յառաջ եկան երկու կուսակցութիւններ, և զրեթի մի ամբողջ դար դեռ ինչպիսիք էր, թէ արդեօք ո՞ր կողմը կ'յայտէ։ Ինչպէս պրոֆ. Լ. օօֆս իւր նշանաւոր Leontius von Byzanz զբքով ցոյց է տուել՝ Սկես անապատի կրօնաւորները և յատկապէս Լևոն Բիւզանդացին եղան, որոնք պղատոնական փիլիսոփայութեան տեղ արիստոտելեանը դնելով և «խաչեցար»-ի դաղափարը պաշտպանելով, միջոց տուին երկու բնութեան ուսումը Վիւրեղ Եղեբսանդրացու հասկացողութեամբ բացատրելու և յունական մտածողութեան համար ըմբռնելի կացուցանելու։ Իսկ Յուստինիանոս կայսեր 553 թուին գումարած Լ. տիեզերական անուանեալ ժողովը նուիրադրօժեց նոցա վարդապետութիւնը և այդպէս ճանապարհ հարթեց երկու կուսակցութիւնների իրար մօտենալու։ Սակայն արեւելքում մնում էին դեռ մի քանի առանձնացած եկեղեցիներ, որոնց թուում նաև Հայոց եկեղեցին, որ վրացիների բաժանումից յետոյ աշխատում էր իւր ներքին ոյժերը ժողովել և որոշ ինքնուրոյն կերպարանք ստանալ, մինչդեռ Բիւզանդական կայսրների քաղաքականութիւնը պահանջում էր ըստ կարելւոյն մօտ և մի լինել արեւելեան քրիստոնեաների հետ։ Ուստի

* Գուցէ այս համաձայն յիշատակարանն է նաև ծառայել իբրեւ հիմք միւսի համար։

երբ Հերակլ կայսրը յաղթական զնացքով Պարսից տէրութեան վերայ արշաւեց և խաչի յաղթանակը կանգնեց արևելքում՝ բնական է, որ ձգտէր այդ կերպով ձեռք բերած հեղինակութիւնը և ոյժը գործ զնելու յօգուտ միութեան զաղափարի։ Արդէս զի կարելի լինէր մէջտեղ մի բանաձև զնել, որին երկու հակառակ կողմերն ևս համաձայնէին, նա ժամանակակից Ա. Պօլսոյ Սերդիոս պատրիարքի խորհրդով որոշեց դաւանել՝ թէ և երկու բնութիւն Քրիստոսի մէջ, բայց միացած մի աստուածամարդկային ներգործութեամբ, որով Նա թէ աստուածայինը և թէ մարդկայինը գործել է։ Իսկ երբ այս մասին ևս վէճեր յառաջ եկան, որոշուեցաւ ներգործութեանց խնդիրը թողնել և խոստովանել մի կամք՝ Քրիստոսի մէջ։ Այս որոշման համաձայն էր մի կողմից Հռոմի Ոսորիոս Ե. եպիսկոպոսը, միւս կողմից Աղեքսանդրիոյ Աբղիսոս և Անտիոքի Աթանաս պատրիարքների միջոցաւ համաձայնութիւն կարելի եղաւ կայացնել արևելեան միաբնակների մեծամասնութեան հետ։ Բնականաբար Հայոց Ստեփաննոսի հետ կայացած համաձայնութիւնն ևս նոյն հիման վերայ է եղել, այսինքն՝ Ազր ընդունել է քաղկեդոնական ուսումը ոչ այնպէս, ինչպէս այժմ Յունաց և Հռոմայեցւոյ եկեղեցիներն ընդունում են, այլ ինչպէս Հերակլի օրով էր բացատրուում՝ երկու բնութիւն և մի կամք։*

Նոյն իսկ Հերակլի և աւելի նորա որդի Սոստանդ Բ.-ի ժամանակ մեծ հակառակութիւններ յառաջ եկան այդ բացատրութեան դէմ և վէճը շարունակուեցաւ մինչև 680 թ.-ը, երբ Սոստանդին Պոգոնատոսի հրամանով այդպէս կոչուած Օ. տիեզերական ժողովը գումարուեցաւ Ա. Պօլսում, ուր որոշուեցաւ ոչ միայն երկու բնութիւն, այլ և երկու ներգործութիւն և երկու կամք խոստովանել, ու բանադրել նոցա, որոնք համաձայնել էին Հերակլի հետ մի ներգործութիւն և մի կամք խոստովանելու։ Բանադրուողների մէ-

ջըն էր հարկաւ նաև անսխալական Ոսորիոս պապը։

Յովհանն Օձնեցին կաթողիկոս եղաւ ուրեմն այնպիսի մի ժամանակ, երբ մեր և Յունաց եկեղեցւոյ մէջ որ և է միութեան խօսք լինել չէր կարող։ Հայերն արդէն, ինչպէս յայտնի է, խիստ դժկամակ էին դէպի Ազրի ընդունած դրութիւնը և Ներսէս Գ. Ընտրի օրով Դուինում գումարուած ժողովով խղեցին զրեթէ ամէն կապ քաղկեդոնականութեան հետ։ Քանի որ նոքա դեռ մասամբ Յունաց քաղաքական ազդեցութեան ներքոյ էին գտնուում բնական է, որ չկարողացան մի որոշ հաստատուն դիրք բռնել և Ազրի օրից մօտ խմորի մի մասը մնաց նոցա մէջ։ Այդ խմորը կաղմում էին թէ այն մի խումբ հայերը, որոնք ոչ յունական եկեղեցուն էին պատկանում, որովհետև մի կամքի վարդապետութեան հետեւող էին և ոչ Հայոց եկեղեցուն, որովհետև երկու բնութիւն էին ընդունում (ինչպէս օր. Մարոնիտները), և, ինչպէս Օձնեցու հրատարակած կանոնները ցոյց են տալիս, մի շարք ծիսական նորմութիւններ յատկապէս ծննդեան տօնի և հաղորդութեան տարրերի վերաբերեալ։

Միւս կողմից յունաց դէմ եղած ատելութիւնը մղում էր ոմանց քաղկեդոնականութիւնը հերքելու համար միջոցների մէջ խտրութիւն չդնել, այլ օգտուել նոյն իսկ ծայրայեղ միաբնակների, ինչպէս Յուլիան Հալիկարնացու, զրուածքներից՝ հակուելով այսպէս դէպի մի տեսակ նրեւութեամբ մոլորութիւն։ Ամբողջ Լ. դարում Հայաստանը պատերազմների ապարէզ լինելով՝ ոչ մի յարմարութիւն չէր ներկայացնում եկեղեցւոյ վարիչների համար այս ներքին խռովութիւնները վերացնելու։ Բայց երբ տրաբացիների վերջնական տիրապետութեամբ համեմատաբար խաղաղութիւն հաստատուեցաւ երկրի մէջ՝ Յովհանն Օձնեցու նման մի հայրապետ էր պէտք, որ զրութիւնն ըմբռնէր և զարման տանէր, և նա եղաւ այդպիսի մի մեծ հայրապետ՝ բառիս ընդարձակ նշանակութեամբ։ Ա. երանո-

* համ. Ա. Էջեր Միքելեան Հայաստանից եկեղեցին
- 94. Ժ.

խանին մարմնացելոյ խոստովանի ամենայն աստուածասէր հոգի, ըստ որում և միտք մարդոյ ոչ բաժանի յիւրմէ մարմնոյն, այլ մի դէմ մի բնութիւն բովանդակ մարդն»։ Այս ճառի հակաքաղկեդոնական լինելու մասին արդէն կարծեմ Սխիթարեան հայրերը ոչ մի կասկած պէտք է չունենան. բայց գուցէ նոքա սորա վաւերականութիւնը կասկածելի կհամարեն, ինչպէս և յաճախ անվաւեր ու աղաւաղ են համարել և չեն հրատարակել շատ այդպիսի գրութիւններ, որոնց մէջ Քաղկեդոնի մասին խօսք կայ և որ մենք հետզհետէ հրատարակել կաշխատենք, նոցա արժէքը ցոյց տալով։ **Տեսնենք։**

Խմաստասիրի այս ճառը գտնուում է Մայր Աթոռի Սատենադարանի երկու ձեռագիրների մէջ՝ հ. 58, եր. 144 շրջ.—148 շրջ. և հ. 100. եր. 80—86 (Պէտրգեան ժողովածու)։ Երկու ձեռագիրներն ևս նոր գրչութիւն են, հաւանականաբար երկոքեան Սիմէօն կաթողիկոսի ժամանակից, թէ և միայն 58 հ. նունի նշանակած. «Աւ օրինակեցաւ ի հայրապետութեան Տեառն Սիմէօնի սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց. ի ս. Լշմիածին. Ուրծ. թուով, մայիս Է»։ «Նոցա բովանդակութեան հիմնական մասը կազմում է «Թղթոց զիրք կոչուած» հետաքրքիր ժողովածուն, որի մասին յոյս ունինք ուրիշ անգամ մանրամասն ծանօթութիւն տալ երբ առիթ լինի նորանից ուրիշ նիւթեր հրատարակել։ Արդի հրատարակութիւնը կատարուում է 100 հ. ի վերայ միւսի համեմատութեամբ և միայն նորա ուղարկութեան արժանի տարբերութիւնները նշանակելով։

Պարտք ենք համարում մի քանի խօսք ևս այն խմատուն բաների մասին ասել, որ ներկայ խնդրի առթիւ Մշակի այս տարուայ 37 համարում ժամանակի բարձրութեան վերաբերյալ մեզ հասկացնել էր կամեցել նորա աշխատակիցը։—Մի բան, խոստովանում ենք, դժուար է մեզ հասկանալ թէ ինչու մեր լուսաւոր ժամանակի այն զաւակը, որին «ամենեւին չէ հետաքրքրում» իրեն մկրտող* և

անուն տուող եկեղեցւոյ դաւանութիւնը. որ եկեղեցւոյ և կրօնի հետ կապ ունեցող ամէն խնդրի վերայ իբրեւ հին, խաւար, միջնադարեան բաների վերայ է նայում. որի աչքում եկեղեցին առ առաւելն ընտրական պայքարների համար միայն նշանակութիւն կարող է ունենալ՝ իրաւունք է համարում այնու ամենայնիւ իրեն դատաւճիռներ կարգաւ այդ եկեղեցւոյ գլխին, մատի ծայրով լուծել նորա ներքին կազմութեան վերաբերեալ ամենանուրբ խնդիրները։ Ուրիշ ՀՀասկացած բաների մասին նա այդպէս թեթեւ դատողութիւններ տալ չի համարձակուի։ «Աս գիտէ, որ երբ բնագէտը օրեր, տարիներ անցնում է մի ճճի քննելով, կամ հնագէտը մի քարի, մի փայտի կտոր դնելով մեծ և նշանաւոր գործ է կատարում, որին իւր խելքը չի հասնի. բայց երբ խօսքը ներքին հոգեկան կեանքի ամենաէական հարցերի մասին է, եկեղեցական պատմութեան մի նշանաւոր հարցի մասին՝ նա չի քաշուում բարձրից արհամարհանօք լի խրատներ կարգաւ այդպիսի չնչին բաներով զբաղողներին գլխին. թէ և նորա հասկացողութիւնը պատմութեան մասին այնքան չնչին, այնքան մռայլ է, որ նորա կարծիքով՝ «Հնութիւնը ազգը միացնող, ազգին մի տեսակ կերպարանք տուող ոյժ համարում էր լոկ կրօնը»։—Մեր համեստ կարծիքով այդ հնութիւնը հասկանալու համար ուսումնասիրել պէտք է այն և ոչ թէ կուլտուրա, կղերականութիւն, միստիա և այլ այդպիսի լուսաւոր բառերով աչք շլացնել։ Իսկ թէ ինչքան կարեւոր է այդ ուսումնասիրութիւնը, այդ հասկացողութիւնը հէնց այժմ մեր օրերում միթէ չէք զգում։ Ժամանակ է այս հասկանալ, ժամանակ է հասկանալ թէ որտեղ են մեր գոյութեան արմատները և որտեղից է մեզ մահացու վտանգ սպառնում. հասկանալ, որ եթէ անձնասպանութիւնը ամենամեծ մեղքն է, ի դէմս ամբողջ ազգի կատարած անձնասպանութիւնը առաքինութիւն համարուիլ չէ կարող։—Արօնական խնդիրներ պարզելը կրօնական թշնամութիւն սերմանել չէ նշանակում։ Քրիստոս է եղբայրութիւն

* Նոր իսկ քերանից ասուած դաւանութեան հիման վերայ։

բառի հեղինակը, և Նորա ոգևով Նորա ճըշմարիտ վարդապետութիւնը հասկանալ աշխատել եղբայրատեցութիւն չէ:

Ինչ վերաբերում է չանդէս ամնօրեայ թերթի ապրիլ համար (եր. 123) արած բացառանքութիւններին՝ դէմը նման բացառանքութիւններ դնել համապատասխան չէ մեր ճաշակին և ակնորժակին:

Կ. Վ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՔՐԻՍՏԻԱՆՈՒՆ

ԱՄՍՕՐԵԱՅ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

Ս. Յարութեան մեծապաշտօն տօնն այս տարի բոլոր քրիստոնեայ աշխարհը միասին կատարեց. այգպիսի զուգադիպութիւն յաճախ չէ հանդիպում: Երեւի այս զուգադիպութիւնն ևս ժամանակի նշաններից մէկն է, որոնցով այնքան հարուստ է մեր դարավերջը: Քրիստոնէական եկեղեցու ընդհանուր պատմութեան մէջ մեր ժամանակը նշանաւոր է այնու, որ օրէ ցօր աւելի յաճախ են հնչում միութիւն և եղբայրութիւն անունները: Քրիստոնէական եկեղեցիների միութեան խնդիրը մեր ժամանակի օրակարգի խնդիրներիցն է համարուում: Թէպէտ և սխալ ըմբռնողութեամբ, ուրիշներին ի միութիւն հրաւիրող եկեղեցիք միութիւնը հպատակութիւն են հասկանում և փոխանակ հոգեւոր միութեան, ձեւական միութիւն են պահանջում: Չենք կարող անտես անել և իսկական միութեան նշանները, որոնց յաճախումը միայն յոյս կարող է տալ մեզ, որ ապագային քրիստոնեայք աւելի հոգեւոր միութեան պիտի կշիռ տան, քան թէ արտաքին: Մեր ժամանակի քրիստոնէից հոգեւոր միութեան գեղեցիկ ապացոյցներից մէկն էլ և գլխաւորն այն սէրն է, որ ցոյց տուին բոլոր աշխարհիս քրիստոնեայ դաւանութիւնները թշուառ և հալածուած հայ քրիստոնէից: Այսօր սկսած հեռաւոր Ամերիկայի բողոքական եկեղեցիներից մինչև Հռոմ, ուր իշխում է դաւանական բռնակալութիւն, ամենուրեք աղօթում են հալածուած հայ եկեղեցու հօտի համար և սպեղանիք են դնում նրա վէրքերին: Ս. Յարութեան տօնին ամէն քրիստոնեայք ապագայ կեանքի համար նոր յոյսերով են լցուում, իսկ մենք, որ յուսահատութեան անգոռնդին էինք հասել, նորից շունչ և կեանք ենք առնում Փրկչի անուան համար մեր նահատակութիւնը շարունակելու, անյողգողդ յոյս տածելով, որ ինչպէս նա մահուան յաղթեց, այնպէս էլ մենք պիտի յաղթենք մահուան իշխանութեան, որի բռնութիւնը մեր վրայ այսքան տեսական և այսքան զարհուրելի է:

ԿԱԹՈՒԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

— Ինչպէս „Annales Catholiques“ թերթն հաղորդում է, վերջերս պապի և ռուսաց կառավարութեան յարաբերութիւնները շատ լաւացել են. Վատիկանի ռուսական դեսպանը պ. Իզվոլսկին պապին է մատուցել Վայսերական մի նամակ, որի մէջ առկա էր լինդիքների բարոյք լուծումն է խոստացուած. այդ խնդիրներն են կաթոլիկ հոգեւոր դպրոցների վարչութեան և պապի ու Ռուսաստանի կաթոլիկ եպիսկոպոսների յարաբերութեանց խնդիրը:

— Փրանսիացի կրօնաւոր հ. Հարմէտան, որ արեւելից դպրոցների գործոց ընդհանուր տեսուչն է, պապի քարտուղար ծիրանաւոր Ռամպոլլայից մի նամակ է ստացել, որի մէջ ծիրանաւորը պապի օրհնութիւնն է յայտնում հ. Հարմէտանին յօգուտ հայոց սկսած հանգանակութեան համար: Ահա այդ հետաքրքրական նամակը.

«Ահա երաւատուելի հայր,

Ձեր փետրուարի 23-ից գրած պատուական նամակի ըզմանդակութիւնն շտապեցի հաղորդելու Սուրբ Հօրն (այսինքն պապին): Այդ մեծ գոհունակութիւն պատճառեց Նորին Սըրբութեան: Նա չկարողացաւ իւր հիացմունքը չյայտնել Փրանսիայի կաթոլիկների առատածնունդութեան վրայ, որոնք ձեր հրաւերից յետոյ, քառասուն օրուայ կարճ միջոցում 82,000 Փրանկ. (ծ. յսմբ. այժմ 120,000 Փր.) նշանաւոր գումարը ստորագրուեցան յօգնութիւն հայ ազգի:

Ոչ ոքի անյայտ չեն մեծափառ քահանայապետի արդէն եւ այժմ իսկ գործ դրած ջանքերն այդ հաւածուած ժողովրդի վիճակը բարոյացելու համար, ոչ էլ այն օժանդակութիւնները, որ քանիցս հասցրել է նրանց: Վերջին կոնսիստորիայի ժամանակ ծիրանաւորներին ուղղեալ ծառի մէջ նա կրկին մի հանդիսաւոր վկայութիւն տուաւ այն կարեկցութեան, որ ունի դէպի նոցա:

Այս իսկ պատճառներով պէտք է գովել Ձեր վերապատուութեան նախանձը, որով դուք միեւնոյն նպատակի համար աշխատում էք:

Բաց յայտնաւնէ նորա ցանկութիւնն է, որ ձեր Փրանսիացիներին ուղղած հրաւերների նման այլ հրաւերներ եւս ուղղուին ուրիշ ազգերի. եւ նա վստահ է, որ այդ երկրների կաթոլիկները իրենց առատածնունդութեամբ պիտի մրցեն Փրանսիացոց հետ:

Այս յուսով նա ի նշան իւր հայրական սիրոյ, ուղարկում է ձեզ ի սրտէ իւր առաքելական օրհնութիւնը, ինչպէս եւ ըտլոր այն անձանց, որոնք մի աղաքիսի սուրբ գործի գըլուխ են կանգնած, ինչպէս եւ ըտլոր հաւատացեալներին, որոնք այդ նպատակով նուիրաբերութիւններ են արել եւ կամ պիտի անեն:

Ընդունեցէք, բաց աստի, իմ շնորհատրութիւններս այն առատութեան համար, որով Ցէրն օրհնել է ձեր ծնունդի գործը...

Մարտի 4. 1896.

Մ. Ծիրանաւոր Ռամպոլլա:

Այս հանգանակութեան մասին յայտնի է հայ ընթերցողներին հայ կաթոլիկների պատրիարք դերապայծառ Ազարեանի բռնած ընթացքը: Մինչդեռ

Ֆրանսիացի կրօնաւորը առանց հաւատափոխութեան մասին խօսք անելու եղբայրութեան անունով հանգանակութիւն է սկսում մինչ Հռովմի քահանայապետը օրհնում է այդ ձեռնարկը առանց ակնկալութիւններ ցոյց տալու հայ Ազարեանը կաթողիկոսներին նուէրներն առատացնելու նպատակով ներանց հաւատորութիւն է խոստանում: ահաւասիկ մի մարդ, որի մասին կարելի է ասել plus royaliste que le roi! բայց զարմանալու բան չկայ, այդ է ծառայածինների բարքը: հայկական կեանքում այդպիսի օրինակներ շատ են եղել և կան ցայսօր: այդ է ստրկութեան մէջ ապրածների սովորութիւնը:

Քաղաքական թերթերն հաւատացնում են, որ վերջին ժամանակներս պապի և սուլթանի յարաբերութիւնները վատացել են իրրւ թէ հայոց պատճառով: Ազարեանի շարեւածները ճարպիկ են այդպիսի լուրեր տարածելու մէջ, նրանք հաւատացնում են մեզ Թիֆլիզի հայ թերթերից մէկի միջոցով, որ Ազարեանը սուլթանի աչքից ընկել է տառապեալ հայերի դատը պաշտպանելով և այն աստիճանի ծանրացել է այդ խնդիրը, որ սուլթանը պապից պահանջել է Ազարեանին հեռացնել Ա. Պոլսից:

Որ պապի և սուլթանի յարաբերութիւնները շատ բարեկամական են, ցոյց է տալիս այն միջնորդութիւնը, որ վերջին օրերս սուլթանն արել է և պապն ընդունել: Ինչպէս լրագիրներն հաղորդեցին, Բողարիոյ բանագործած Ֆերդինանդ իշխանի համար սուլթանը խնդրել է պապից զատիկ տօնելին հաղորդուելու թղթաւորութիւն և սուլթանի միջնորդութիւնն յարգուել է: Լարուած յարաբերութեանց ժամանակ այսպիսի միջնորդութիւններ ոչ լինում են և ոչ ընդունուում: Ինչ վերաբերում է Ազարեանի աղգային խնդրին զոհ լինելուն, զրան ոչ որ կարող չէ հաւատալ, քանի որ մեր աչքի առջ է նրա տխրահոգ հեռագիրը հ. Շարմէտանին: Գուցէ Ազարեանը սուլթանի աչքից ընկած լինի հէնց այն պատճառով, որ չափազանց եռանդ է ցոյց տուել հայերին կաթողիկ դարձնելու մէջ, որովհետեւ սուլթանին լաւ յայտնի է՝ թէ ինչ պարտաւորութիւններ ունի դէպի իւր կաթողիկ հպատակները, որոնց պաշտօնական պաշտպանը Թիւրքիայում Ֆրանսիան է:

— Ֆրանսիայի կաթողիկոսները մտադիր են այս տարի մեծ հանդիսով տօնելու Ֆրանկների քրիստոնեայ մկրտուելու տարեդարձը: Այժմեան արմատական կառավարութիւնը շատ հակառակ է այդ տօնախմբութեան և միջոցներ է հնարում խափանելու Ռայմսի մէջ կատարելիք մեծ հանդէսը:

— Ափրիկէն ամէնքի ուշադրութիւնը գրաւել է, ամբողջ Եւրոպան այժմ ափրիկեան խնդիր-

ներով է զբաղուած, ուստի և պարբերական հրատարակութիւնների մէջ ամենայն օր նորանոր տեղեկութիւններ են լոյս տեսնում սե աշխարհի մասին: Ֆրանսիացի յայտնի զրադէտ Ժիւլ Սիմոնը նկարագրում է իւր մի խօսակցութիւնը կաթողիկ միսիոնար հ. Ալլէրի հետ, որ տասն տարի է ի վեր քարոզում է Վոնգոյի Ուրանդի վայրում: Քարոզչի տուած տեղեկութիւններից երևում է, որ Վոնգոյի այդ մասում վայրենի մարդակերներ են բնակուում: Քրիստոնեայ առաքելութիւնն այդ տեղերում մեծ գործ կարող է կատարել, եթէ նիւթական միջոցներ ունենայ: Հ. Ալլէրը պատմում է, որ ինքն ու իւր ընկերները ընկերների հետ լաւ յարաբերութեան մէջ են, քարոզիչներին դիմում են իրրւ բժշկներին, երբեմն էլ պաշար չունենալուց ստիպուած քարոզիչներին են դիմում և ուսելիք ստանում: Գրափոխարէն նրանք մասնացոյց են անում այն տեղերը, ուր իրենց ցեղակիցները մանուկներ չունեն, որ երբեք չեն կարող հասնել հայրենիք: Սակայն չափազանց շատ են սիրում մարդու միս, նրանք ուտում են իրենց հիւանդներին և մեռելների դիակները, բայց զխաւորապէս ուտում են իրենց դերիններին, նրանց ճաշակով պր մարդկանց միսն աւելի համեղ է քան կանանցը, առանձնապէս սակայն համեղ է համարուում մանկանց միսը, որոնց նրանք գողանում են և ոչխարների պէս պահում են ուտելու համար:

Կաթողիկ քարոզիչները գնում կամ գողանում են այս երկխայոց և դաստիարակում քրիստոնէական հաւատոյ մէջ:

Հ. Ալլէրն արդէն իւր գործն աւարտած վերադառնալու վրայ էր, երբ Ժ. Սիմոնին է հանդիպում, որ վերոյիշեալ տեղեկութիւններից յետոյ հարցնում է՝ թէ արդեօք յաջող է եղել իւր հանգանակութիւնը:

«Ես հետո տանում եմ քիչ արծաթ, մի քանի իրեր, դեղեր, գործիք և պաշարեղէն, բայց ես մի ցանկութիւն ունեի, որին չհասայ, ես կամենում էի երկու հրացան տանել, որոնցով մենք թէ որս կանէինք և շատ պաշար կունենայինք և թէ ընկերների հետ յաջողութեամբ կը կուռէինք երեխայք խլելու համար»:

Ժիւլ Սիմոնը հարցնում է իւր յօգուածի վերջը:

«Արդեօք մեր տէրութեան զինանոցներում կամ մեր որսորդների մօտ չի գտնուիլ երկու հրացան առաքելական քարոզիչների համար»:

— Կաթողիկ եկեղեցու «անդրանիկ դետերը» այսինքն Ֆրանսիական եկեղեցուն մի մեծ հարուած է սպասում արմատական կառավարութեան կողմից, 1985 թ. փետրուարի 9-ին Գորլէն մի նոր օրէնքի ծրագիր է առաջարկել աղգային ժո-

ղովին: Այդ օրէնքը վերաբերում է ընկերակցութիւններին: Դրա յօդ. 6-ում ասուած է ընկերութիւնները (միաբանութիւնները) կարող են բացի իրենց անդամների սեփականութեան մուտքից միայն տարեկան անգամակցութեան վճարներն ունենալ: Դրանք չեն կարող ոչ իրենց անունով և ոչ էլ միջնորդների անունով անշարժ կամ շարժական սեփականութիւն ձեռք բերել, ոչ կտակներ և նուէրներ ընդունել և ոչ էլ մասնակից լինել որեւէ առևտրական ձեռնարկութեան: Եթէ այս օրէնքն ընդունուի, Ֆրանսիական բոլոր կրօնական միաբանութիւնները կը կործանուին և նրանց 700 միլիոն կարողութիւնը կանցնի տէրութեան գանձարանին:

Հին ՆԱԽԱՐԱՐԱՆԻ ՆԿԵՂԵՑԻ

Մարտի 16-ին Գերմանիոյ Բոնն քաղաքում ժողովուած հին կաթոլիկների նուիրակները ընտրեցին իրենց եկեղեցու պետ փոխանակ վախճանուած Ռայնկէնս եպիսկոպոսի՝ փոխանորդ Աբբե-րին: Այդ ընտրութիւնն արգէն նախագուշակուած էր, որովհետեւ հանգուցեալ Ռայնկէնսը Աբբերին անցեալ տարի ինքն էր ընտրել իրեն օգնական: Թէոդոր Հուբերտ Աբբերը ծնուել է 1836 թուին և բարձրագոյն ուսումն է ստացել Միլիթէնի և Բոննի համալսարաններում: Նա սկզբում յայտնի եղաւ իբրեւ փիլիսոփայ, իսկ Աատիկանի ժողովից յետոյ միանալով բողոքոց հոգեւորականների հետ դարձաւ հին կաթոլիկների նշանաւոր վարդապետներից մէկը: Երկար ժամանակ ուսուցչապետ էր Բրեսլաւի համալսարանում և միանգամայն հովիւ հին կաթոլիկ եկեղեցու: այժմ կոչուած է այդ նորարոգող եկեղեցու ընդհանուր հովուապետութեան:

ՕՐԹՈՂՈՔՍ ԵԿԵՂԵՑԻ.

ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՐԻԱՐԻՈՒԹԻՒՆ.

Բողարիոյ Ֆերդինանդ իշխանը, որ մի անբացատրելի ընթացքով չէր հաճել Վ. Պոլսի հայոց պատրիարքի ուղարկած պատգամաւորին ընդունել, այցելութիւն է գնացել տիեզերական պատրիարքին: Այդ այցելութեան հետ կապում են բոլղարական էզզարքոսութեան Վ. Պոլսից Սոփիա տեղափոխուելու ինքիւրը, Եւրոպական, մասնաւորապէս աւստրիական և անգլիական մամուլը հռչակեց, որ իշխանը համաձայնութիւն է տուել բոլղարական էզզարքոսի Սոփիա տեղափոխուելուն: Այս համաձայնութեան դէմ մեծ աղմուկ դուրս եկաւ Բողարիայում, ուր բոլոր կառավարութեան հակառակ մամուլը միաձայն բողոքեց դրա դէմ և ցոյցեր էր պատրաստում արգէն, երբ նախարարութեան բերան «Մի» լրագիրը յայտարարեց, որ այդպիսի ծրագիր չկայ: Բողար էզզարքոսութեան Սոփիա տեղափոխուելով բոլղարները պիտի հրաժարուէին Մակեդոնիայից, ուր մեծ բաղմութեամբ բողարներ են ապրում և որի վրայ ուղղուած են բողար հայրենասէրների հայեացքները:

Տիեզերական պատրիարքութեան համար շատ ցանկալի է բոլղար էզզարքոսի հեռանալը Վ. Պոլսից, որովհետեւ այդու Մակեդոնիան իւր իշխանութեան կենթարկուի, ուր կարելի կը լինի յունական շահերը պաշտպանել:

— Տիեզերական պատրիարքութեան պապի միութեան կոնգալի դէմ հրատարակած պատասխանին այժմ մի կիսապաշտօնական պատասխան է տուել «Civilita cattolica» թերթը, որ ներշնչուած է Վատիկանից և մեծ ընդունելութիւն է գտել կաթոլիկ աշխարհում:

ՌԱՆՈՒՄԱՆ ՆԿԵՂԵՑԻ.

Բողարիայում երկար տարի ուսուցչութիւն արած մի հունգարացի, Վագնէր անունով, նկարագրելով այդ երկրի ներքին վիճակը, խօսում է և գիւղական եկեղեցականների մասին: Բողարիայում գիւղական քահանայից կրթութիւնը, վիճակն ու դիրքը շատ անախաձեռն է: Դեռ ևս տաճկաց տիրապետութեան օրերում յայն եպիսկոպոսները անխտիր ձեռնադրում էին լաւ վարձատրութիւն տուողներին, մինչև անգամ եթէ դրանք հասարակ գիւղացիք լինէին. հերիք էր եթէ դրանք ծէսերն ու արարողութիւնները գիտենային և անգիր իմանային կարեւոր աղօթքները: Պատահում է որ այդ քահանայք եկեղեցում աղօթքն ասում են գիրքը գլխիվայր բռնած. երբ նրանց ուշադրութիւնը են հրաւիրում այդ բանի վրայ, նրանք արդարանում են, որ երեւի տանը երեխայքն են շուռ տուել նշանացի դրուած գրքի գիրքը, Գիւղական քահանայից եկամուտն այնքան քիչ է, որ նրանք ստիպուած են երկրագործութիւն անելու միւս գիւղացոց պէս, որ ապրին: Զարմանալի չէ, որ այդպիսի հանգամանքներում կաթոլիկ քարոզիչները մեծամեծ յաջողութիւններ էին ունենում ցարդ:

ՌՈՒՄԱՆ ՆԿԵՂԵՑԻ.

— Փետրուարի 14-ին Վայսերական հաստատութիւն ստացաւ պետական խորհրդի նոր առաջարկած օրէնքը ոչ քրիստոնեայ աշխարհում անհատական և անհատական քրիստոնեաներին կարգելէն կիւրակէն և եկեղեցական տօները սուրբ պահելու և կամ իրենց քրիստոնեական պարտիքը կատարելու: Այսպիսի դիպուածներում տալիք պատիժն է դրամական տուգանք ոչ աւելի յիսուն ռուբլուց:

— Կրթութեան դասակարգի մէջ զարթնած կրօնական հետաքրքրութեան յագուրդ տալու համար ուսաց մի քանի քաղաքներում, ուր հոգեւոր զբաղումներ կան, դասախօսութիւններ են տեղի ունենում կրօնական ուղղութեամբ: Այդպիսի դասախօսութիւններ կարդացուել են վերջերս Ստաւրպոլում և Տորոնթոյում:

— Մարտի 12-ին կրթութեան պաշտօնէութիւնը հաստատել է Պետերբուրգի և Մոսկուայի գրագիտութեան ընկերութիւնները՝ որոնց նպատակն է ժողովրդական սկզբնական կրթութեան գործին նպաստել:

— Մամուլի առանձին ուշադրութիւն է գրաւել Վորոնէժի նահանգապետի մի հրամանը, որ ուղղած է իրեն ստորագրեալ բոլոր վարչութիւններին. այդ հրամանագիրն արձակուել է մեծ պատի առաջին շարաթին և պատուիրում է հսկել և իրեն իմաց տալ թէ ով արդեօք ծառայողներից տարին գոնէ միանգամ չէ հաղորդուում: Այս եկեղեցական խնդրի ոստիկանական ճանապարհով կարգադրելու գէժ լռելայն բողոքել են աղետականների նահանգական և գաւառական ժողովներն, իսկ եկեղեցական թերթերը ցաւելով են արձանագրում այս փաստը, իբրև ապացոյց եկեղեցականների անպարտաճանաչութեան:

— «Միասնորոշող» օրոգրէնիէ» թերթը բողոքում է ուսւ կրթութեան դասակարգի այն անգամների դէմ, որոնք աղատակամ քարոզիչներ են հանդիսանում աղանդաւորների մէջ և նպաստում են աղանդների տարածուելուն, մանաւանդ Տ ո լ ս տ ո վ չ չ ի ն ա յ ի (տոլստոյականութեան): Ազատամիտ ուսանողն այս քարոզութիւնը կատարում են իբրև սովորական ուսուցողներ, բանուորներ, մշակներ և երկրագործներ: Կրթութեան, համալսարանական երիտասարդներ սովորական ուսուցողների կամ մշակի զգեստով մօտենում են հասարակ ժողովրդին, ապրում են և գործում նրանց մէջ և յափշտակում նրանց սիրտն իրենց քարոզած վարդապետութիւնների համար: Այս առթիւ ևս ուղղափառութեան նախանձախնդիրներ գիմում են աշխարհական վարչութեան օգնութեան և խիստ հսկողութիւն են պահանջում այդպիսի քարոզիչների վրայ:

— Եկեղեցական և գաւառական մամուլը վերջովում է այն լուրերի առթիւ, որ տարածուել են հոգեւոր գաղութների ծրագրերի մասին: Բնչպէս լսուում է, մտադրութիւն կայ սեմինարներում աշխարհային գիտութիւնները սահմանափակելու և հոգեւոր աւարկանները զօրացնելու: Այս ծրագրի դէմ առար-

կուում է, որ հանրակրթական գիտութիւնների կարիքը շատ մեծ է եկեղեցականների համար, ուստի դրանց չափը պիտի աւելի ևս ընդլայնել և ոչ թէ պակասացնել:

— Մտադրութիւն կայ ուսաց սեմինարներում հին լեզուների փոխանակ ռժշկութիւն աւանդելու, որի դասընթացքը երկու տարի պիտի տևէ: Համալսարաններում ռժշկութիւնն հաղիւ հինգ տարուան մէջ են ուսանում: Խնչքան ռժշկութիւն պիտի ուսանին արդեօք սեմինարիստները երկու տարուում:

— Հրատարակուած է և արդէն իսկ հեռագրով ամենուրեք հաղորդուած ս. թագադրութեան հանդիսի ամբողջ օրակարգը, որից իմանում ենք, որ այդ մեծափառ հանդէսը պիտի տեղի ունենայ մայիսի 14-ին:

ԱՆԳԼՆԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ:

Անգլիական եկեղեցական թերթերը տպագրելով լորդ եպիսկոպոս Վելինգտոնի Ռուսաստանում գտած ընդունելութեան նկարագիրը, յայտնի ուրախութիւն են ցոյց տալիս այդ առթիւ: Այս ուրախութեան պատճառն այն է որ անգլիկան եպիսկոպոսութիւնը չէ ճանաչուում կաթոլիկներից, մինչդեռ ուսւ աստուածաբանները տրամադրութիւն են ցոյց տալիս առաքելական համարելու անգլիկան եպիսկոպոսութիւնը: Եկեղեցական տարեգրութեան մէջ 1895—96 թուականները նշանաւոր են այս տեսակետով, որովհետեւ անգլիկան և օրթոդոքս եկեղեցիների մէջ յարաբերութիւններ սկսուեցան, որոնց մասին առաջ երազել անգամ չէր կարելի, որովհետեւ անգլիկան եկեղեցականները օրթոդոքսութիւնը գրեթէ կոպակաշտութիւն էին համարում: այժմ փոխադարձ ձգտումն կայ իրար ճանաչելու:

— «Յերկովնիյ Վեստնիկը» իւր № 11-ի մէջ վկայում է, որ անգլիկան ազգի մէջ վառ է եղել միշտ և է կրօնական կեանքը: Շնորհիւ անգլիկան ազգի այս կրօնասիրութեան այնտեղ միշտ հետաքրքրութեամբ են հետեւում քրիստոնէութեան վիճակին այլ երկրներում: «Յայտնի է, ասում է Պետերբուրգի ակադէմիայի բերանը, որ սուտ և քաղաքական նպատակով տարածուած լուրերի պատճառով, որ իբրև թէ Ռուսիայում հալածուում է քրիստոնէութիւնը ուսւ կառավարութեան կողմից (գժբաղդարար) այսպիսի անհեթեթութեանց տարածողներից հանդիսանում է այժմ կոմս Լ. Տոլստոյը, որ վերջերս այդ իմաստով մի վրդովեցուցիչ յօդուած է հրատարակել մի անգլիական ամսագրում, որից ապա թարգմանուել է գերմաներէն և այլ լեզուներով): Անգլիայում կազմուեցան

մեծ ժողովներ, ուր սխալ տեղեկութիւններ ունեցող ճառախօսներ, որոնց մէջ կային և եպիսկոպոսներ, որոտումն և կայծակ էին թափում «բարբարոս» Ռուսիայի գլխին, և այդ ոչ միայն աղանդաւորների պատճառով, այլ նոյն իսկ հրեաների համար, որոնք իրրե թէ իրենց հաւատի համար ամենատեսակ հաւածանքների են ենթարկուում: Այժմ գրեթէ նոյն վեհալին է հասել Անգլիայում, յօգուտ թեւեթայում հաւածառած և կոտորուող հայերէ համար որդի է առնող շարժումն: Բաշխուրդուկներից և քրդերից (մի՞թէ ոչ տաճիկներից) հաղարներով կոտորուող այս խեղճ ազգի ճակատագիրն յիրաւի կարող է զայրոյթի աղաղակ հանել ամէն մի քրիստոնեայ ժողովրդի մէջ, և մեծ պարտաւոր էն է ընդունելու, որ անբխական խաղաղութիւն էր ապահովելու համար յերաւել անհիմար յիշուած հրեաներից որոտում էր հորժում, երբ սկսած մի զբաղուող շարժումն այդ իշխումն աղէի վեհալը բարեւաւելու համար:

«Լոնդոնում կազմուել է մի առանձին յանձնաժողով, որ դիմումն է արել բոլոր քրիստոնէից, առանց դաւանութեան խտրութեան, կոչելով նրանց աղօթքի հայոց համար: Այս նպատակով կազմուած է նոյն իսկ մի յատուկ աղօթք, որ թարգմանուած է բոլոր նշանաւոր եւրոպական լեզուներով և ուղարկուած բոլոր եկեղեցիների և համայնքների նշանաւոր ներկայացուցիչներին: (Ծ. Այս աղօթքի բնագիրը հաղորդուել է և մեր (Մ. Բ.) խմբագրութեան մի բարձրաստիճան եկեղեցականի ձեռքով): Ռուս օրթողոքս եկեղեցին հարկաւ երբէք չէ մերժել և չի մերժիլ աղօթել տառապելոց մասին, ինչպէս և իրապէս անում էլ է ամենայն օր: Այս դիպուածում սակայն մի բաւական տարօրինակութիւն կայ: Անգլիացիք իրրե թէ չեն յիշում կամ չգիտեն, որ իրենք էին հէնց, կամ ստոյգ ասելով՝ իրենց քաղաքական առաջնորդները, որ խանգարեցին օրթողոքս Ռուսիային, որ քիչ արիւն չէ թափել արեւելեան քրիստոնէից, ուստի և հայոց համար, իրագործելու Սան—Ստեփանոյի դաշնագիրը, որ կատարելապէս արգիւնաբեր կը լինէր հայոց համար և կարող էր բոլորովին ազահովել նրանց այժմ կատարուող գաղանութիւններից: Այսպիսով եթէ անգլիացիք որ և է բանի մասին պէտք է աղօթեն, այդ այն է, որ Տէր Աստուած լուսաւորէ նրանց քաղաքական գործիչների միտքը քրիստոնեայ աշխարհի շահերն հասկանալու և նրանց սրտի մէջ դնէ այն գիտակցութիւնը, թէ ո՞րքան վտանգաւոր է եսական քաղաքականութեան համար քանդել մեծ ազատման գործի արգասիքը: Ամէն ազգ ունի այժմ առ Աստուած աղօթելու խնդիրը, իսկ ի՞նչ անէ արդեօք խեղճ հայ ազգը, որի ողորմելի մնացորդներին աղօթելու իրաւունք անգամ չեն տալիս:

ԳՐԱԿԱՆԿԱՆ—ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Գ Ա Ր Ո Ւ Ն.

Մի նոր, հրաշալի կեանքով շունչ առած ժպտում է քնովթիւն, զերդ մանուկ չքնադ: Եւ նոր զօրութեամբ երկիրն է զարթած, եւ երկինքն յստակ ու գեղածիծաղ:

Այս խորհրդաւոր պահուն ես մենակ ծնկաչոք անա՛ քեզ եմ աղօթում: Խաչեցեա՛լ փրկիչ, քո հովանու տակ ծաւատանջ սրտիս իղձերն եմ բերում:

Թող այս բերկրալից զարնան ջերմ՝ արեւ իմ հայրենի տան վերայ էլ փայլի: Մի օր, գէթ մի օր թող քո առաջեւ Այնտեղ հէք ծիծռան օրհներգը լսուի:

Թէ անցաւ եւ մեր ձմեռ ցրտաշունչ, թէ անպաւտ արիւնն հասցրեց վարդեր, եւ տառապելոց ողբերն ու տրուունջ Դարձան զոհութեան խաղաղ մաղթանքներ:

Յ. ՅՈՎԱՆՆԻՍՅԱՆ.

ՀԱՄԱՐ ԱՐԵՒԵԼՅԻ

Հայոց հին հեղինակների մեջ կան այնպիսիները, որոնք ծանօթ են մեզ միայն անունով, նոցա գրուածքները տակաւին լոյս տեսած չեն, որ կարելի լինէր անմիջապէս իմանալ նոցա գաղափարը, ոճը և այլ յատկութիւնները: Այդպիսիներից մէկն է Համամ Արեւելցին, նորա կեանքի և գործունէութեան մասին գրեթէ տեղեկութիւն չունինք: Պատմիչների և խօսքերից այսքան գիտենք, որ նա ապրում էր Թ. դարում այն ժամանակ, երբ Հայոց կաթողիկոս էր Տ. Գեորգ Բ. Գառնեցին (875—896 թ.): Իսկ Մխիթար Այրիվանեցին նորա անունն յիշելիս ասում է «Համամ, որ և Յոհաննէս Բագրատունի»: այս թեթեւ յիշատակութիւնից երևում է, որ Համամ Արեւելցին Բագրատունեաց տոհմից էր: Պատմիչները որոշ չեն ասում թէ նա վարդապետ է եղել: Այդպէս մտածելու տեղիք են տուել թերեւս նախ այն, որ Ասողիկի պատմութեան ընթացքից է երևում թէ խօսքը վարդապետների վերայ է, և երկրորդ այն, որ նորա անունով յայտնի գրուածքները մեծ մասով կրօնական բնավորութիւն ունին: Մեզ յայտնի միակ ձեռագրի ձախատնի ընդհանրականն այսպէս է. «Մեկնութիւն առական Սողոմոնի, զոր արարեալ է Համամայ — բնութիւն»: 2 Մխիթար Այրիվանեցու տուած տեղեկութիւնից օգտուելով, կարելի է կարծել, որ Համամի երկրորդ անունն՝ Յոհաննէս՝ յառաջ է եկել այն ժամանակ, երբ նա եկեղեցական է դառել, սակայն պարզ է, որ առաջինն աշխարհականի անունն է: Թողնենք այն, որ Հայոց պատմութեան մէջ հին ժամանակ Արտաշէս Բ. Թագաւորի օրով եղել է մի Արծրունի իշխան Համամ 3 անունով. մենք գիտենք, որ զեռ Ը. դարում կար մի Ամատունի իշխան Համամ 4 անունով, որ Եսայի Աղապարուչի կաթողիկոսի ժամանակ 785 թուին 12 հազար մարդով փախաւ Արաբացոց իշխանութեան երկրից դէպի Յունաց բաժինն այն պատճառով, որ արաբական ոստիկանը հայ ժողովրդին հարկերով շատ նեղում էր և իւրաքանչիւրի պարանոցը մի մի կապարեայ կնիք էր դրել իբրեւ նշան ստրկութեան: Նոյն

իսկ Թ. դարում երբ, ըստ պատմիչների, ապրում էր Համամ Արեւելցին, 5 Աղուանից աշխարհում, որ հին ժամանակ Արեւելից աշխարհ 6 էլ էր ասում, ապրում և գործում էր «մեծ իշխանն Արեւելից» 7: Համամ, որ մի այլ յիշատակարանի ասելով մինչև անգամ Աղուանից Թագաւոր եղաւ. 8 այս Համամ իշխանն էր, որ միացաւ Հայոց նախարարների և եկեղեցականների հետ և նոցա հանդանակած ոսկու և արծաթի վերայ իրենն էլ աւելացնելով, Ափշին ոստիկանին փրկանք վճարեց 894 թուին և գերութիւնից ազատեց Տ. Գեորգ Բ. Գառնեցի կաթողիկոսին: Մինչև անգամ ճորոխի հովտում մի հին քաղաք ևս կայ, որ յիշուում է զեռ Ը. դարում: այդ քաղաքն է Համամաշէն կամ Համշէն գարձեայ մի Համամ իշխանի անունով: 9 թէև անշուք վիճակի մէջ, այդ քաղաքն այժմ էլ գոյութիւն ունի իբրեւ մի աւան, ուր բնակում են սորանից մի դար ու կէս յառաջ բունի մահմեդական դարձած հայեր, որոնք զեռ պատուում են իրենց հին սրբութիւններն, ի թիւս այլոց, և այն վանքն, ուր ըստ աւանդութեան պահուած են Ս. Վարդանանց նշխարները: Այսպէս ուրեմն Համամ աշխարհական անուն է եղել հին ժամանակ և յաճախ է պատահում մեր պատմութեան մէջ, մինչդեռ եկեղեցականների վերայ այդպիսի անուն չենք տեսնում:

Ինչպէս որ մուրն է մեզ համար Համամ Արեւելցու կենսագրութիւնը, նմանապէս անծանօթ են մեզ և նորա գրուածքները, Եթէ չենք սխալուում առաջին անգամ նորա գրուածքների մասին յիշատակութիւն է անում Թ.Ա. դարու պատմիչն Ստեփաննոս Ասողիկ. նա ասում է. «Եւ Համամ Արեւելցի, որ զվերլուծութիւն Առական գրեաց, և Յովրայ զՈվեդայն Թարգմանեաց, և զօրհնութիւնսն, որ ի գլուխ Սաղմոսացն ատացեայ, գիրս մի, և զԱմրիծն գիրս մի, և վերլուծութիւն քերականին»: Նոյնը գրեթէ բառացի կրկնում է Թ.Գ. դարու պատմիչ մեծն Վարդան այն տարրերութեամբ, որ ասում է թէ Համամ «գրեաց մեկնութիւն Առական և քերականին»: Նոյն դարում Մխիթար Այրիվանեցին իւր ժամանակագրութեան մէջ ասում է թէ «մեկնեաց զԱռական և եղ զվերջի գուրդայն»

1. Ստեփ. Ասող. Գ. 2. Վարդան 81. Մխիթ. Այրիվ 55.
2. Ըստ Մայր Յուդակի Մատեն. Ս. Էջմ. Յ. Կարինեանցի համար 1117 (իսկապէս համար 1158 ձեռագիր Մատեն. Մայր Աթոռոյ):
3. Թովմ. Արծր. Ա. 8:
4. Ղեւոնդ, ԽԲ. Ասող. Բ. 4:

5. Ասողիկի մի այլ ձեռագրի մէջ է Համամ Արեւելցի. Գ. 2:
6. Մովսէս Կաղանկ. Բ. 55:
7. Թովմ. կաթ. 64:
8. (Մովսէս Կաղանկ.) Գ. 22. Ասող. Գ. 5. Ստ. Օր. պեւ. ԺԱ. Էւ ԺԳ.:
9. Թովմ. Մամիկ. 57. Ինժին. Ստոր. Հայ. 524.

ի գլուխ Սաղմոսացն»։ Մ. Չամչեանն, 10 յիշելով այն մատենագիրների անունները, որոնք իրեն ծանօթ են եղել, թէև նոցա գործերն իրեն ձեռքի տակ չէ ունեցել, Սերէոսի, Մովսէս Վաղանկատուացու, Ղևոնդի, Ուխտանէսի և ուրիշների կարգում դնում է և Համամի անունն իբրև վարդապետի և, թուելով նորա գրուածքները, աւելացնում է թէ «արար և զպատմութիւն ինչ ի վերայ ազգիս Հայոց, զոր զանց առնէ յիշել Ասողիկ» սոյն տողերի լուսանցքում իբրև աղբիւր նշանակում է նա «Ասողիկ, ճառընտիր, Յիշատակարան», չին պատմիչների և Մ. Չամչեանի տեղեկութիւնները գրեթէ նոյնութեամբ կրկնում են և նորագոյն Հայ և օտար հեղինակները։ Փոքր ինչ տարբեր է Հայկազեան բառարանի Նախագրողների մէջ բերած տեղեկութիւնը, որից երևում է թէ Համամի անունով յայտնի են միայն Առակաց և Ուէդալի մեկնութիւնները, Յովհան Երզնկացու «քերականական խրթին բանք այլաբանութեամբ» և «Հատուած շարականի ի ձեռագիրս ինչ», Այս ամէնից հետևում է, որ Համամ Արևելցու գրուածքներն ամբողջապէս և բնագրով ամէնին ծանօթ չեն եղել, որովհետև տակաւին ոչ ոք նոցա մասին ճիշդ գաղափար չէ տալիս։ Բացառութիւն են միայն Հայկազեան բառարանի խմբագրողները, որոնք Առակաց և Ուէդալի մեկնութեան անմիջապէս ծանօթ են երևում և օրինակներ են բերում։ Առակաց ոճը «յստակ և ընտիր» անուանելով։ Այսպէս ուրեմն Համամ Արևելցու գրուածքներն են.

Ա. Սողմոսի առակաց մեկնութիւն.

Բ. Մեկնութիւն Յորայ գրքի ԼԸ. զլիւի, որի առաջին խօսքերն են «Ով է դա, որ թագուցանէ զխուրհուրդ».

Գ. Սաղմոսների վերջին օրհնութիւնների մեկնութիւնը.

Դ. Մեկնութիւն ՃԺԸ. Սաղմոսի, որ սկսուում է «Երանեալ են ամբիժք ի ճանապարհի խօսքերով».

Ե. Հայոց պատմութիւն.

Զ. Հարական.

Է. Բերականի վերլուծութիւն.

Թէ ինչպէս այս բաղմաղան գործերի հեղինակը, որ Բագրատունեաց տոհմից է և ճանաչուել

է իբրև ի մաստուն ոմն, կարող էր անյայտ մընալ պատմութեան մէջ, այդ մեզ անհասկանալի կը լինի, եթէ մենք առանց քննադատութեան լոկ հաւատ ընծայենք հին և նոր յիշատակարանների վրկայութեան։ Մեզ այնպէս է թուում թէ Համամ Արևելցու ով լինելը կը պարզուի ոչ այն հատուկտոր ցուցումներով, որ յիշուեցան վերևում, այլ նորա գրուածքներով։ Առ այժմ մեր ձեռքի տակ կայ նորա գործերից երկուսը, այն է մի շարական և Առակաց մեկնութիւնը (թերի)։ Առաջինն ամբողջապէս գնում ենք այստեղ, իսկ երկրորդից քաղում ենք միայն մի քանի հատուածներ։ Հարականի տների գլխատառերն յօդում են հեղինակի անունն՝ Համամ։ Նոյնութեամբ արտագրուած է դա Մայր Աթոռի գրչեայ շարականների № 1572 Ա. օրինակից, որ թէև շատ հին չէ, բայց, ինչպէս յիշատակարանից երևում է, օրինակուած է 1328 թուին գրուած մի այլ շարականից, և շատ ընտիր գրչութիւն է։ Ուրիշ շարականների մէջ էլ նոյնը կայ, բայց մենք աւելորդ ենք համարում յականէ յանունէ յիշել, միանման խմբագրութիւն տեսնելով նոցա մէջ, Ահա Համամի շարականի բնագիրը.

«ՀԱՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՄԱՅ».

«Հայր երկնաւոր, անկանիւմ առաջի անոխակալ քո գլխութեանդ. զի մեղաք իմովք բարկացուցի և զչար առաջի քո արարի, աղաչեմ ըզբեզ ը ներեա՛ յանցանաց իմոց, որ ը միայնդ ես ողորմած։

Արք անաւրէնք կոչեցին զիս հաղորդել արեան մահու, զընացի զճանապարհս ձախակողմեանն. կատարեցի ըզչար խորհուրդ նոցա. աղաչե։

Մեծ են յանցանք իմ, Տէ՛ր, զոր գործեցի յահէ մահու, հրամանաւ իմայելեան բըռնաւորին երագեցի հեղուլ զարիւն եղբաւրն. աղաչեմ ըզբե։

Աստուած ապաւէն և ըլոյս դարձելոյս ի քեզ, յարենէ փրկեա՛ զիս. որպէս թողիք զայն երգողին, թող և ինձ ըզպարարս մեղուցեալ քո ծառայիս. աղաչե։

Մեղայ, Տէ՛ր, մեղայ, Մանասէի ձայնիւ դոչեմ, ընկալ զիս, Մարդ սէ՛ր, ընդ երանելեացն, որոց թողան և ծածկեցան յանցանքն, աղաչեմ ըզբե։»

Աչքի առաջ ունենալով այս շարականի բո-

40. Չամչ. Պատմ. Ա. 18. Բ, 689:

11. S. Somal, Quadro d. st. Lit. d. Armeni, 53 և 116. c. Neumann, Vers. e. gesch. d. arm. Literatur, 117. Զարբանաւեան Հ. Գ. Հայկ. հին Դար. պատմ. 758:

վանդակութիւնը, մենք ստիպուած ենք մտածել, որ նորա հեղինակն է «մեծ իշխանն Արեւելից Համամ»¹², որի մասին վերեն յիշուեցաւ: Հարականի բովանդակութիւնն այս է. Համամ երկնաւոր Հօր գլխութեանն է դիմում և ներումն խնդրում, խոստովանելով իւր յանցանքը:

«Արք անօրէնք կոչեցին զիս հաղորդել արեան մահու»

«Գնացի զճանապարհս ծախակողմանն»

«Կատարեցի զչար խորհուրդ նոցա»

«Մեծ են յանցանք իմ, Տէ՛ր, զոր գործեցի յահէ մահու»

«Հրամանաւ իմացելեան ընտարին երագեցի հեղուլ զարին եղբօրն»

Համամի այս խոստովանութիւնից երևում է, որ նա իւր եղբոր արեւել թափել է արարական բռնաւորի հրամանով և իւր իսկ մահից երկիւղ կրելով: Այդ խոստովանութիւնն անելուց յետոյ Համամ իւր յոյսը դնում է Աստուծոյ գլխութեան վերայ, միտք բերելով Գաւթի և Մանասէ թագաւորներին, որոնք, թէև մեղանշեցին Աստուծոյ առջ, բայց զղջմամբ թողութիւն գտան. «Անկալ զիս մարգասէր, աղաղակում է Համամ, ընդ երանելեացն, որոց թողան և ծածկեցան յանցանքն»:

Համամ իշխանի գործերի մասին ժամանակակից պատմիչներից մէկն՝ Յովհաննէս կաթողիկոսն՝ հաղորդել է այն, ինչ որ նա կատարել էր Տ. Գէորգ Բ. Գառնեցի կաթողիկոսի աղատութեան համար այդ գործին մասնակից էր և ինքն Յովհաննէս կաթողիկոսը, սակայն Համամ իշխանի այդ բարեգործութիւնն յիշելով, նա գիտութեամբ թէ մոռացութեամբ չի խօսում Համամի գործած ոճերի մասին: Այդ եղեռնագործութիւնը մեղ յայտնի է լինում մի այլ յիշատակարանից, այն է Մովսէս Վաղանկատուացու պատմութեան շարունակութիւնից, որ գրել է Ժ. զարում Մովսէս Գաւթուրանեցին¹³: Պատմելով այն, ինչ որ պատմել է և Յովհաննէս կաթողիկոսը, Գաւթուրանեցին նկարագրում է Համամ իշխանի գործերն հետեւեալ կերպով. «Ապա, ասում է, բարեպաշտն Համամ նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւնը տանն Աղուանից նորոգէր, որպէս Աշոտ Բագրատունի զՀայոց թագաւորութիւն. այսք ի միում ժամանակի գործեցան: Եւ նոյն ինքն Համամ սակս առ Աստուած մեծ ապէս յանցանացն, որ վասն սնոտի այսր կենցաղոյս

զպարտարեան եղբօրն ժողովեաց յանձն իւր, մեծագոյն բարեգործութիւնս առ եկեղեցիս և առ ամենայն կարօտեալս և չքաւորս առատազուարթ անսպառ կատարէր, որ և զմեծ հայրապետն Հայոց Գէորգ յանօրէն տաճկաց կապարանէն բազմաբաշխ գանձիւք տայր արձակել և յոգնամեծար զնա արարեալ առողջ առ Հայաստանեայս առաքէր¹⁴: Ստեփ. Օրպէլեանի¹⁵ պատմութիւնից իմանում ենք որ Տ. Գէորգ Բ. կաթողիկոսի գերութեան ժամանակ Աղուանից կաթողիկոսը վախճանում է և Տ. Գէորգի զրան եպիսկոպոսը Յովնան, որ փախել էր նորա մօտից և եկել էր Աղուանք, ձեռնադրուում է այնտեղի կաթողիկոս առանց հաւանութեան Տ. Գէորգի, այնպէս որ երբ վերջինս գերութիւնից աղատուում է, և տեսնում է Յովնանին կաթողիկոսացած, «հրամայէ կողոպտել ի բաց զգգեստ և զձև կաթողիկոսութեանն. վասն որոյ առաջի անկեալ Համամայ, հայցէր զներումն: Եւ լուեալ նմա վասն մեծի երախտեացն, կրկին ձեռնադրէ զՅովնան արքեպիսկոպոս (իմա՛ կաթողիկոս) Աղուանից»: Յտ. Օրպէլեանի այս խօսքերից երևում է, որ Համամի բարեգործութիւններից մէկն էլ այն է, որ Տ. Գէորգ Բ. կաթողիկոսին հաշտեցնում է Աղուանից Յովնան կաթողիկոսի հետ և իւր միջնորդութեամբ վաւերացնել է տալիս նորա իշխանութիւնը՝ շնորհիւ այն երախտիքի, որ ունէր Տ. Գէորգ Բ. հայրապետի վերայ:

Թէ ո՞վ և ի՞նչ հանգամանքների մէջ ստիպեց Համամին սպանել իւր եղբորը, ի՞նչ քաղաքական նշանակութիւն ունէր նորա եղբայրն և ի՞նչ էր նորա անունը, պատմական յիշատակարաններից կարելի չեղաւ մի բան իմանալ: Ակներև է սակայն, որ Համամայ անունով մնացած շարականի բովանդակութիւնն համաձայն է Գաւթուրանեցու վկայութեանն և հակառակ չէ միւս պատմիչների ցուցումներին, ուստի և կարելի է ասել, որ յիշեալ շարականի հեղինակը նոյն ինքն Արեւելից մեծ իշխանն է Համամ Արեւելցին: Վարդ եւք մտածել, որ այնպիսի ծանր ոճի գործող մի իշխան, որ իւր բարի գործերով կամեցել է իսպառ քաւել իւր յանցանքը, ի վերջոյ, թողած լինի թագն ու գայիսոնը և կրօնաւորի սքեմ ընդունած՝ Յովհաննէս անունով, Թէ ե՞րբ և ի՞նչպէս տեղի ունեցաւ այդ, մեղ զժողար է որոշել. սակայն որ այդ տեղի է ունեցել, կարող ենք նկատել այն գրուածքներից, որոնք Համամի անունով մնացել են և որոնք մի առ մի կարծես նոյն

12. Մով. Նաղանկ. Գ. 22.

13. Ստեփ. Օրպէլ. ԺԱ. եւ ԺԴ.

12. Տես Զարեան. Հայկ. հին Դպր. պատմ. 474:

զղջման, նոյն ծանր ապաշխարութեան գաղափարն են ամփոփում իրենց մէջ: Սողոմոնի Առակաները, ճԺԸ. Սաղմոսը և Սաղմոսների վերջին օրհնութիւնները մեծ մասով յիշեցնում են մարդու մեղանշականութիւնն և զղջման բարի հետեանքները: Յորայ գրքի ԼԸ. գլուխը որ մի սքանչելի ներբող է Աստուծոյ մեծութեան վերայ, մարդու անհուն տկարութեան գիտակցութիւնն է յառաջ բերում և ստիպում է Յորայ բերանով խոստովանել թէ «Ես ոչինչ եմ, զի՞նչ տաց առ այդ պատասխանի, բայց եթէ ասի ի բերան լինիցիմ: Մի անգամ խօսեցայ և յերկրորդումն ոչ յաւելից 15:»

Սողոմոնի Առական մեկնութեան մի օրինակ կայ Մայր Աթոռի մատենադարանում: Համամի առնունով այլ օրինակ տեսած չենք այստեղ: Յիշուում է, որ 1826 թուին Կ. Պոլսում Համամի մեկնութեան մի ձեռագիր յայտնուել է 16: Բայց մենք մանրամասն տեղեկութիւն չունինք այդ օրինակի մասին: Մայր Աթոռիս գրչեայ օրինակն է № 1138 գիրքը, այնտեղ Համամի մեկնութեան լիակատար վերնագիրն այսպէս է. «Մեկնութիւն Առական Սողոմոնի, զոր արարեալ է Համամայ ուրումն իմաստնոյ: Ըստ շնորհաց եղև մեզ հանդիպել պարգևի իմաստութեան, զոր ընկալաք յարգանդի աւագանին, յոր միաւորեալ ընդ Տեառն մերում, առնումք համարձակութիւնն առաջիկայ գրոյս:» Թէև այս խօսքերը կարմիր թանաքով միանման ամբողջապէս գրուած են իրրև վերնագիրը սակայն մեզ այնպէս է թուում, որ Համամի խօսքերը չեն առաջին տողերը, այլ նորա գրած վերտառութեան խօսքերն են «Ըստ շնորհաց եղև և այլն»:

Տուն առ տուն և շատ համառօտ բացատրում է Համամ Առականի իմաստը, որ թէև այնքան էլ ճիշտ և հասկանալի ոճ չունի, սակայն մեկնութեան ներքին բովանդակութեան մէջ մի ընդհանուր բան կայ, այն է շարունակ զգացնել թէ իմաստութիւն է միշտ Աստուծոյ երկիւղն աչքի առաջ ունենալ և խորշել հանապազ չար ճանապարհից: Ահա թէ ինչպէս է բացատրում նա Սողոմոնի խօսքերը.

«Որդեակ, մի խաբեսցեն զքեզ արք ամբարիշտք, և մի ակորթեսցես երթալ ընդ նոսա: Աստ զգուշացուցանէ զլսողս օրինացն Աստուծոյ զմիամիտս: Եւ զհրէական զչար խորհուրդսն կանխաւ գուշակէ, որ յաղազս տէրունական մահուան իրք: Որդեակ ասելով և շուրջ անցանելով և յուշ առնել զդիպողական իրսն ամբարշտացն, մի խաբիր ի պատրանս մոլորելոցն ի ճշմարտութենէ, մի կամիցիս ակոր-

թել առ այնպիսին, որոց լիք են միտք նոցա և խորհուրդքն չարեօք:»

«Եթէ կոչեսցեն զքեզ և ասիցեն, Ե՛կ ընդ մեզ, կցորդ լէ՛ր արեան: Որո՞յ արեան, ոչ վայրապար արդարոյ արեան, յոր սովորքն էին ի բնէ, այլ այն արեան, որոյ ծածկել չիք հնար որպէս Աբէլին:»

«Զվիճակ քո արկ ընդ մեզ, քսակ հասարակաց ստացո՞ւք ամենեքեան: Որով խաբեալք մատնեցան բազումք մահու և կորստեան և աւանդապահք խաւարի կոչեցան: այդպիսի դառն մեծութեան ըղձացաւ յաշակերտսն թշուառականն Յուդայ:»

«Զաստուածային ունելով զիմաստս, Սողոմոն որպէս հայր գթած բարբառի. Որդեակ, ասէ, մի երթայր ճանապարհ ընդ նոսա: Զի թէպէտ Սողոմոն էր, որ զայս ասէր, այլ Հոգին Սուրբ էր, որ նովաւ խօսէր, Խոտորեա՛ ի՛շաւդաց նոցա: Զի ոչ գոյզն պարտուց վնասակարք և փոքր չարեաց պատճառք: Երագեն ոտք նոցա հեղուլ զարիւն: Զո՞ր արիւն. զայն, որ առաւել խօսի քան ըզՀաբէլին. և զի՞նչ խօսի, եթէ ոչ զանպարտութիւն և զթողութիւն մեղաց դարձելոցն ի նա:»

Ի՞նչ աւելի պարզ հայելի կարող էր լինել՝ Համամի հոգեկան վիճակը պատկերացնող՝ քան այսպիսի մեկնութիւնը, որի ամէն մի խօսքի մէջ ամբարշտութեան, անիրաւութեան, անմեղ արեան և աշխարհային անհաստատ խաբուսիկ հրապոյրների թշուառ վախճանն է երևում: Սողոմոնի Առականների բաղմաբեղուն իմաստները Համամին աւելի և աւելի ոգևորում են, նորա լեզուին կենդանութիւն են տալիս քարոզելու և ուսուցանելու արդարութեան և առաքինութեան ճանապարհները:

«Երթ, ո՞վ վատ, առ մըջիւնն, ասում է Սողոմոն: Ո՛չ ի վերինս և ոչ ի վայրս գեղեցկութեան, բացատրում է Համամ, առ տեսակս ըղձալեացն, այլ երթ առ մըջիւնն, որ նուազն է և ի վայր քան զամենայն, նախանձօղ լէ՛ր նորա ճանապարհացն, երթ, ասէ, զօրաւորդ, առ անգօրն և տես զիմաստութիւնն գործասիրութեան նորա և ուսի՛ր զիմաստութիւն նորա: Թէ ոչ եղև բաւական բարբառն աստուածեղէն, զնա առջի՛ր օրինակ հոգևոր և մարմնաւոր գործոց:»

«Երթ առ մեղուն և ուսի՛ր զիմարդ գործունեայ է: Եւ առաւել ի գործս բժշկութեան օգտակար և ցանկալի ամենեցուն. ինքն նուազ է ի տարին և փառաւորեալ ի վաստակս, բաց օրինակաւ առ ճշմարտութեան անցուք զբանս, սքանչելի մեղուս աստուածային օրինայն փափագողք և բերօղ աստ-

15. Յոր, ԼԹ. 55, 56:—Տես նաեւ Գիրք Յորայ տաղաչափեալ, ծանօթութեամբք, 1865. Վենետիկ:

ուածային ծաղկացն աստուածախօս մարգարէք և առաքեալք արդ առ այնպիսիս յղէ զմեզ իմաստունս, ասելով Յ'րթ առ մեղուս գործասէրսն, որք բժշկեցին զհիւանդութիւն բնութեանս քաղցրախօս քարոզութեամբն:»

«Մինչև յերբ անկեալ կաս, ո՛վ վատ, եկն ինքն որ բժշկէ զհիւանդացեալս և յարուցանէ զանկեալս: Ե՛րբ ի քնոյ զարթիցես ի դառն ակտոս անկեալք, քանզի անկեալս և ի քուն զայն կոչէ, որ անկեալքն են յԱստուծոյ, վասն որոյ ասէ. Արի, որ ննջեսդ և կանգնեաց, և լուսապու լիցի քեզ ֆրիստոս, մի կարի փոքր մի նուաստելով, փոքր մի նիրհելով յանցանելի վարս մարմնականս, և թաղուցանես զձեռն ի ծոց քո այսինքն զծածուկ գործս չարին անդեղջ սիրտ ունելով, որով խոտորիցիս ի բարւոյն, և հասանէ քեզ օր վախճանին իրրե զդառն ուղեոր աղքատութեան, զոր օրինակ աղքատացն մերկութեանն է անգործութիւնն, սոյնպէս և անգործն ի բարեացն աղքատանայ զվերջին աղքատութիւնն, և մերկ ի մեծ ի ձմերանին լինի, ուր փախուստ ոչ գոյ և եկեցեք քեզ իբրե զաղբիւր ամառն և կարօտութիւն իբրե զչար ինքնահալած փախիցէ. դարձեալ գովէ և յարգէ զհաւանեալս պատուիրանին իւրոյ. ապա թէ անգանդաղ և ժրացեալ լինիցին շնորհօքն Աստուծոյ իբրե աղբիւր առատութեամբ հեղցի զքեւ. և առաջին վտանգքն բարձցին ի քէն և յառաջագայիլ ի չարութիւն ոչ կարասցէ, զի զխաւարն բարձցէ և զլոյսն սփռեսցէ:»

Համամի այս բացատրութիւններից երևում է, որ նա մեղքի արհաւիրքների հանգէպ դնում է զղջման և ապաշխարութեան յառաջացուցած քաղցր սփոփանքը, նա ինքն, իւր գործած ծանր ոճիրից սարսափելով, իւր խղճի խայթոցներով միշտ իւր եղբոր անմեղ արիւնն աչքի առաջ տեսնելով, արդարև շատ և շատ կարօտ էր այդպիսի սփոփանքի, Կեանքի քաղցրութիւններն, արքայական փառքի մեծ շուքը, աշխարհային հրապոյրների առօրեայ ժխորը նորա աչքին շատ և շատ աւելի պակաս էին երևում: Նա կարօտ էր հոգեկան հանգստութեան նոյն իսկ մենաւոր կեանքի և աղքատութեան պարզեւած բարիքների մէջ, Եւ այդ է պատճառը, որ նա աւելի ընդարձակ է մեկնում Սողոմոնի Առաջաց այն հատուածները, որոնց մէջ համեմատութիւններ են լինում մեղաւոր և արդար կեանքի պայմանների մէջ, Ահա օրինակները.

«Լաւ է սակաւիկ ինչ առնուլ երկիւղածութեամբ քան զգանձս մեծամեծս աներկիւղութեամբ, Զի երկիւղածք Աստուծոյ խորհին օրինօք և զնան պատուիրանօք Աստուծոյ, շաւղօք լուսոյ, և գանձն գանձս յերկինս: Այլ սիրտ առն, որ մաքրեաց

զինքն անտի, խորհեցի զիրաւունս և զարդարութիւնն Աստուծոյ, զի ուղիղ են գնացք նորա, զի ինքն է տէր փրկելոցն ի լոյս սրբազանիցն առաջնորդ, տանելով ի վերին կայանսն յանձնագործ խորանսն:»

«Լաւ են խոնարհք և հանդարտք սրտիւ, որ գնան հրամանաւն Աստուծոյ ի լոյս, քան զայն որ բաժանէ զաւարն արտաքին ընդ թշնամանօղսն. իսկ շնորհք Տեառն աւանդին սրբոց, աւարք հոգւոյն, գիւտք արդարոց, զոր ասէ բան իմաստունս և ըղխորհրդականս անմիտս կոչեն. և որ քաղցր են բանիւք աւելի ևս լուիցեն, այնք են, որ զանձինս առ իմաստունս ունէին, և յիմարք գտան, և զիմաստունս անմիտս կոչէին, որք են սուրբ մարգարէքն և առաքեալքն, որ ոչ զմիտս մարդկան ունէին, այլ զֆրիստոսին, և հեղ բանիւք և քաղցր ձայնիւ զևս վեհագոյն լուան, այլ ունելով ի խորոջն զԲանն Աստուծոյ որպէս զաղբիւր կենաց կոչեցան, այսքան մեծապէս ընկալան զշնորհս և հնչէին զիրաւագիտութիւն աւետարանին կենաց:»

«Լաւ են կոչունք բանջարեղէն՝ սիրով քան զտունս, որ լի են մտով զուարակաց, թշուառութեամբ: Այլ լաւ և նազելի սրբոցն վայելք մարմնոյ պարկեշտագունիցն բանջարք ի վայր խաղաղութեամբ և սիրով հոգւոյն առաւել քան որոց տունք աղմկեալ և լիութիւն մտոց զբօսանօք. անտի են բարք բարկացօղք և տգեղք, որք նիւթեն զկոխս և զհեռս մոլորութեան վասն բնական յիմարութեան, որ կրի ի նոսա. բայց որ ի մէջ բանջարեղինացն կոչեցեալ, պարարեալ նոքա յաւետ իմաստիւք և երկայնմտութեան բանին Աստուծոյ, շիջուցանեն զգատաստանս չարեաց և զբրդութիւն ամբարշտացն ցածուցանեն, և ինքեանք բացակային ի մեղացն գնացից և յայրեցանօղ շաւղացն, ճանապարհք կցեալ են փշօք, իսկ որք ժիւրք են ի վաստակս բարիս և հերկեցին զանդս մտացն և հեղձուցանօղ զփուշ մեղացն քակեցին փութով, որ ի տան վատին ծաղկեն և պտղաբերեն զմահու վիճակ:»

«Լաւ է առն բնակել ի տան միոջ անկեանս, Տուն զաշխարհս իմանալ, և բնակել ի յանկեան սորա ի սուրբ եկեղեցւոջ, որ է բնակութիւն ֆրիստոսի: Իսկ որ ասէ՝ քան կնոջ անզգամի, անզգամ կին ըղհերձուածօղս և զայլանդակս նշանակէ, յորմէ պարտ է փախիլ և անկանել յանկիւնս ճշմարտութեան. եղեալ այսպիսի անզգամ Մանի անիծեալ, որ իշխեաց ասել թէ ինքն է հոգին, որ տացէ ջուր ծառաւեաց անձանց: Նոյնպէս աւետիք բարեաց եկեալ ի հեռաստանէ, Զուր անուանեաց զճշմարտութիւն բանաւոր և ինքն Տէրն աղբիւր ջրոյ կենդանոյ, զոր Դաւիթ ասէ. ի քէն է, Տէր, աղբիւր կենաց:

իսկ անձն ծարաւի (ձեռ. ծաւարի) զհաւատացելոց կոչեաց, որ է անձառ պարգևք Քրիստոսի. իսկ աւետիք բարեաց ի հեռաստանէ եկեալ այս է լուր և աւետիք բարի ծնունդն Քրիստոսի, որ եկն աւետիք հրեշտակաց ի հեռաստանէ բարձանց. թէ որ զալն աղբեր խնուցու և զելս ջրոյն ապականիցէ, նոյնպէս անվայելուչ է արդարոյն անկանիլ առաջի ամբարշտի. Անլաբ և թուլամիտք, որ ոչ ծանեան զճըշմարիտ բարին և զծագումն արդարութեանն արեգական, նոյնպէս խցին զալն աղբերն անձանց իւրեանց, Հրէայքն աղաղակէին վասն այսր աղբեր թէ Այրն այն ոչ է յԱստուծոյ, խցաւ նոցա և բացաւ հեթանոսաց. այս է ալն աղբերն ի Հօրէ բղխեալ Բանն. իսկ որ ասէ՝ և զելս ջրոց ապականէ, այս է բան քարոզչացն, որ ընկալան զելս ջրոյն ոգւոյն ի յինքեանս բերելով զաղբիւրն կենաց Հոգւոյն և առատագոյն ելիւք զարժանիսն արբուցին, Եւ նոյնպէս անվայելուչ է արդարոյն կալ առաջի ամբարշտին. և զի՞նչ բաժին կայ արդարոյն ընդ անիրաւին, երանելին ասէ Պօղոս. և այս ամենեցուն է. բայց դարձեալ զՏեառն կեալն ասէ, որ արդար եկաց առաջի ամբարշտ Պիղատոսի, և Հերօդի անբարբառութեամբ զխորհուրդս անօրինացն կատարէր»

Այսքանն իբրեւ ծաղկաքաղ բաւական ենք համարում Սողոմոնի Առակաց մեկնութիւնից յառաջ բերել բանասէրների ծանօթութեան համար. Բնագիրը մի հատ լինելով, բաղդատութեան կէտեր չունինք, ուստի և զգուշարանում ենք սոյն բնագիրն լիապէս հաւատալ և հետեւել. սակայն պէտք է նշանակենք այստեղ և այն, որ Սողոմոնի Առակաց հայերէն բնագիրը Համամի մեկնութեան մէջ նման չէ մեր տպագրուած օրինակներին. Նկատելի են բառերի տարբեր դասաւորութիւն, տարբեր իմաստով նախադասութիւններ և մինչև անգամ գլխակարգութեան տարբերութիւն. Տեղը չէ մանրամասն յառաջ բերել այդ տարբերութիւնները, Իբրեւ համառօտ օրինակներ կարող ենք յիշել հետեւեալները.

Տպ. Ա. 12 իբրեւ զժողք	Ձեռ. Ի զժողոս.
— — 21 ի դրունս քաղաքաց	— ի դրունս հզօրաց համար.
— — « համարձակեալ.	— ծակեալ
— — 22 զոգուոյ իմոյ պատգամս	— զպատգամս հոգուոյ իմոյ.
— ԺԷ. 17 «Լաւ են կոշմունք բանջարեղէնք սիրով եւ շնորհիւ քան զգուրաւ խմորոյ թշնամութեամբ:	— Լաւ են կոշունք բանջարեղէն սիրով քան զտուներս որ լի են մնով զուրակաց թշուառութեամբ:
— ԻԵ. 57 Լաւ է բնակել առ անկեան ի տամաւուք քան ընդ լիւրք բամբաստողի ի տան միում:	— Լաւ է առն բնակել ի տան միոջ անկեան քան լիւրք սննդամի . . թերի է երեսում:

Այսպիսի համեմատութեամբ կարելի էր վերահանգնել Սողոմոնի Առակաց այն հայերէն բնագիրը, որ Թ. դարում գործածական է եղել. Աչքի առաջ ունենալով, որ Աստուածաշնչի թարգմանութեան ժամանակ Ե. դարում նախ և յառաջ թարգմանուեցաւ Առակաց գիրքը և այդ գործը կատարողն եղաւ Ս. Մեսրոպ Մաշտոց, հետաքրքիր կը լինի Հայոց մատենագրութեան պատմութեան համար թէ ի՞նչ է պատճառն այն տարբերութիւնների, որ նկատելի են, և ո՞րն է ճիշտը. Եթէ ձեռնհաս անձինք այս գործին օգուտ բերել կամենան, անշուշտ, կը գտնեն մեր գրականութեան մէջ հարուստ պաշար, մանաւանդ եթէ ձեռքի տակ ունենան Հայոց բաղմաթիւ հին մեկնիչների գրուածքները.

Համամ Արեւելցու միւս գրուածքներից ոչ մէկը ձեռքի տակ չունենալով, առայժմ կանգ առնենք այսքանի վերայ, եթէ յաջողի, մի այլ անգամի թողնելով խօսելու նոցա մասին. Սակայն չենք կարող ուշագործելն չդարձնել այստեղ Համամի երկասիրութիւններից երկուսի վերայ. Առաջինն է Յորայ գրքի ԼԸ. գլխի մեկնութիւնը (Ովէդա). պատմիչներն այդ գործի վերայ խօսելիս ասում են «զՈվէդայն թարգմանեաց» բնաւ կարելի չէ մտածել, որ այդ նշանակէր մի այլ լեզուից հայերէն դարձնել, քանի որ Յորայ գրքի ամբողջութիւնը բոլոր կտակարանների հետ միասին հայերէն թարգմանուել է Ե. դարում. Եթէ այստեղ թարգմանութեան մասին խօսք է լինում, այդ պէտք է ըմբռնել կամ մեկնութեան իմաստով կամ բառացի. եթէ առաջին մտքով հասկանանք, նշանակում է Համամ Արեւելցին Յորայ գրքի ԼԸ. գլուխը այնպէս է բացատրել, ինչպէս արել է Սողոմոնի Առակաց գիրքը. իսկ եթէ բառացի հասկանանք, նշանակում է Համամ Արեւելցին հին Ս. Հայրերից մէկի մեկնութիւնը յունարէնից կամ ասորերէնից թարգմանել է հայերէն, Համամի այդ գործի բնագիրը չունենալով, կարծիք տալ կարելի չէ. Այստեղ պէտք ենք համարում միայն նշանակել այն, որ Ս. Կիւրեղ Երուսաղեմացու ճառերից մէկի մէջ բացատրուած է միայն Յորայ գրքի ԼԸ. գլուխը, 16 Անշուշտ, այդ ճառն հայերէն թարգմանուած է աւելի կանուխ ժամանակներում, մենք գիտենք, որ դեռ Ե. դարի վերջերում Գրիգորիս վարդապետ Արշարունին Ներսէճ Կամսարականի խնդրանք գրեց Ընթերցուածոց մեկնութիւնը, 17 որ իսկապէս Ս. Կիւրեղ Երուսաղեմացու ճառերի բացատրութիւնն է. Գրիգորիսի մեկնութեան վերնա-

16. Կոշում Ընծայութեան, Թ. եր. 145. Զարքան. Հայկ. Թարգմ. Նախն. եր. 526.

17. Ասողիկ Բ. 2.

գիրն այսպէս է. «Գրիգորի վարդապետի Արշարուն-
եաց եպիսկոպոսի արարեալ մեկնութիւն ընթերց-
ուածոցն Կիւրղի Երուսաղեմացոյ գերաճաճանչ և
սրբազան հայրապետի. 18» Ս. Կիւրղի Կոչումն Ան-
ձայութեան գիրքը, որ իրեն մէջ պարունակում է
յիշեալ ընթերցուածները, մի հրահանգ է «յաղագս
երախայից» այն է անկնունք քրիստոնեաներին Ս.
Գրոշմի ընդունելութեանը պատրաստելու: Գրիգորի
Արշարունին «երախայից» ընդունելութեան այդ
խրատներն է բացատրում: պէտք է կարծել, որ Ս.
Կիւրղի մեկնութիւնն այն ժամանակ հայերէն գո-
յութիւն ունէր, որ նորա պարզաբանութեան կա-
րօտութիւն է զգացել Ներսէս Կամսարականը, Բայց
«երախաներից» զատ կային և կնքաւոր քրիստոնեա-
ներ. երեւի, հին եկեղեցու մէջ լինում էին առան-
ձին մեկնութիւններ այդ վերջինների համար:
Հին գրչեայ ճաշոցներում աւագ հինգշաբթի օր-
ուայ ժամակարգութեան մէջ ճաշու ժամի ժամա-
նակ Ծննդոց, Եսայեայ և Գործք Առաքելոցի ըն-
թերցուածներից յետոյ լինում է ընդհատումն. այդ
տեղ այսպիսի նկատողութիւն կայ գրուած իբրեւ
հրահանգ. «յետ այսորիկ ի թ արգմանութիւն
նստին և արձակին երախայքն. 19» պարզ է, որ
այստեղ թարգմանութիւն բառը հոմանիշ է մեկնու-
թեան. և երբ պէտք էր նստել «ի թարգմանութիւն»
«երախայքն» արձակում էին. եթէ այս-
պէս հասկանանք, այն ժամանակ կարելի է եզրա-
կացնել, որ Համամ Արեւելցին մեկնել է Յորայ գըր-
քի ԼԸ. գլուխն, այլ ոչ թէ թարգմանել. նորա
այդ մեկնութիւնն եղել է ոչ «երախայից», այլ կըն-
քաւոր քրիստոնեաների կամ հասունների համար:
Համամից զատ Ովեդայի մեկնութիւնն արել է
և Ս. Գրիգոր Նարեկացին. եթէ Համամ Թ. դա-
րում այդպիսի մեկնութիւն գրել է, հարկ չկար,
որ Թ. դարում նոյն գործին ձեռնարկէր Նարեկա-
ցին: Արդէն ոճին նայելով, անհարազատ են հա-
մարում Նարեկացու այդ գրութեանը 20, որով ա-
ւելի տեղ է մնում հաւատալու, որ Ովեդայի մեկ-
նիչն Համամ Արեւելցին է:

Ներկորդ հետաքրքիր խնդիրն այն է թէ
Համամ յօրինել է արդեօք Հայոց պատմութիւն և
ի՞նչ բովանդակութեամբ: Աչքի առաջ ունենալով,
որ Հայոց պատմիչներից ոչ մէկը Համամի անունը
տալիս յիշում է չէ նորա պատմական գրութեան մա-
սին, և որ մեր տեղեկութիւնն հիմնուած է միմիայն
Մ. Չամչեանի մեզ ծանօթ աղբիւրի վերայ, կար-

ծել, թէ Համամ գրած լինի մի կարգաբանեալ ըն-
դարձակ պատմութիւն, շատ դժուար է: Միևնոյն
ժամանակ նկատելով, որ Յովհաննէս կաթողիկոսը
լռում է Համամ իշխանի ուրիշ գործերի մասին և որ
Մովսէս Դասխուրանեցին, թէպէտ և հարեանցի, յի-
շում է Համամի նախապատճառ լինելն Աղուանից
թագաւորական դահի վերականգնման և այլ դորա
հետ կապ ունեցող իրողութիւնների, որոնց կար-
գումն է, անշուշտ, և Համամի եղբոր սպանման
գործը, պէտք է կարծել, թէ Համամ Արեւելցին
ինքն իւր ժամանակի և իւր իսկ գլխով անցած դէպ-
քերի յիշատակարանն յօրինել է իւր մենաւոր կեան-
քի օրերում, և այդ հաւանական է երեւում այն
պատճառով, որ, ինչպէս տեսնւք, նա չէ ծածկել
իւր յանցանքը և յօրինել է մի շարական, իւր կեան-
քի միայն մի դէպքի խոստովանութիւնն անելով:
Եւ եթէ կարող է խօսք լինել Համամի յօրինած
պատմութեան մասին, միմիայն այդպիսի մի յիշա-
տակարան կամ համառօտ տարեգիր պիտի հասկա-
նանք, որն, եթէ յայտնուէր, անշուշտ, Հայոց
նախնի պատմագրութեան համար շատ թանգազին
գանձ կը լինէր:

26-նք շտապում ուրիշ եզրակացութիւնների
գիմելու այս հետաքրքիր հեղինակի որպիսութիւնը
պարզելու համար, Բաւական ենք համարում առ-
այժմ ամփոփել մեր խօսքը հետեւեալ կերպով:

Հայոց պատմիչների տուած տեղեկութիւնները
չեն վերաբերում Թ. դարում ապրող երկու ժա-
մանակակից անձերի, այլ միևնոյն մի անձի, այն
է Արեւելից աշխարհի մեծ իշխան Համամին, որ
Բագրատունեաց տոհմից է: Բուղայ ոստիկանի ար-
շաւանքների և հարուածների ժամանակ, յայտնի
չէ ի՞նչ հանգամանքների մէջ, Համամ իշխանն, իւր
մահից երկիւղ կրելով, «խամայէլեան բռնաւորի»
թելադրութեամբ սպանում է իւր եղբորը. 885
թուին նա Աղուանից թագաւոր է լինում: Ափշին
ոստիկանի յարձակումների ժամանակ նա, երեւի,
լաւ յարաբերութիւն է ունեցել բռնաւորի հետ,
որը Հայոց նախարարներին նուաճելու նպատակով
կալանաւորել էր Տ. Գեորգ Բ. Գառնեցի կաթող-
իկոսին և իրեն հետ շրջեցնում էր ամէն տեղ:
894 թուին Ափշին ոստիկանը գերեալ կաթողիկոսի
հետ միասին արդէն Աղուանից Պարտաւ քաղա-
քումն էր, որ Հայոց եկեղեցականներն ու նախա-
րարները ոստիկանի պահանջին համեմատ գումարել
էին ոսկու և արծաթի մեծ քանակութիւն և ու-
ղարկել էին Աղուանից Համամ թագաւորին, որպէս
զի վերջինս վճարէ փրկանք և ազատէ կաթողիկո-
սին. Համամ ինքն էլ, իւր գանձերից պակասորդը

18. Տես հին տպագր. Կ. Պոլիս 1728թ.

19. Մեր սեպհական ձեռագիր ծառցեց.

20. Հայկ. Դպր. Պորմ. 529.

լրացնելով, յագեցնում է բռնաւորի ազահութիւնը և Տ. Գէորգին ազատելով, մեծ պատիւներ է տալիս: Տիրապետում է, փառքով ճանապարհ է դնում դէպի Գուին. այդ ժամանակ էր, որ Տէր Գէորգ կամենում էր պատժել Աղուանից նոր կաթողիկոսին՝ Յովնանին. Համամ բարեխօս է հանդիսանում Յովնանի մասին և մեծ հայրապետը, Համամի երախտիքն առ ինքն յարգելով, ներում է Յովնանին: Իրեւ եղբայրասպան ոմն՝ Համամ թագաւորն աշխատում է բարի գործերով քաւել իւր ոճիրը. եկեղեցիներին նուէրներ է տալիս և չքաւորներին ողորմութիւններ է բաժանում. Ապա, ինչպէս երեւում է, Յուսուփ ոստիկանի ծանր և անապօրոյն հարուածների ժամանակ Համամ թագաւորն ընտրում է մենակեցութիւն և ընդունում կրօնաւորի սքեմ՝ փոխելով իւր անունն Յոհանէս: Այս կոչման մէջ և նուիրում է նա իւր ժամանակը զբաւոր պարապմունքների, նորա զրուածքներից

երկուսի հետ ծանօթացանք արդէն. մէկը շարականն է և միւսը Սողոմոնի Առակաց մեկնութիւնը. Գոցանից զատ նա գրել է Ուէգայի, ճԺԸ. Սաղմոսի և Սաղմոսաց վերջին օրհնութիւնների մեկնութիւնները, Հայոց Պատմութիւն և քերականի վերլուծութիւն:

Հայոց նստնի մատենագրութեան մէջ, ի թիւս այլոց, եղել են և թագակիր հեղինակներ, ինչպէս օրինակ վերջին Գագիկը, հեղինակներ և նախարարական ազնիւ տներից, ինչպէս է Գրիգոր Մաղիստրոս և այլք ոմանք. Համամ Արեւելցին այդպիսի գրագէտների կաճառի մէջ իւր երկասիրութիւններով զբաւում է ոչ պակաս նշանաւոր տեղ, Յուսանք որ բանասիրութիւնն հետզհետէ պարզէ այդ ընտիր հեղինակի բաղմակողմանի նշանակութիւնն, հանգէս բերելով նորա տակաւին անծանօթ գործերը:

Կ. Կ.

ՀԱՄԵՄ ԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՂՈՒԱՆԻՅ Մ. ԿԱՂ. ԵՒ ԳԻՐԳ ԹՂԹՈՅ ԱՆԱՆԻԱՅԻ ԿԱԹՈՒԴԱԿՈՍԻ.

(Շարունակութիւն եւ վերջ)

Ա.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՂՈՒԱՆԻՅ.

Ի. «Իսկ¹ զալուստ տաճկին ի հայս ևւ զրաւել² զաշխարհն³ ընդ լծով ծառայութեամբ⁴ հարկաց թուականն⁵ հայոց⁶ Յիսի. (342) լինէր: Յորոյ ձեռն ըմբռնեալ լինէր⁷ հայրապետն⁸ գէորգ⁹ ի կապանս երկաթի պարփակեալ ածաւ ի պարտաւ: Ա.

«Տէր Յունան ը և կէս¹⁰ (ամ). Սա էր զիմա¹¹ եպիսկոպոս և առանց կամաց կաթողիկոսին գէորգայ զայ յԱղուանս. և աստէն ձեռնադրի. զոր նոյն ինքն գէորգ և զսա կրկին ձեռնադրէ»: Ը.

1. Բն. պակասի իսկ: 2. Բն. գրաւելոյ: 3. Բն. զաշխարհս: 4. Բն. ծառայութեան: 5. Բն. դասաւորութեան .ԲԴՃԽԲ. Ն. Յիսի. Թուին լինէր: 6. Բն. պակասի հայոց: 7. Բն. եղեւ: 8. Բն. հայրապետն հայոց: 9. Բն. գրիգորիոս: 10. Սոյն հատուածը տես, Պատմ. Աղ. գիրք գ. գլ. ԻԱ: 91: 11. Բ. Տէր յունան ամս, ը եւ կէս. Ն. օրինակում. պակասի յիշատակութիւն յունան կաթողիկոսի մասին:

11. Բն. Գրչմա եպիսկոպոս հայոց:

բ. Սոյն հատուածը Պատմ. Աղ. գիրք գ. գլ. ԻԳ. միայն սոյն գրուելը երկաթագիր օրինակում նորոգած եւ քուրազիր թերթից է:

ԳԻՐԳ ԹՂԹՈՅ.

Ի. «Եւ եկաց տեւաց այսպէս միով հաւանութեամբ զամս .ՃԼԻ. (137) զժամանակս .ԹԴ. (14) հայրապետի՝ մինչև ցտէր Գէորգ հայոց կաթողիկոս:

— Իսկ ապա՝ զօրացեալ բռնութեանն իսմայէլացւոց՝ գերեցին զսուրբ կաթողիկոսն Հայոց:

— Իսկ ապա զրան եպիսկոպոսն զորով նորին Յունան անուն¹ փախեաւ ապստամբողական կարգաւ, անկաւ յաշխարհն Աղուանից:

Ոչ դոյր հայրապետ Հայոց, որ յուսակնէին բստ սովորութեան՝ առնուլ ձեռնադրութիւն:

Իբրեւ մեծահաւատութիւն իւրեանց համարեալ և նչիք² զգրան եպիսկոպոս հայրա-

1. Բն. նորին յունանուն: Բ. նորին Յունան անուն:

2. Բ. եւ նչիք: Հաւանական եւ կարծում Միաբանի կարծիքը որ բառս Փշիկ կամ Քզիկ յատուկ անուան աղաւաղումն է: Տես. Պատմ. Աղ. գիրք գ. գլ. Ը. Սրբաւէր Քզիկ ներսմբնի վանաց տանուտէր. երկրորդ խումբ. Բն. Սրբաւէր Քզիկ Բ. Քըշիկ) ներսմբնի վանաց տանուտէր. Անու-

«Սրբասէր Քչիկ Ներ. - Մեր հի¹² վանաց տանտեր¹³ բոլոր ուխտիւ իւրով, որք անխառն յաղանդոյն պահեցան: ¹⁴ Ըստ դասաւորութեան միաբանի:

«Քչիկ ժողովեալ զեպիսկոպոսունս աշխարհին Աղուանից՝ իբրեւ մեծահաւատութիւն իւրեանց համարեալ՝ զբրան եպիսկոպոս հայրապետին հայոց կարգեցին ինքեանց կաթողիկոս»:

«Ապա բարեպաշտն Համամ որ եւ աղուանից եղեւ թագաւոր, նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւն ¹⁶ տանն ¹⁷ Աղուանից Համամ ¹⁸ նորոգէ ¹⁹ որպէս Աշոտ Բագրատունի ²⁰ զհայոց թագաւորութիւն: ²¹ Այսք ի միում ժամանակի գործեցան. եւ նոյն ինքն համամ սակա առ Աստուած մեծապէս ²² յանցանացն որ վասն սնտոի այս ²³ կենացս զպարտ արեան եղբաւրն ²⁴ ժողով—

(երկաթագիրն վերջանում է և բոլորագիր կարկատանն է սկսուում):»

«Եալ յանձինն ²⁵ իւրում մեծաբործութիւնս առ եկեղեցիս և առ ամենայն կարօտեալս ²⁶ և չքաւորս առատազարդ ²⁷ անսպառ կաաարէր. որ և զմեծ հայրապետն հայոց գէորգ յանօրէն Սաջկայ կապարանէն բազմաբաշխ դանձիւք տայր արձակել և յոգնամեծար զնա արարեալ առողջ առ հայաստանս ²⁸ առաքէր:

•Բ. «Տէր Սիմէոն ամն .իԱ. (21). Սա էր զբան եպիսկոպոս սուրբ Աթուռոյն, որ առաւել զարդարեաց սպասիւք զսուրբ ²⁹ խաչն:

պետին հայոց՝ ժողովեալ զեպիսկոպոսունս աշխարհին Աղուանից՝ կարգեցին զնա ինքեանց կաթողիկոս:

«Եւ իբրեւ շնորհեաց գերեզարձ Քրիստոս հայրապետին հայոց Տեառն Գէորգայ ⁵ ի ձեռն գանձագնութեան տեառն Համամայ ⁴ Աղուանից արքայի:

Իսկ հայրապետն Աղուանից Յունան կոչեցեալն ընդ առաջ եղեւ տեառն Գէորգայ ³ սիրալիր ⁶ սրտիւ զերախտիսն յիշել Համամայ առ դերէփրկութեանն ⁷ օձան. զոր տեսեալ հայոց հայրապետին տեառն գէորգայ զեղեալսն զարմացաւ: Եւ նոյն ժամայն հրաման տայր կողոպտել զկարծեալ կրօնիցն:

Իսկ աստանօր յուշ արարեալ տեառն Համամայ զերախտիսն՝ համարեալ ապերախտ՝ և զպատճառն շնորհակալեացն օձան, անշնորհութեանն զայրանայր: Եւ զալիսս առաջի եղեալ հայրապետին հայոց աղաչէր զՅունանն, որ առանց նորին կամացն էր, նորին հրամանաւ վերստին ձեռնադրել ⁸ և խողով ⁹ (Գ)

Իսկ նա առ հարկի՝ իբրեւ մեծ իմն երախտիս համարեալ՝ կրկին զՅունանն ձեռնադրէր և տուեալ նոցա զայր յաշխարհ իւր: Եւ էր զործն արտաքոյ սուրբ դրոց. այլ սակայն կարիս վախկոտութեանն զայս առնել հաւանեցոյց. եւ ինքն դառնայր զայր հասանէր յաշխարհս իւր:

12. Բն. Ներսմբհա: 13. Բն. Տանտեր: 14. Պատմ. Աղ. գիրք . գ. գլ. Ը. (8): 15. Բ. Թագաւորութիւնս: 16. Բն. տանս: 17. Բն. պակասի. համամ: 18. Բն. նորոգեաց:

19. Ն. քաղաքաւորս: 20. Բն. Թագաւորութիւն: 21. Բն. մեծ: 22. Բն. սակասի: 23. Բն. դասաւորութիւն եղեւ պարտապան արեան եղբորն: 24. Բն. յանձին: 25. Բն. կարօտս: 26. Բն. առատազուարթ: 27. Բն. հայաստանայսն:

28. Բ. սուրբ: Ն. օրինակում միայն Տէր սիմէոն ամն .իԱ. 21: 29 Սոյն այս տէր Դաւիթը թերեւս շիրիմաւոր լինի միւս Դաւիթի հետ որը զինի Գագիկից է գրուած. երկրորդ խմբի օրինակները մէկը միւսի տեղ նմանակ. երկաթագիր օրինակի նորոգած թերթում այսպէս էր դասաւորուած. մինչդեռ երկրորդ խմբ. օր. նախ. տէր Դաւիթ կապաղակայ. տէր Սահակ Մեծկունէից, տէր Գագիկ գարդմանաց. Տէր Դաւիթը Փառիսոսայ վանաց որեւ ձեռնադրի յԱմանիայէ կաթողիկոսէն հայոց:

Նա Ներսմբհա. երկաթ. օր Պատմ. Աղ. գիրք. Ա. գլ. Ը. Ներքո մեր հայ սուրբ ուխտն, որ այժմ կոչի Զրվաթիկ. Թղթոցի միջ աղաւաղ. Մեհր Ներ հաս: Այս մասին ուրիշ անգամ:

5. Ա. գէորգեա: Բ. գէորգայ: 4. Ա. համամ: 3. Ա. գէորգա: 6. Ար. սիրովիր: 7. Ա. գէրէ փրկութեան: Բ. գերէ փրկութեան: 8. Ար. ձեռնադրեալ: 9. աղծատունքէ թերեւս իւրով:

—Տէր Դաւիթ ⁵⁰ ամն .Զ. (6) յառաջ-
նորդութենէ Փառխոսէ ⁵¹ վանաց.

—Տէր Սահակ ամն .ԺԼ. (18) յեպիսկո-
պոսութենէն Մեծկունէից: ⁵²

—Տէր Գաբիէ ամն .ԺԳ. (14) յեպիսկո-
պոսութենէն Գարգմանայ սորա ⁵³ չորրորդ ա-
մին լցաւ թիւս հայոց .Ն. ⁵⁴ (400):

—Տէր Դաւիթ ամն .Ի. (7) յեպիսկո-
պոսութենէն յապաղակայ: ⁵⁵

—Տէր Դաւիթ ⁵⁶ ամն .Զ. (6) սա առ ⁵⁷
ձեռնադրութիւն յԱնանիայէ հայոց կաթու-
ղիկոսէ»: Ա

Անանիայից ձեռնադրուող Դաւթից յե-
տոյ Աղուանից պատմութեանց թէ երկաթա-
գիր և թէ բոլորագիր օրինակում յիշատակու-
ում են միայն երկու կաթուղիկոսներ. «Տէր
Պենդաս ¹ ամն .ԺԼ. (18) յեպիսկոպոսութե-
նէն զարգմանայ:

Տէր Մովսէս ամն .Զ. (6) յառաջնոր-
դութենէ Փառխոսայ վանաց»: ²

Յորեկանի քաղուածքը .Ի. հատուածից
է՝ «Եւ այս այսպէս եկաց միաբանութեամբ
զամն 137 յաւուրս չորեքտասան կաթողիկո-
սաց հայոց մինչ ի Տէր Գեորգ զառնեցին: Ա-
պա ի դաշն Բուղայի ամիրայի ի հայս, եւ ի
գերեզն զՏէր գեորգ կաթողիկոս եղև դառն և
ազգի ազգի պղտորումն յաշխարհիս հայոց եւ
Աղուանից. և փախեալ զբան եպիսկոպոսն
Տեառն Գեորգայ եւ եկն յԱղուանս Յօնան
անուն: Եւ եղև վախճանել արքեպիսկոպոսին
Աղուանից և կաթողիկոսն էր ի գերութեան:
Ապա միամտութիւն համարելով նմա՝ ժողովեալ
ձեռնադրէին զդրան եպիսկոպոսն զՅօնան կա-
թողիկոս Աղուանից: Իսկ ի դարձին Գեորգայ
ի գերութենէ ի ձեռն համամայ՝ թագաւորի

.Լ. «Եւ յետ վաղճանելոյ հայրապետին
հայոց տեառն գեորգայ՝ սովորութիւն կալաւ
և զիւրադարձ գեղեալսն՝ իբրև վաղճանէր
Յունանն ձեռնադրէին նոյն սովորութեամբ
զհարազատ նորին զոմն Սիմէոն, և ի նմանէ
Դաւիթ, և ի նմանէ Սահակ, և ի նմանէ Գա-
գիկն, առ որ ¹⁰ այժմ բանս է, տեւալ ապրս-
տամբութեամբ զամն .ԿԹ. (69) և զժամա-
նակս հայրապետաց հնգից ¹¹ մինչև ի մեր նը-
ռաստութիւնս: Եւ զայսոսիկ ճշտիւ, ¹² և
հաւաստի քննութեամբ տեղեկացեալ ուրախ
լինեալք:

Աղուանից՝ տեսանէ զՅօնան՝ նոցին արքեպիս-
կոպոս, և հրամայէ կողոպտել ի բաց զզգեստ
և զձեւ կաթողիկոսութեանն. վասն որոյ ա-
ռաջի անկեալ համամայ հայցէր զներումն:
Լուեալ ապա նմա վասն մեծի երախտեացն,
և կրկին ձեռնադրէ զՅօնանն արքեպիսկոպոս
Աղուանից. և թողեալ անդէն գնայ յիւր սեպ-
հական աթոռն»:

Իսկ .Լ. հատուածից արած քաղուածքն է՝

«Իսկ ի վախճանելն Գեորգայ, վասն դառն
և ազգի ազգի անցից աշխարհիս յիսմայելա-
կանացն. ոչ կարացին հասանել առ հայրա-
պետքն հայոց յԱղուանից. նմանապէս եւ ան-
փոյթ լինէր ի հայոց կաթողիկոսացն. զի ա-
մենայն ոք միայն զանձին հնարս հայթայթէր
գերծման յիսմայելական սրոյն: Չեռնադրեն
ապա կաթողիկոս Աղուանից յետ Յօնանու
զնորին հարազատն Սիմէոն անուն, ապա զԴա-
ւիթ, ապա զՍահակ, ապա զԳաբիկս զայս,
որ լինէր ամբ 60 ինքնաձեռն և անձնիշխան
թերակատար օծման նոցա: Ահա զայս ամե-
նայն ընթերցեալ եւ իմացեալ եւ ծանուցեալ
կաթողիկոսին Անանիայի, և այսու բանիւք
սա լռեցուցեալ զզրարան բերանս խոտորախօս
արանց, և պապանձեցուցեալ զլեզու փառու-
սակ և անձնահաճ մարդկան՝ յամօթ արար
զամենեսեան»:

Հրատարակելով Դիւք Թովթի Անանիա

50. Բ. Փառխոսոյ, Ն. Փառխոսայ: 51. Բ. Մեծկունե-
նից: 52. Բ. եւ սորա: 53. Բ. Դ. Ժ: 54. Բն. կապաղակայ:
55. Բն. պակասի. այս մի Դաւիթը թերեւս կրկնութիւն լի-
նի: 56. Ն. առնու: ա. Պատմ. Աղ. գիւղ. Գ. ԳԼ. ԽԳ. (25):

1. Բն. Տէր Պետրոս: 2. երկաթագիր օրինակում սկիզբն
է առնում գրչագրի յիշատակարանը. իսկ բոլորագրում «վա-
սն կոտորածին որ ի կողմանս Խաչենոյ եւ վասն քարեպաշտ
իշխանին ձալաւիք»:

10. Առ. որ առ այժմ բանս է: 11. Ա. հնգից: 12. Ա. ճշտիւ:

կաթողիկոսի կոնդակի այն մասը, որը քաղ-
ուածք էր Աղուանից Պատմութիւնից, տե-
սանք որ Անանիա կաթողիկոսը օգտուել է յի-
շեալ պատմութեան Առաջին գլխի 9, 11 և
14 Բ. գլխի 47 և 48 և Գ. գլխի 3, 4, 5,
6, 7, 8, 9, 21 և 23 գլուխներէն: Համեմա-
տելով օգտուած աղբիւրները կոնդակի հատ-
ուածներին հետ՝ նկատելի եղաւ որ ներկայումս
մեր ձեռքը հասած Աղուանից պատմութեան
օրինակը Անանիայի ժամանակի 949 թուակա-
նի օրինակից շատ չի տարբերուում այնպէս
որ այն ժամանակուայ խմբագրութիւնը հա-
մարեա թէ մեծաւ մասամբ հասել է մեզ ան-
փոփոխ: Իսկ այն փոփոխութիւնները, յաւել-
ուածները և տարբերութիւնները, որը նկա-
տելի է երկու խմբերի մէջ, ևս և այն աղբիւր-
ները, որից հիւսել է Աղուանից պատմիչը իւր
պատմագրութիւնը, կը հրատարակենք առա-
ջիկայ համարում:

Խ. Վ.

ՄԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ.

Յովհաննէս Մալխասեան. Երդում: Վէպ.
Թիֆլիս, 1896 թ. գինը 40 կ: Աւելորդ չենք
համարում երբեմն երբեմն ասելու և դան-
դառուելու, որ մեր հասարակութիւնը գիրք
չէ կարդում: Հասարակութիւն ասելով մենք
հասկանում ենք այս դէպքում այն բոլոր
անհատներին, որոնք կարգաւ գրել գիտեն: Զի
կարդում ոչ միայն ժողովուրդը, գիւղացին
կամ արհեստաւորը, այլ և քաղաքացին հա-
րուստը, ինտելլիգենտը: Ոչ մեծն է կարդում
ոչ փոքրը, ոչ երիտասարդը և ոչ օրիորդը: Զի
սիրում կարգաւ հայը ընդհանրապէս, իսկ
նախ և առաջ նա սէր չունի հայերէն գրքեր
կարդալու: Ինչիցն է առաջ դալիս այդ երևոյ-
թը: Պատճառներ շատ կան, գլխաւոր պատ-
ճառներն են, մեր կարծիքով, նախ որ մենք
չենք աշխատում մեր երեխաների սրտերի մէջ
փոքրուց սերմանել ընթերցասիրութեան սեր-
մերը, երկրորդը որ մեր «ամենասիրելի» հե-
ղինակների գրուածքները թանգ են և ան-
մատչելի ժողովրդի համար (այսպէս՝ Խ. Ա-
բովեանի Բաֆթու, Պաօղոսի Ու. Պատ-
կանեանի, և այլ հեղինակների գրուածքները).
վերջապէս մենք իսկապէս ասած լաւ գրքեր
էլ չունենք:

Այլը գրականութեան այն ձեւն է, որ
ամենից շատ և սիրով է կարդացուում ամէն
տեղ: Բայց եթէ լաւ հետեւէք մեր գրակա-
նութեանը, մանաւանդ առանձին գրքերով
հրատարակուած գրուածքներին, դուք իսկոյն
կրտսնէք, քանի տոկոս են ներկայացնում
մեր վիպական գրուածքները և մանաւանդ ինք-
նուրոյն վէպերը: Իսկ քանիք քանիսները այդ
վէպերից ու պատկերներից անպէտք գրու-
ածքներ են, որոնց ընթերցումը ժամանակի
կորուստ է:

Այնու ամենայնիւ ամէն մի նոր վիպա-
կան գրուածքի լոյս տեսնելը մեզ ուրախա-
ցնում է. մենք ամենայն սիրով սկսում ենք
կարդալ այն յուսով, որ գուցէ հեղինակը մի
«նոր խօսք» կասէ, մի նոր շրջան կը բանայ
մեր գրականութեան մէջ. բայց շատ սակաւ է
պատահում, որ մենք յուսախաբ չլինինք: Այ-
ժում էլ մեր առաջը մի նոր վէպ է դրած, բայց
սա աւելի պատկերներ են իրական կեանքից,
քան թէ վէպ, որովհետեւ հեղինակը վէպի
մէջ վիպական մասը բոլորովին չի մտցրել: Բա-
ցի դրանից վէպ, ուսման, ասելով մենք հաս-
կանում ենք այնպիսի մի գեղարուեստական
գրուածք, որից մենք ծանօթանում ենք մի
կամ մի քանի հերոսների կեանքի բոլոր կող-
մերի հետ: Այդ կողմից էլ Յ. Մալխասեա-
նի մեր ձեռքին եղած և նոր լոյս տեսած վէ-
պը մեզ չի գոհացնում: Մենք գիտենք մի-
այն, որ Ախալքալաք դաւառի Մարկոս, Սար-
գիս և Յարութիւն գիւղացիները ու նրանց
մօտիկ մարդիկը ինչպէս են միմեանցից վրէժ
հանում, ինչ միջոցներով են կռուում միմե-
անց հետ և պաշտպանուում միմեանցից, գու-
ցէ մի բան էլ աւելի ենք իմանում: Բայց
դա բաւական չէ մեզ համար. մեզ պէտք
են նրանց աշխարհահայեցողութիւնները, ո-
րոնք պակասում են այդ վէպի մէջ:

«Այլի» կմախքը սա է. Յարութիւնը
ուզումէ Մարկոսից վրէժ առնել. Սահակը
— սուտ երգում է ուտում ու յետոյ զղջա-
լով ուզումէ գնալ ամէն բան յայտնել դատա-
րանում: Բայց Յարութիւնը, վախենալով, որ
իր բոլոր «վատութիւնները» դրանից կարող են
բացուիլ՝ խեղդում է Սահակին:

Գիւղացիների պատկերներ և մի քանի
տեսարանները — շատ յաջող են դուրս բերու-
ած: Երևում է, որ հեղինակը լաւ և ի մօ-
տոյ ծանօթ է առհասարակ գիւղական կեան-
քին և մասնաւորապէս այդ դաւառի կեան-
քին, երևում է, որ նա շատ էլ սիրում է
այդ կեանքը. դուրս բերուած տիպերը և երև-
ոյթները նրա սրտին շատ մօտ են: Բայց

հեղինակը չունենալով վիպասանի համար անհրաժեշտ գեղարուեստական չափը—ձանձրացնում է ընթերցողին: Հեղինակը աւելի պատկերահաս է, քան նկարիչ, այդ պատճառով էլ՝ բնութեան նկարագրութիւնները շատ թոյլ են. նա փորձառու հոգեբան էլ չէ, որովհետեւ Յարութիւնի պէս մարդը իւր տանը մարդ չի սպանի: Աեղուն աւելի գաւառական է, քան գրականական, և գաւառականը աւելի կենդանի է և նկարչական քան գրականականը, որ շինծու հնարովի ոճեր ունի: Այլ է այդ «վէպը» կիսով չափ փոքր լինէր, այսինքն դուրս ձգուէին աւելորդաբանութիւնները և նկարագրութիւնները և գինը պակասէր մինչև 10 կոպէկ—այն ժամանակը այդ գրուածքը աւելի կը գեղեցկանար և աւելի օգտակար կը լինէր, որովհետեւ իբրեւ էժան գիրք աւելի շատ կը տարածուէր գիւղացիների մէջ: Ահ հէնց դրանց համար էլ, մեր կարծիքով, գրուած է այդ պատկերը, որտեղ տէնդէնցիան, գաղափարը աւելի մեծ դեր է կատարում, քան թէ գեղարուեստական օրնէքները: Հեղինակը ուղղակի իբրեւ հրապարակախօս բաց է անում վարագոյրը և ցոյց է տալիս մեզ մեր գիւղերի մութ անկիւնները, իր տեսակի «ВЛАСТЬ ТЬМЫ»: Աւելորդ չէ մեզ էլ ժամանակ առ ժամանակ ծանօթանալ մեր գիւղական կեանքի երևոյթներին, չարն ու բարին, որ հասկանանք այն ճշմարտութիւնը, որ դեռ մթին խաւարի մէջ է մեր ժողովուրդը, որ դեռ կենդանական բնազդումներով է ղեկավարուում գիւղացին իր առօրեայ կեանքի մէջ, որ մենք որքան էլ ուսում ու լուսաւորութիւն տարածենք այդ մութ անկիւններում, էլի քիչ է, էլի բաւական չէ տիրող խաւարը փարատելու համար:

Փիմի.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.

ԱՐԳԻ ՎԻՃԱԿ ՀՆԴԿԱՀԱՅՈՑ

Ըստ խնդրանաց Արարատի խմբագրութեան հետեւալ ծանօթութիւններն գրուած են հեղինակի կարծառեւ այցելութեան միջոցին ի Ս. Եջմիածին, երբ նա ստուգագոյն դրաւոր աղբիւրներից հեռու՝ բոլորովին իւր յիշողութեան վտահայտու պարտաւորուած էր: Միւսին ժամանակ Հնդկահայոց արդի վիճակն այնպիսի բաղմակողմանի հանգամանքներ չունի որ այսպիսի ծանօթութիւններ խմբագրելու գործն առանց դրաւոր աղբիւրների կարի յոյժ դժուարացնէ. մանաւանդ որ երկարամեայ պանդըխտութեամբ ի Հնդկիս՝ հեղինակն կարողացել է իւր հայրենակցաց արդի վիճակն այդ հեռաւոր երկրում ըստ բաւականին ուսումնասիրել: Այս ծանօթութեանց հետ կը գտնուին նաև Ֆաւայի և Բիրմանստանի աղգայնոց արդի վիճակի նկարագրութիւններ. քանզի սոքա ևս նոյն ծագումն ունին, նոյն պարագայից մէջ են ապրում որպէս Հնդկահայք, և շատ բաներում իրարից անանջատ են:

1. Ամբողջ Հնդկաստանի, Բիրմանստանի և Ֆաւայի Հայոց թիւն չի կարող աւելի քան երեք հարիւր ընտանիք լինել: Բաժանումն մօտաւորապէս այսպէս կը լինի. —

Կալկաթա	(Հնդկաստան)	100 տուն.
Մադրաս	« »	25 »
Բոմբէյի	« »	5 »
Դաքա	« »	20 »
Ռանգուն Պինանդ և Մանդլէ (Բիրմ.)		100 »
Սինգափուռ Բաթաւիա)	Ֆաւա	50 »
Սուրբայիա և կղզիք)		

Համագումար 300 տուն.

2. ԵԿԵՂԵՑԻՔ. — Եւրոպացւոց ի Հնդկիս մուտք գործելուց շատ յառաջ անհատ պարսկահայ վաճառականք և արուեստաւորք Բէլուչիստանի և Աւղանիստանի ճանապարհաւն Հնդկաստան կայցելէին և ոմանք իսկ Հնդկական և Մոջոլ արքունեաց մէջ ծանօթ էին իւրեանց առևտրական և արուեստագիտական հմտութեամբն: Սակայն դաղթականութիւն ու ժողովուրդ հաստատելն և ընդ նմին եկեղեցիք ու քահանայ ունենալն ոչ աւելի քան հա-

րիւր յիսուն կամ հարիւր վաթսուն տարւով յառաջ սխաւ, երբ արդէն կաթոլիկ քարոզիչներ սկսած էին քարոզութեան նպատակաւ հաստատուել այլ և այլ գաւառներում, և մի քանի եկեղեցիք ևս արդէն շինել էին:

Ա. Այս միջոցներին էր որ Զիչրայ կամ Զինսուրայ քաղաքի հայ գաղթականք առաջին հայկական (Հնդկաստանի երրորդ կամ չորրորդ քրիստոնեայ) եկեղեցին կառուցին: Զիչրայի Ս. Յովհաննու եկեղեցին (զինի Վալկաթայի Ս. Նաղարեթայ եկեղեցւոյ) Հնդկաստանի ամենէն մեծն և նշանաւորն է:

Նոյն քաղաքի հայ գաղթականութիւնն ևս անուանի էր իւր ճոխութեամբ ու հարստութեամբն: Այլ ցաւալի է որ ժամանակի փոփոխութիւնք այնտեղի հայ գաղթականութիւնն բնաջինջ են արել, և եկեղեցին որ մի հայ պահապանի խնամոցն է յանձնուած տարին միայն մէկ անգամ կը բացուի Ս. Յովհաննու տօնախմբութիւնն կատարելու համար, և այս առթիւ սովորաբար բազմաթիւ հայեր և մի քանի քահանայք Վալկաթայէն երկաթուղով կը դան Ս. Պատարագին ներկայ գտնուելու և միանգամայն մի տեսակ ազգային հանգէս կատարելու համար՝ զինի Պատարագի միասին ճաշ վայելելով: Ընորհիւ Զինսուրայի հանգուցեալ հայ բարեպաշտից Ս. Յովհաննու եկեղեցին բաւական հարստութիւն ունի որ ներկայ Վալկաթայի եկեղեցւոյ հոգաբարձուաց մատակարարութեան ներքոյ է գտնուում, որով կարելի է լինում եկեղեցին իւր անդործածելի վիճակումն իսկ միշտ նորոգուած պահել:

Նորա ունելորդ եկամուտն սովորաբար խառնուում է Վալկաթայի եկեղեցւոյ եկամտի հետ: Զիչրայի Ս. Յովհաննէս եկեղեցին Հնդկահայոց համար միանգամայն մի ուխտատեղի է և երբեմնապէս մօտակայ քաղաքներից հայք և օտարազգի քրիստոնեայք կը դան ուխտ կը կատարեն:

Բ. Վալկաթայի Ս. Նաղարեթայ եկեղեցին Հնդկաստանի այժմեան հայ եկեղեցական հաստատութեանց ամենէն կարեւորն է: Վալկաթա իւր և մայրաքաղաք Հնդկաստանի և իւր աշխարհագրական դրից պատճառաւ Ասիոյ ամենահարուստ վաճառաշահ քաղաքներից մինն է համարելի: Ամէն օր կը տեսնուի Գանգէս գետի վերայ Վալկաթայի յանդիման հարիւրաւոր շոգենաւեր և առագաստաւորք որ աշխարհիս ամէն ծայրերից եկած՝ ապրանք են բերել կամ ապրանք են տանում: Մի այսպիսի առևտրական կենդրոնում յայտնի է որ ի Հնդկիս գաղթեալ հայեր ամենից աւելի կը հաւաքուէին, և իւրեանց ազգային բնածին զգացմանց հետեւելով իւրեանց ճոխութեան վայել ազգային եկեղեցի կը կառուցանէին, Հե-

տեաաար Ս. Նաղարեթ ամենից մեծ ու գեղեցիկ և միանգամայն ամենից հարուստ հայ եկեղեցին է Հնդկաստանի մէջ: Եկեղեցւոյ Սեղանն ու ամբողջ յատակն ընտիր մարմարիոն քարով ծածկուած է և լաւ շինուած գեղեցիկ աթոռներ ու նստարաններ շարուած են եկեղեցւոյ մէջ ծայրէ ի ծայր: Վալկաթայի Հայոց գերեզմանատան մէջ ևս կը գտնուի մի մատուռ ուր հոգեհանգիստ կը կատարուի, և քաղաքի եկեղեցւոյ տարեկան նորոգութեան միջոցին նաև ժամերգութիւն ու Պատարագ տեղի կուենայ:

Գ. Մադրաս ունի մի բաւական մեծ եկեղեցի: Այն ժամանակներում երբ Վալկաթա իւր ներկայեան քաղաքական ու առևտրական մեծ դիրքը դուռն էր ստացած, Մադրաս մի աւելի կարեւոր քաղաք էր համարուում և այնտեղի հայք աւելի ճոխ և բազմաթիւ էին քան թէ հիմա: Զիարդ և իցէ Մադրասայ որպէս և Հնդկաստանի բոլոր միւս եկեղեցեաց հայ ժողովուրդներն՝ իւրեանց եկեղեցին հաստատուն պահելու և ապագայն նիւթականապէս ապահովացնելու հեռատեսութիւնն ունեցել են. և այսօր Մադրասայ քսանուհինգ տուն ըստ մեծի մասին աղքատ հայերն կարող են շնորհիւ իւրեանց բարեպաշտ նախնեաց կտակաց առանձին քահանայ և եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ ունենալ:

Դ. Դաքայի եկեղեցին նոյնպէս Հնդկահայոց ճոխ ժամանակի յիշատակն է: Երեւելի և ազգասէր հայ կալուածատէրներ և վաճառականներ այստեղ հաստատուած էին և այստեղ կը պաշտէին իւրեանց հայրենի կրօնն, մինչև ժամանակի փոփոխութիւնք նորանց զաւակներին թէ իւրեանց ճոխութիւններինց մերկացրեց և թէ իւրեանց ազգային եկեղեցուց հեռացրեց: Դաքայի եկեղեցւոյ մեծութեանը նայելով շինութեան միջոցին այդ քաղաքի հայազգի ընտանեաց թիւն չէր կարող հարիւրից պակաս լինել: Ներկայեան իրրու երեսուն տուն ըստ մեծի մասին աղքատ ժողովուրդն չպիտի կարողանար առանձին քահանայ և ժամասացութիւն ունենալ, և թէ եկեղեցւոյ՝ ի հնուց մնացած կալուածներն քահանայի և պաշտօնէից նիւթական պէտքերըն չմատակարարէին:

Ե. Բումբայի ևս մի փոքրիկ եկեղեցի ունի և բաւական կալուածներ ու դրամ, որով կարողանում է առանձին քահանայ պահել, և կտակեալ դուժարների տոկոսներինց աղքատներին ևս բաժին հասցընել: Այնտեղ ամէն կիւրակի օր Ս. Պատարագ կը մատուցուի կամ պարզ առաւօտեան ժամերգութիւն կը լինի:

Զ. Բումբայու մօտ Սուրաթ քաղաքն կը գըտ-

նուրի, որ յառաջ ժամանակ մի նշանաւոր վաճառաշահ կեդրոն էր և առևտուրն ու երթևեկութիւն կը լինէին մօտիցն անցնող մի մեծ գետով որ Հնդկաց ովկիանոսի հետ հաղորդակցութիւն ունէր: Իբրու քառասուն տարւով յառաջ այդ գետն յանկարծ ցամաքեցաւ և այդ պատճառաւ քաղաքի առևտուրն բոլորովին դադարեց և բնակչաց շատերն ցրուեցան: Ինչպէս շատ ուրիշ քաղաքներում նոյնպէս և այստեղ բազմաթիւ Զուլայեցի վաճառականք հաստատուել և հարստացել էին: Եւ իւրեանց հարստութեան և ճոխութեան վայել տներ և եկեղեցի էին շինել: Բայց դետի ցամաքման ընդհանուր արկածիցն յետ հայերն ևս միւսների պէս գաղթեցին ուրիշ տեղեր: Այսօր Սուրաթայ մէջ կը գտնուի միայն մի հայ—հնդիկ ընտանիք որոյ մեծն մի քանի բառ աղճատեալ հայերէն խօսել գիտէ: Հայոց անցեալ յիշատակն է իւրեանց եկեղեցին, որ աւաղ տասն տարւով յառաջ իբրեւ բամբակի շտեմարան էր գործ ածուում և մի կրակապաշտի իշխանութեան տակ էր: Եկեղեցին ունի նաև ընդարձակ բնակարաններ քահանայից և թերևս դպրոցի համար: Վայ նաև մի գերեզմանատուն, որոյ մէջ կը գտնուի մի փոքրիկ մատուռ: Եկեղեցւոյ մօտակայ փողոցներում կը գտնուին բազմաթիւ տըներ որոց ճակատին կը տեսնուին այս նշանն Ա: Այժմ այս տներն ըստ մեծի մասին կիսաւեր դրութեան մէջ են, իսկ աւելի լաւերն չնչին գներով այնտեղի կրակապաշտ ընդհանրին վարձու տրուած են:

Է. Մադրաս ունի նաև մի բաւական մեծ եկեղեցի և ժամատուն, նոյնպէս յիշատակ Հնդկաստանի Հայոց անցեալ փառաց: Կը յիշուի որ մի ժամանակ Մադրաս կեդրոն էր Հնդկահայոց մտաւոր կեանքի: այստեղ տպարան կար և Հայոց առաջին լրագիրն «Ազգարար» այստեղ կը հրատարակուէր. նոյնպէս բազմաթիւ պիտանի գրքեր հրատարակուած են անդ ի հնումն: Սակայն այդ մտաւոր կենաց նըշոյլն անդամ չի երևում ներկայումս. մի քանի տուն աղքատիկ և կիսացեղ հայեր որ եկեղեցւոց ստացած նիւթական օգնութեան պատճառաւ պարտաւորուած են հայ լինելին չուրանալ, այլ լեզուաւ ու զգացմամբ բոլորովին օտարացած են: Մի հայ դպրոց կառավարելու համար ևս մի կտակ կայ, այլ որովհետև հայերէնի փափագող չկայ և որովհետև կտակի զօրութեամբն ուրիշ տեղ կամ ուրիշ բանի չի կարող ծառայել այդ գումարն՝ կտակն կը մնայ այնտեղ ուր որ կտակակատարն թողել է իւր մեռնելէն յառաջ: Ընորհիւ նախկին բարեպաշտ Մադրասական Հայոց՝ քահանայի և եկեղեցւոյ պաշտամանց ծախքեր լիովին ապահովուած են և ամէն կիւրակէ և սուրբ օր Պատարագ կը մատուցուի:

Ը. Սերդարադ ևս ունի մի հայկական եկեղեցի և կալուածներ, այլ ոչ հայ ժողովուրդ ունի և ոչ եկեղեցական պաշտօն կը կատարուի այնտեղ: Եկեղեցւոյ զգեստք և անօթք շատ տարիներով յառաջ յուղարկուեցան Կալկաթայի Հայոց եկեղեցին:

Մի ժամանակ գիտաւորութիւն կար, այդ որպէս և Սուրաթայ եկեղեցիքն հանդերձ իւրեանց կալուածներովն՝ վաճառել, բայց մինչև հիմա այնպէս մնացած են:

Թ. Բիրմանստանի Ռանգուն քաղաքի մէջ կը գտնուի մի եկեղեցի, որ համեմատաբար նոր ժամանակուայ շինութիւն է, և նոյն քաղաքի հայ գաղթականութիւնն ևս համեմատաբար նոր է: Մի քահանայ կը պահէ և կանոնաւոր ժամասացութիւն կը կատարուի այնտեղ:

Ժ. Մանգլէ ևս ունի մի մատուռ և երբեմն առանձին քահանայ կը պահէր, այլ հայ գաղթականութիւնն շատ նուազ լինելով՝ ներկայիս այլ ևս քահանայ չկայ այնտեղ:

ԺԱ. Սինդափուռ ևս նոր ժամանակուայ գաղթականութեանց կը պատկանի. ունի մի եկեղեցի և առանձին քահանայ կը պահէ:

ԺԲ. Բաթալիա Զաւայի ամենէն նշանաւոր հայ գաղթականութիւնն կը համարուի: Բաւական յառաջագէտ են այնտեղի հայեր և ընդհանրապէս աւելի հարուստ և առատաձեռն են համարուում քան թէ Հնդկահայք: Ունին մի եկեղեցի և փոքրիկ դպրոց: Բաթալիա է կեդրոն Հայկեան Հայրենասիրական ընկերութեան որ այնքան մեծամեծ բարիքներ արած է ազգային այլ և այլ հաստատութեանց որպէս և անհատներին:

ԺԳ. Սուրբայիա ևս ունի մի փոքրիկ եկեղեցի և առանձին քահանայ:

ԺԴ. Այս կարգի հետ յարմար եմ համարում յիշատակել Աֆղանստանի մայրաքաղաքում Քաբուլում գտնուած մի հին եկեղեցի որ Հնդկաստանի թեմին կը պատկանի: Շատ քիչերի ծանօթ կը լինի որ Քաբուլի մէջ կը գտնուին մերձ տասն տուն հայեր որք առևտուրով և զինեգործութեամբ կը պարապին: Սոքա Զուլայու Ամենափրկչեան Աթոռոյ իրաւասութեան ներքոյ կը գտնուին, սակայն յայտնի չէ թէ նոյն Աթոռոյ կողմէն վերջին այցելութիւն կամ թղթակցութիւն երբ է եղած: Մերձ քառասուն տարւով յառաջ մէկ Տէր Յովհաննէս Մարկոսեան կոնդակ էր ստացել Քաբուլ այցելելու համար. սակայն ճանապարհի գծաւորութեան պատճառաւ դնացել էր միայն մինչև Աֆղանստանի սահմանն և վերադարձել էր Հնդկաստան:

Քաբուլի ժողովուրդն ու հայ եկեղեցին դրե-

Թէ բողոքովին մոռացուել էին երբ տասնեւից տարւում յառաջ, երբ Անգղիացիք յաղթութեամբ Քաբոյ մտան, մի Անգղիացի զօրապետ նշմարել էր Ս. Խաչի նշանն և եկեղեցին մտնելով բաւական տեղեկութիւն էր հաւաքել այդ եկեղեցւոյ և ժողովրդեան մասին՝ զոր ժամանակին անգղիական թերթերում հրատարակել տուեց:

3. ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՔ.—Հնդկահայոց դաղթականութիւն կը սկսի նոր Ջուղայու հաստատութեանէն յետ: Երբ Հաջ Աբաս հայերին գերի տարաւ ի Պարսկաստան և նրանց Սպահանայ մօտերն հաստատեց, նրա մի նպատակն ևս այն էր որ հայերի պէս մի աշալուրջ և վաճառականութեան հմուտ ու աշխոյժ և աշխատասէր ժողովուրդ՝ իւր երկրի առևտուրն և արհեստներն զարգացնէ. և իրօք հայերն ևս այս նպատակին ծառայեցին, և քիչ միջոցում նոր Ջուղայու Հայոց հարստութիւն առասպելական դարձաւ: Ինչպէս վկայ են հոյակապ ապարանքներն և եկեղեցիք, բաղանիք, վանքեր ևլն. որ մինչև ցայժմ կանգուն կը մնան: Հայք սկիզբն Աֆղանստանի ու Բելուչստանի ճանապարհաւ Հնդկաստան մուտք գործեցին և իւրեանց գործունէութեան ասպարէզն մինչև հեռաւոր Եւրոպայի գլխաւոր մայրաքաղաքներն, որպէս Վենետիկ, Ամստըրդամ, Գէնովա, Լոնդոն ևլն. տարածեցին և ամէն տեղ մեծ անուն ու համբաւ ստացան իւրեանց հրմտութեան և աշխատասիրութեան համար: Վենետիկոյ Ս. Մարկոսի հրապարակի մէջ գոհարեղէն վաճառելու իրաւունքն միմիայն Հնդկահայ վաճառականներին շնորհուած էր: մինչդեռ այդ հռչակաւոր հրապարակի վերայ որ և է առևտուր ի սկզբանէ անտի խտտիւ արգելուած էր: Մինչև ցայսօր Ս. Մարկոսի եկեղեցւոյ գաւթի սիւների վրայ բազմաթիւ Ջուղայեցի և հնդկաստանցի հայ վաճառականաց անուններ փորագրուած կը տեսնուին: Ամէն տեղ ուր որ դաղթել են Հնդկահայք՝ իւրեանց ազգասիրութիւն և եկեղեցասիրութիւն ցոյց տուած են՝ եկեղեցի, տպագրատուն և ուր կարելի էր՝ դպրոց հաստատելով:

Իսկ Հնդկաստանի մէջ մինչև ներկայ դարու սկիզբներն հայ վաճառականներն առաջին տեղն ունէին, այնպէս որ Անգլիական կառավարութիւն որ սկսած էր արդէն իւր ազդեցութիւն և իշխանութիւն Հնդկաստանի վրայ ամրապնդել՝ պարտաւորուեցաւ. Հնդկահայոց այս բարձր դիրքն ծանաչել՝ տալով նորանց արքունի հրովարտակաւ 2ինաստանի մետաքսեղինաց մենաշնորհն, և քաղաքական դէպքերում հայերին իրրև եւրոպացի ծանաչելով՝ եւրոպական իրաւունքներ տալով նորանց զորս մինչև ցայսօր վայելում են:

Սակայն Հնդկաստանի արդի դրութիւն մի ցաւալի հակապատկեր է ներկայացնում՝ անցելոյն հետ բաղդատելով: Հին Հնդկահայ մեծահարուստ վաճառականաց զաւակունք և թոռունք այժմ ըստ մեծի մասին կամ չքաւորութեան մէջ են կամ իւրեանց պապերից մնացած ժառանգութիւնն առանց արդիւնաւորելու՝ մոխում են: Հներից միայն Արգարեանց ընկերութիւնն է որ կարողացել է իւր գործն շարունակել մինչև ցայսօր: սակայն յիսուն վաթսուն տարուայ ընթացքում մի այնպիսի զգալի յառաջդիմութիւն չի արել, այլ միայն այդ տան հին անուն և պատիւ կարողացել է մինչ ցարդ պահպանել: Այնպիսի առևտրական ընկերութիւնք որ յիսուն վաթսուն տարւով յառաջ Արգարեանց հետ որ և է կերպիւ բաղդատուելու արժանիքն և համարձակութիւնն չունէին, այժմ շատ աւելի բարձր և ճոխ դրութեան մէջ են: Իսկ մնացեալ հին մեծատունների ներկայացուցիչք՝ մի քանի աննշան առևտրականք և արհեստաւորք են, որք հաղիւ հազ կարողանում են իւրեանց շուայ ծախքերն հանել: Արգարեա մի նոր սերունդ ևս կայ Հնդկաստանում՝ մեծաւ մասամբ Ջուղայուց յետին ժամանակներ դաղթեալներ, որք փոքր ի շատէ առևտուրի և ուրիշ գործերում երևում են: բայց այլազգեաց բաղդատմամբ որ և է կանգուրութիւն չունին. նորանց ծախսերն օտարազգի մեծատանց հաւասար է, այլ արդիւնքն սորանցից յոյժ պակաս:

ԱԸ ՂՐԱՆՈՒԹԻՒՆՔ:

ԹՈՐՈՍ ԶԱՅ. Տ. ԽՍԱՋԱԿԱՆ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

Գ Է Ր Ս Ի Մ .

(Շարունակութիւն)

—Անքան տեսայ որ Նիրօն ասկրին մէջ է. ցորս դին պատի պէս պատած է.— Օվանէս, ըսըց, ինց կինես, ինձի պարուծ կիւլէ հասուր:

Օվանէսը գնըց օ մեր աղան ձինը հեծեր, փախեր է, տեսայ որ Նիրօն թուրը ցլպղցոց, թուրը փառլամիս էղաւ, ես էալ ըս դիուն քասեցի, թուրը փառլամիս էրի—օ, Նիրօ, մի վախիր, Անխորը հաւեա օ ցորս սուարով (ծիււորով) տալիս հեծած, ամբարուն թուր մի նետեցի, ցորս ձին էալ պարկեցուցի, մէկ մարդուն էալ զլիւր կըյրեցի, տեսայ որ փասան կըսէ.—հա պապամ օլասզ հա (տեսնամ զձեզ, սիրելի հայր լինեք): Յի գիտէր օ ես իմ, ընի գիտէ թէ թուրքեր Ղամբէրն է բռնած, ցըսեր թէ հինգ հոգի թրես ընցուցեր իմ անքան տեսայ օ Օվանէսը կիւլէն հասոց, ըսըց.—Մի վախէք,

աղբրտանք. դու մըսէր, թապուր մի ասկրին կէսն է մնացեր, մի աղան էալ էլեր թամասա կինէր, իր կուն գգիք քառսուն օսկի տուեց, ինչ ինիմ:

Ամեն երկիր որպէս միամտութեան և խորագիտութեան զրուցներ յօրինած և վերագրած է իւր շրջակայ ժողովրդեան միոյն վերայ, այնպէս ևս Չարսանճաղցին խորագիտութեան առաջներն կը յատկացնէ Փերինցուն և միամտութեան առաջն Միւրաքցոյն:

Իբր Միւրաքցին տասն է. — Գիղի օր ըսիմ: մենծ պահքը եկաւ, մի ծովը գարուն էր, մի ծովը ասուն էր, ըս տարի եկաւ, էրես ցի տուաք, գնըց, էալ ցեկաւ:

Միւրաքցիք, որպէս ասացի, եկեղեցի չունին, իրենք արդէն տարածուած են Դէրսիմի մէջ, հեռաւոր գիւղերէ քահանաներ կը գնան նոցա եկեղեցական արարողութիւնը կատարելու համար: Միւրաքցիներէն մին որպէս թէ Չարսանճաղ եկած պատարագ տեսած է, սա կերթայ իւր աղգակցաց կը պատմէ. — Էան խտի հաեա օր կրծկին կելին, իրարու փեծ (ուս) կը խածնեն. վախեցայ իմ փեծ խածնեն փէտտ առայ, փախայ:

Մի այլ Միւրաքցի կասէ.

— Ցէ՛ ըզոր պատում պատարագ կըսին, ըս մօրուքը իրիք հեղ է տեսեր. քահանայ մի կերթայ Փախ, ճանապարհին վերայ մի Միւրաքցի կը պատահի, որ դաւարը կարածէր. — Տէր Բաբայ, ո՛ւր կերթըս, կասէ:

— Ձատիկ է, կերթըմ, սրբութիւն տի տամ կըսէ:

— Ցէ, տէրտէր, կայնի, բան տի ըսիմ, օր գըցիր մեր տունը, մեր տղին սրբութիւն տուր, օր ես ցգամնը, կը ընըս ցանաղը, գոցիկ գգալը կը ցգիս մէցը, ես իրիկունը կուգամ կուտիմ:

Թորիկ բաբարին կրիան ցոյց տուին, ու ասացին. — Ըսի ի՞նչ է. — Ըսի սուրբ է, ասաց Թորիկ բաբար. բերէք վրան մոմ շարինք:

Կրիայի կօշին (պատեան) մոմ կը շարեն, կրիան կը վառի, փախնի մարագը կըմտնի՝ մարագը կը վառի. — Ըսի ի՞նչ է հարցուցին Թորիկ բաբարին. — Լոս է եջեր, ասաց, արէք ժամ շինենք:

Քուրդ բէկեր որոշած են Միւրաքցոց գողութեան առաջն առնելու համար իւրաքանչիւրն մի մի Միւրաքցի վարձել, գող Միւրաքցին գիտէ որ այս ինչ աղայի մօտ ուրիշ Միւրաքցի կայ, չհամարձակիր նորա մի ապրանքը գողանալ, երկուշ կրելով ապագայ թշնամութենէն, որ այլ ևս ներել չկայ. Ղամբէր Փախայ Կուլապի աղային մօտ կը լինէր, աղան զՂամբէր կը յղէ մի այլ աղայի ձին գողա-

նալ, գիշերն կերթայ, կը հանէ. նոյն աղան կիմանայ որ ձին Ղամբէր տարած է, հետեւեալ տարին նոյն աղան կը վարձէ զՂամբէր. կառաջարկէ որ իւր ձին ետ դարձնէ. — Լղայ, կասէ, այժմ քու հաղը կուտեմ, պէտք չէ որ անհաւատարիմ գտնուիմ: Ձին գողանալու անցորդ Ղամբէր պատմած է. — քիղի օր ըսիմ, էլայ գացի, գեղ մտայ, սփտին (շներ) պաշլայեցին զօռ ինիլը, աղան պոռաց «հատար կեցէք» ես ուսույով պատին սուարը նստայ, սրվինն թոփուան գլխուս վրայ, դէպի երկինք հաեա սանր ասղը էլեր էր, սան աղօթքը ըսի, սրվինն գցին ինքիր տեղը պարկան, գցի տեսայ ճրագը կը վառի, աղան էալ ցպոխ կը խմէ, ես էալ մի գալտա տեղ քօյոգ վեար առի՝ ցախմախ զարկի քօյոգիս մէջ, ցպոխ մի քասեցի, Մինաս աղբօր օր ըսիմ, էլայ, դոմու դուռ տասուերկու բալլի ունի, բացի, ներս մտայ. հերի-ֆր ոտքը երկնցուցած էր դոսն էսիկին հետ, Թուրըս ցլպիցուցի, քրգու, օտքը դէն քսեցի, քեղի օր ըսիմ, օր արթնար թուրը տի զինէի, ձիու օտաղը տակ քիչէ կապեցի, քասեցի դուրս. Կիրօն հեծուցի, ես ձի հեծնալ ցիմ գիտէր. — Կիրօ, ըսի, քեղի տեսնիմ, իմտար գալտի սանա (օգնութիւնը քեղ մնաց), Քուրդը արթուն է եղեր, գիտէ ես Ղամբէրն իմ, վախուն ձէան չէ տուեր, օր էլայ դուռը, պօռաց. — ձին տարին, էլան դուռը խառնուան իրուր էնիկով ծիւծիւկով տնով, մարդով. հաեա օ աղան էլաւ. հա բոնեցէք, հա վե՛լ օ եկաւ, քեղի օր ըսիմ, լսեց Ղամբէրն է տանողը, յետիս ցեկան հաեա օ աղան առեր խղմէթքերը եկաւ, քովուս ընցաւ, գիշեր էր, ընցան, ինչիս ցի տեսան, ես էլայ ուռի ծառի վրայ, էնոք գցին ու ետ դարձան, ծառի տակ էկան թոփուան տեսայ օ աղան կրսէ. — ձեղիպէս քառսուն օր թէ պէիմ, մէկ Ղամբէր կը պէիմ, Էնոք գցին, էղայ օր երկու հոգի հօնի կայնուկ էին, մի թուր զարկի տեսայ օր լըն լըն լըն ընկան:

1870 թուականներուն Խարբերդու վիճակին մէջ մեծ հռչակ հանեց Ղայա անուն մի Ղղբաշ, նա չորս անձով և շատ անգամ առանձին սարսափելի աւաղակութիւններ կանէր, նա մինչև Սամսոն իւր ասպարէզը տարածեց. ինքը Թեղրկանու էր, Թլից, Գառնկերտից մինչև անգամ Խարբերդից սկսաւ տուրք առնել, կառավարութեան պաշտօնեաներն անգամ սարսափի մէջ ձգեց, մեր Ղամբարի աղգական Մահմատ ալին որ մահմեդական դարձած էր, նա ևս մի գիւղից (Պիչերու) տուրք կառնէր, Ղայան սորա ձեռքից կը խլէ այդ տուրքն, Մահմատ Ալին թէեւ թուրքացած՝ սակայն Միւրաքցի լինելով Ղամբարի տղան Կիրօն կը պնդէ Ղայային ետեւից որ սպանէ իւր աղգականը անպատուելուն

Համար. Ղայան Կիրոյի երկիւղից այլևս չկարողացաւ Խարբերդու սահմաններու մէջ երևան գալ:

Միրաքցիք 2արսանճագի բէկերուն ևս օգնած են, որոնց տասն և հինգ հազար բանակին դիմադրած են հնարքով և փախուցած. Իսմայէլ և Նէճիպ բէկերն միմեանց հետ դժտեցան, Իսմայիլ 5000 պատերազմող հաւաքած էր, տասն հազար ևս կառավարութեան կողմից օգնութիւն եկած էր, Նէճիպ սորա դէմ 5000 պատերազմող ունէր, պատերազմի համար փարձած էր Միրաքցի հայ Ղամպարն իւր եղբայրներով:

Այն երեկոյին Ղամպար Բաղնիք գիւղն Նէճիպ բէկի տունն երբ կը հասնի, հետեւեալ գիշերը պատերազմն պիտի սկսէր, Նէճիպ ցոյց կտայ Ղամպարին մի թռչուն, կը հրամայէ որ հրացանով զարնէ,—նզուլին (կտուց) տի զինիմ ասելով՝ հրացանը կարճակէ. կը զարնէ, բէկն ուրախանալով մի ոսկի կը տայ, մի ոչխար ևս կը մորթէ, սորա վերայ կը նախախճեն 5000 պատերազմողք—Ղամպար թող զնայ պատերազմի, կասեն, Նէճիպ կը յուսահատի, Ղամպար իւր հինգ ընկերներով գիւղի եզրէն յարմար վայրեր գետնի մէջ գերեզմաններ կը փորէ, հինգ անձ ևս օգնական կը գտնէ, բէկն ձեռքը ծոցը դրած Ղամպարի մօտ կը դայ,—Ի՞նչ մի փախիր, բէկ, կասէ, էգուց դու թամասա կենիս, պիթուն թրես տի անցնիմ իմ թուրս կէծակի կտոր է. 100 ոսկի տուեցին, ցիմ տուեր:

Ղամպար իւր չորս եղբայրներով և մի որդիով արած քաջութիւնն կը պատմէ.—Էլքա հինգս էայ, ես, Օփանէսը, Մինասը, Ակորը ու մեր Կիրօն, գեղի ցորս դին սաճայաղի կայնաք. Օփանէսին ըսի,—դու կը յորիճիս, ինչ ինիմ օ խղճով իս. էաս գողութիւն ցէ, զարկ, մի հայիր, գիտերը լուսնալու երկու սահաթ կար, Օփանէսը ծամիեծի, փեղատ մի առաւ էկաւ. մէկ մէկ գերեզմանի պէս փորեցաք, բէկը ձեռքը ծոցը էկաւ, հաւաւ օ խղճութքերը էկած ցէ, վայ—վայ, ըրրց, հէմալ ձիանու նալի ձեանը էկաւ, սախ—սախ—սախ—սախ, տանը հինգ հազար մարդ թոփուան, օ տի ծաղպուին գեղը մնան, տեսայ Բասունայ Մահմադ աղան էկաւ, գլխուս վերդին կայնաւ, պարկայ օ, ինձիս ցի տեսայ. թուրս կամաց կամաց քստեցի, տեսայ օր Իսմայիլ բէկն ըսրց,—սարուեցէք գեղին ցորս դին, Մահմադ աղան քսեց օ ընցնի, սեխանին թեթիկը թոփանմիս էղայ, կիւլէն գցեր, անցեր Իսմայիլ բէկին ծիւն դպիր էր, էն խտի հաւա Օփանէսի սեխանին ձեանը էլաւ, մեր Կիրօն (իւր տղան) թուրը ցրպղցուցէր հա կը ղինէ. մի սահաթ քսեցաք, հազիւ, լուսցաւ, թափեցաք կարմիր Անուց ցորը, հայեաք յետենիս մարդ ցկայ, կանցեցի—Օփանէս, բեղ տեսնամ, կրտիրճութան օրն է, ա կէօղինէ տէճտիւկիմ. տեսայ օ Օփանէս թուրը ցլպղցցոց, զարկաւ գլուխը կը յորեց ես էալ վէարդին կը յորեցի, տղաքն էալ թմպէն պաշլայեցին ղինիլը. ջարդեցաք, պարուծը կիւլէն թմաւ.—Կիրօ, ինչ կիւնիս, հասիր էկոյ տես որ օլրուան մեր վրայ, ի՞նչ տի ինիլը, Բէկն էալ էկաւ տեսաւ օ հանիքիք քոնիկ տէրին պլուխը.—հա բարբա՛մ օլաւըդ, ըսրց, Նէճիպ բէկ ամէն տարի Ղամպարի հացն կը տար, մինչև որ Փերին ղայմախամ նստաւ, յորմէ յետոյ չտուեց:

(Եր շարունակուի)

Ս. Հայկունի.

ԱԶԳԱՅԻՆ.

ՔԱՀԱՆԱՅԻ—ՈՒՍՈՒՅԻԶ.

Քահանայութեան վեհ կոչումն երկու մեծ պարտականութիւնների հետ է կապուած, մին՝ զուտ կրօնական-քարոյական եւ միւսը՝ դաստիարակչական, առաջին պարտականութեան մասին խօսքը մի այլ անգամի թողնելով՝ այսօր հարկն ու ժամանակի հանգամանքները ստիպում են մեզ երկրորդի մասին խօսելու և մեր հոգեւոր հովիւներին մի յորդոր կարդալու:

Քահանայի վեհագոյն տիպարը, մարդկութեան փրկիչը և նրա անմիջական աշակերտները ջահերի պէս լուսաւորում են գթութիւն պաշտաման ուղին. քահանայք կարիք չունին վերացական հրամանների և հրահանգների, նըրանք պիտի հետեւեն իրենց նախատիպարի և նրա աշակերտների օրինակին: Կենդանի օրինակից աւելի լաւ ուսուցիչ չկայ. մինչ խրատներով ուսուցման ճանապարհն երկար և ամենի համար անցանելի չէ, օրինակով ուսանելու ճանապարհը կարճ է և արգասաւոր:

Մեր փրկիչն ուսուցանում էր իւր կեանքով եւ խօսքով, նոյնը պատուիրեց Շա իւր աշակերտներին: «Գնացէք և ուսուցէք». Շա և Նրա աշակերտները կատարեցին այդ այնպիսի յաջողութեամբ, որով մինչև այն ժամանակ ոչ մի վարդապետ և փիլիսոփայ չէր ուսուցել և ոչ մի մանկավարժ ցարդ չէ կարողացել ուսուցանել:

Ի՞նչքան խրատական է մեզ համար սրբազան առաքեալների կեանքը, ի՞նչքան շատ բան կարող ենք մենք ուսանել նրանց առաքելութիւնից: Այդ տգէտ և խղճուկ վարդապետները իրենց աշակերտ դարձրին այն ժամանակուան ամբողջ աշխարհը, տգէտ, խեղճ, ապականութեան մէջ թաղուած հրեայ, ասորի, հայ, պարսիկ, եգիպտացի, հնդկ ժողովրդից սկսած մինչև փարթամ և գիտութիւններով պարծեցող յոյնին և հռովմէացուն, ստրուկին, աղատագրեալին, պատրիկին և կայսերական տան զաւակներին: Եւ ի՞նչպիսի հաստատուն, անսասան և ամենայն ինչ բովանդակող ուսուցումն էր այդ որի դրած հիմունքը ոչ ոք չէր կարողանում քանդել: Ապացոյցների կարիք չկայ, դրանցից վեհագոյնը այն անհամար նահատակութիւններն են, որոնցով պարծենում է այսօր եկեղեցին:

Ահա այս է քահանայից անելիքը: Երանք պիտի լինին ժողովրդի ուսուցիչները. առանց զիտութեան չկայ փրկութիւն և քրիստոնէութիւնը փրկութեան վարդապետութիւնն է:

Հայաստանեայց եկեղեցին միշտ հաւատարիմ է եղել առաքելական սկզբունքներին. ուսուցման և զիտութեան սկզբունքն ևս այն անխախտ և հիմնական սկզբունքն է, որով զոյութիւն է ունեցել և ունի մեր ս. եկեղեցին խաւար Ասիայի այն դժբաղդ անկիւնում որ Հայաստան անունն է կրել: Բնեցեք քրիստոնեայ ազգերի պատմութիւնը և տեսէք ուր արդեօք քրիստոնէութիւնն առանց բռնութեան և ուսուցմամբ է մտել: Ս. Լուսաւորիչը, որով պարծենում ենք հայերս, հաւատի մեծագոյն նահատակներից և մեծ վարդապետներից մէկն էր. նա իւր անտանելի տանջանքների ժամանակ ուսոյց և երբ յաջողութիւն չգտաւ, մահապարտի պատիժը կրել յանձն առաւ և երբ աստուածային շնորհիւ մահապարտների զբից հանուեցաւ, բժիշկ և բուժիչ հանդիսացաւ մի թագաւորի և նրա մեծամեծների, նա դարձեալ նախ ուսոյց և ապա մկրտեց: Պատմագիրը չէ մոռացել աւանդել մեզ համար նրա դասերը, որ այսօր էլ չեն կորցրել իրենց ոյժն ու կորովը: Այո, Հայաստանեայց եկեղեցու կազմակերպողը մի կատարեալ առաքեալ է եղել և նոյնն է աւանդել իւր յաջորդներին: Գիտէք արդեօք, ի՞նչն է եղել Լուսաւորչի առաջին ձեռնարկութիւնը. դա քրիստոնէական դպրոցի հաստատութիւնն էր: Ուսուցումն եւ դպրոց առաջին անգամ սուրբ Գրիգորն է հիմնել մեր հայրենիքում: Այդ դպրոցը չէ եղել արածնեալների դպրոց, դա կատարեալ ժողովրդական դպրոցն էր, ուր ուսանում էին արքան, աւագանին և ռամիկը: Միթէ այսքանով զոհացել է նա. ոչ այլ նա հիմունք է դրել յարատեւ ուսուցման, նա է եղել իսկական քահանայարանների հիմնողը, նա էր, որ ապագայ քահանայացուներին ժողովեց, ուսումն տուաւ, որ արժանաւոր լինին իրենց կոչման:

Այս օրինակի ազդեցութիւնն անգնահատելի է մեր եկեղեցական պատմութեան վերայ: Ս. Լուսաւորչի բոլոր ժառանգները մեր ազգի առաջին ուսուցիչներն էին. սուրբ Վրդ. Թանէան ու Արիստակէսը, Երեսէան ու Սահակը: Կարող ենք արդեօք ս. Սահակի անունը տալ և չիշխել, որ նրան ենք պարտական այսօր մեր ամբողջ գոյութիւնը: Ի՞նչով կայ արդեօք այսօր հայն, եթէ ոչ իւր քրիստոնէական քաղաքակրթութեամբ, որի շնորհիւ մեզնով զբաղուում է այսօր քաղաքակրթ աշ-

խարհը: Ո՞վ տուաւ մեզ այն կենսունակութիւնը, որով զիմացանք դարերի հարուածներին, ո՞վ սովորեցրեց մեզ, որ «բռնաւորները հոգին չեն կարող սպանել», ինչպէս կարդում ենք այսօր Եղիշէի անգին վկայութեան մէջ:

Հինգերորդ դարուց սկսած կորցրեց հայն իւր բնական (ֆիզիքական) ոյժն և ապրեց մինչև այսօր շնորհիւ այն քրիստոնէական դպրոցի, որի հիմը Լուսաւորիչը դրաւ և շէնքը ս. Սահակը կանգնեց:

Հինգերորդ դարում և ապա եկան մեծամեծ փոթորիկներ և հեղեղներ, սրբեցին շատ ազգեր և շատ ազգերի փառքեր, սակայն կանգուն մնաց Հայաստանեայց եկեղեցին շնորհիւ իւր ուսուցիչների, իւր հոգեւոր առաջնորդների, որոնք մեզ ներքին զօրութեան այն ոյժը ցոյց տուին, որով կարող եղանք ամենայն անցաւոր բաներից վեր դասել հոգեւորը, մտաւորականն ու համոզմունքը:

Հասաւ միջին դարն իւր խաւարով, արեւմուտքը կռուի բռնուեցաւ արեւելքի հետ և ո՞վ էր արեւմտեան դնդերի հետ արեւելեան հրոսակների դէմ կռուողը. վարձեալ հայը:

Եւր և նորագոյն դարերը զիտութիւն և քաղաքականութիւն բերին արեւմուտքի համար ազատ ու երջանիկ կեանք ստեղծեցին Եւրոպայի համար, ո՞րն էր արդեօք այն արեւելեան ազգը, որ հաղորդակից եղաւ այդ լուսաւորութեան, արեւելքի համար միջնորդ հանդիսացաւ: Դարձեալ հայն էր այդ, շնորհիւ իւր քրիստոնէական քաղաքակրթութեան: Հնգկաստանում և թաղաղական ուղիների կղզիների և ափունքների վերայ բնակող ժողովուրդներին Եւրոպայի արհեստների արգասիքներ բերողներն հայերն էին: Պարսկաստանի, ճաճկաստանի ու Ռուսաստանի յարաբերութիւնները տասն և հինգերորդ դարուց մինչև մեր դարը հայերի ձեռքով էր կատարուում: Ի՞նչ բանի շնորհիւ էր այդ. եթէ ոչ այն ժառանգած զիտութեան, որ ունէինք նախնիքս քաղաքակրթ: Բայց ո՞վ էր մեզ համար այդ գիտութիւնները բերողը, ո՞վ էր քաղաքակրթ աշխարհի լուսոյ ջահը միշտ վառ պահողը եթէ ոչ հայ եկեղեցին: Գիր, դրականութիւն և զիտութիւն չէ անյայտացել երբեք հայ եկեղեցու դպրոցներից: Մի փաստ միայն հերիք է կոյրերին համոզելու համար. ապագըրութեան զիւտը դեռ չէին սկսել եւրոպական բոլոր ազգերը վայելել, որ հայ եկեղեցականները Ասիա փոխադրեցին այդ. մամուլի մասին զաղափար անգամ չունէին արեւելքի, որ ա-

առջին հանգիստը լոյս ածեց Հնդկաստանում մի հայ քահանայ:

Այսպիսի փառաւոր անցեալի առաջ ինչքան նուազում է հետզհետէ մեր այժմեան վիճակի արժէքը: Ժամանակ է սթափուելու: Հայ քահանան թէպէտ և դեռ շատ խոր անկիւններում միակ ուսուցիչն է, սակայն հրապարակից նա սկսել է յետ քաշուել, տեղի տալ իւր ջանքերով առաջ բերած աշխարհական ուսուցչին: Սա էլ մի մեծ պարծանք է հայ եկեղեցու համար, բայց չմոռանանք, որ մեր ժամանակ ոչ ոք իրաւունք չունի անցեալի փառքերով ապրելու, մեր պարտքն է միշտ դէպի առաջ գնալ և ոչ երբէք կանգ առնել և դէպի յետ նայելով անշարժ մնալ:

Դէպի յետ նայենք միայն նրա համար, որ աւելի ոյժ առնենք առաջներս եղած խոչընդոտներին յաղթելու համար: Այսօր առաւել ևս քան երբէք կարիք ունինք քահանայութեան—ուսուցչութեան: Հայ քահանան ոչ կամադուրկ զինուոր է չռովմի քահանաների պէս և ոչ ծիսակատար պաշտօնեայ, նա ուսուցիչ է: Լաւ հասկանանք մեր պարտքը:

«Գնացէք և ուսուցէք», ահա մեզ հրամայող ձայնը, որին եթէ չլսենք, դատապարտութեան կնիք կրդրուինք ճակատներին: Մեր ժելով մերժում ենք մենք այն զրպարտութիւնը, որ հայ եկեղեցին պաշտպան է եղել ազգութեան և տգէտների: Այս զրպարտութիւնը մենք կամենում ենք մեծագոյն եռանդի հետեանք համարել միայն: Հայը տեսնելով որ չէ կարողանում միանգամայն հասնել լուսաւոր ազգերին, եռանդի շատութիւնից երբեմն կայծակ և որոտումն է թափում մի կամ միւս եկեղեցական վարչութեան զլխին, մեղադրելով որ նրանք յառաջ են կոչում տգէտներին: Բացառիկ դէպքերը չեն կարող ապացոյց լինել, պէտք է ամենայն անգամ հիմունքները կշռադատելու ընդունակ լինել, երբ դատաստան ենք անում: Ահա այս է պակաս մեր եկեղեցական վարիչների քննադատներին:

Մի խնդիր պարզ է մեզ համար այսօր. հայ քահանան պիտի լինի եւ հայ ազգի ուսուցիչը, նախ այդ նրա իրաւունքն ու պարտականութիւնն է եւ երկրորդ՝ հէնց այն պարզ պատճառաւ, որ հայը չէ կարող այլ ուսուցիչ ունենալ եւ չունի իսկ:

Ինչպէս պիտի հասնենք այս ցանկալի վիճակին, ինչ անենք, որ հայ քահանան և իրապէս ուսուցիչ լինի և ոչ անուամբ, ահա մի խնդիր որ պիտի լուծէ եկեղեցական վարչութիւնն ու ժողովուրդը: Գործով զբաղուել

կամեցողները պէտք է այս քննեն և ոչ պարտաւորէտ լինին ու կոյր քարոզիչներ փառամոլ ոգիների մութ նպատակների համար:

Մի երկրորդ խնդիր ևս կայ, որ նոյնպէս նշանաւոր է. ինչ և ինչպէս պիտի ուսուցանեն քահանայք: Այդ մասին մի այլ անգամ:

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ.

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ.

ՎԵՀԱՓԱՌ ՎԵՅՐԱՊԵՏԻ ԾՆՆԴԵԱՆ
ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ.

Երկրի 4-ին, ազգիս Վեհափառ Հայրապետի, Տ. Տ. Մկրտչի, ամենայն Հայոց Վաթուղիկոսի ծննդեան 75-ամեայ տարեգարծի օրը Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը տօնեց մեծաշուք հանդիսով: Հանգիսաւոր պատարագին, որ արաւ Գերապատիւ Գրիգորիս եպիսկոպոսը, ներկայ էր բոլոր միաբանութիւնը, ձեմարանն ու ժողովրդի խուռն բազմութիւն: Վեհափառ Հայրիկն ըստ իւր սովորութեան թող չտուաւ միաբանութեան հայրապետական մաղթանքը Վեհարանում կատարել, այլ զինի ս. պատարագի, Իջման ս. սեղանի առաջ ներկայ եղաւ հայրապետական սրտառուչ մաղթանքին և ապա բոլոր միաբանութիւնն ու աշակերտներն մերձենալով ի համբոյր նորին Սրբութեան Աջին, արժանացան հայրապետական յատուկ օրհնութեան:

Զինի ս. պատարագին Վեհարանում տեղի ունեցաւ աշխարհական շնորհաւորողների ընդունելութիւնը:

Միաբանութեան սեղանատանը հանդիսաւոր ծաշին նորին Սրբութիւնը հաճեցաւ սեղանակից լինել միաբանութեան, հայրապետական սեղանին հրաւիրուած էին նաեւ Գ. ձեմարանի ուսուցիչներն և հասարակութեան պատգամաւորները:

Վեհափառ Հայրիկի կենաց բաժուկն առաջարկեց Բարձր Սրբազն Սիւքիաս Արքեպիսկոպոսը մի իմաստայից ճառով, որից յետոյ նորին Վեհափառութիւնը հաճեցաւ մի յորդոր խօսելու հանդիսականներին, որոնք յոտնկայս և ափնածութեամբ յրսեցին հայրապետական յորդորը, ներկայեան հրափառութիւն կար վանքի բակումն և ձեմարանի շինութեան մէջ ու ընդարձակ բակում:

Վեհափառ Հայրապետի ծննդեան տարեգարծի առթիւ աշակերտական երեկոյթ կար և ձեմարանում, ուր ներկայ էին ուսուցչական խումբն ու միաբանութեան անգամներից ոմանք: Այս հանդիսին առանձին ոգևորութիւն պատճառեց Հնդկաստանից նոր ժամանած Տէր Թորոս Բուդայեցին, որ մի զգածուած ճառով պատկերացրեց Վեհափառ Հայրիկին իբրեւ հայ մարդ ու հայ եկեղեցական, երջանիկ համարելով ձեմարանի սաներին, որ մի այդպիսի մեծ Հովանաւորի խնամքի տակն են զարգանում:

— Հեհափառ Հայրապետի Ծննդեան տարեգարծի առթիւ հայաբնակ վայրերից բազմաթիւ շնորհաւորական հեռագիրներ ժամանեցին:

— Վեհափառ Վաթուղիկոսը հաճեցաւ այդ օրն իսկ արքեպիսկոպոսութեան պատիւը շնորհելու Գերապատիւ Ներսիս եպիսկոպոսին, որ իբրեւ ներկայացուցիչ ամենայն Հայոց Վաթուղիկոսի ա. թաղադրութեան հանդիսին, ուղի էր ընկնելու նոյն օրն, Հայրապետական ներկայացուցչին ի պէտս ծախուց հրամայուեցաւ 3000 ռուբլի տալ Մայր Աթոռիս դանձարանից:

— Հայրապետական շնորհին արժանացաւ և արժանապատիւ Մեսրոպ վարդապետը, որ իբրեւ թարգման ուղեկցում է Գերապ. երեմիա Արքեպիսկոպոսին. հայրապետական կոնդակով Մեսրոպ վարդապետին լանջական խաչ պարգևուեցաւ:

ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ

— Երեանի նոր նահանգապետ Կոմս Տիգլեն-հաուզէնն ապրիլի 21-ին, կիւրակէ օրը, ժամանեց Ս. Էջմիածին ի տեսութիւն Նորին Վեհափառութեան: Սիրալիր տեսութիւնից վերջը ի պատիւ պ. նահանգապետի նախաձաշ տրուեցաւ վեհարանում:

— Ապրիլի 27-ին Նորին Վեհափառութեան կողմից այցելութիւն գնացին Երեան պ. նահանգապետին Գերապ. Սարգիս եպիսկոպոսն և Բարձրապատիւ նահապետ վարդապետը:

ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ՆՈՐ ՀԷՆՔԵՐ.

— Ազգիս Վեհափառ Հայրապետը ձեռնարկել է արդէն Մայր Տաճարի ներքին վերանորոգութիւն. առ այժմ նորոգում է աւագ դասն ու սեղաները, Նորին Օծութիւնն ինքն անձամբ է վերահսկում նորոգութեան աշխատանքներին:

— Նորաշէն փռան զուգահեռաբար ընդարձակ տնտեսատան և մառանի շինութեան է ձեռնարկուած: Վեհափառ Հայրապետն իւր տրամադրութեան ներքոյ դրուած գրամներէց 500 ռուբլի է յատկացրել տպարանի յատակը տախտակամածելու և առ հասարակ տպարանի շէնքն յարմարեցնելու համար:

ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Ամսոյս 23-ին ազգիս Վեհ. Հայրապետը ուղղեց Թագուհի Կայսրուհւոյն՝ Նորին Մեծութեան Անուանակոչութեան ատթիւ, մի շնորհաւորական հեռագիր, որին ի պատասխան ստացուեցաւ Յարսկոյէ Սելւիյից հետեւեալ հեռագիրը.

ԷՁ ՄԻԱՄԻՆ.

ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տ. ՄԿՐՏՁԻ

Ենդրելով ի սրբութենէ Ձերմէ ընդունել զսրտագին շնորհակալիս իմ վասն մատուցեալ շնորհատրութեանց Ձերոց, յանձն առնեմ զիս սուրբ աղօթից Ձերոց:

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐԱ.

Նորին Վեհափառութեան հեռագիրն էր.

ՅԱՐՍԿՈՅԷ ՍԷԼՈՑ

ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ

ԹԱԳՈՒՀԻՆՈՑ ԿԱՅՐԱՊՈՒՀԻՆՈՑ ԱԼԵԿՍԱՆԴՐԱ

ՓԷՕԴՈՐՈՎԼԱՅԻ

Ի մեծահանդէս աւուրս անուանակոչութեան Ձերդ նայսերական Մեծութեան ընդ

համայն հոգեւորական դասու եւ հօտիս՝ մատուցանեմ զամենախոնարհ շնորհատրութիւնս: Պահեսցէ զՁեզ, ամենաքաղաքաւոր թագուհի, Ամենակարողն Աստուած ի քաղում ամն ի քաղաւորութիւն Արքայական Ընտանեաց եւ յուրախութիւն ամենայն հաւատարիմ հպատակաց քրիստոսասէր Ռուսիոյ:

ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

Ազգիս Վեհ. Հայրապետը Պարսից Նասր-էդ-Դին Հասի սպանման լուրը առնելով, հեռագրով պատուիրեց Թեհրանի Փոխանորդ Տ. Սահակ վարդապետին և Թաւրիզի Առաջնորդական Տեղապահ Տ. Յովսէփ վարդապետին յայտնել Պարսից Բարձր Աստուծութեան իւր վշտակցութիւնը՝ դէպի Հայերը ողորմած Հասի եղբերական մահուան առթիւ:

Մի այլ հեռագրով էլ Նորին Ս. Օծութիւնը պատուիրեց Ռուսիոյ Մայրաքաղաքաց Հայոց եկեղեցեաց Փոխանորդ Տ. Տիրայր վարդապետին յայտնել իւր վշտակցութիւնը Պարսից դեսպան Միրզա-Րիզա-խանին:

Տ. Տիրայր վարդապետը կատարելով այդ յանձնարարութիւնը, հեռագրով յայտնեց Նորին Վսեմութեան խորին երախտապարտ շնորհակալութիւնը Հայոց եկեղեցւոյ Գլխոյ վշտակցութեան համար, աւելացնելով, թէ նա հաւատացած է, որ Նոր Վեհապետը նոյն բարեացակամութիւնը ցոյց կը տայ դէպի իւր հայ հպատակները, ինչ որ նոքա վայելի են նորա հօր ժամանակ, և հայերը բարօրութեան մէջ կապրին ընդ հովանեաւ Մողաֆար—էդ-Դին Հասի, Այս մասին Պարսից դեսպանը առանձին հաճութեամբ յանձն է առել հաղորդել Թեհրան:

Նորին Ս. Օծութիւնը Թեհրանից Տ. Սահակ վարդապետի հեռագրից տեղեկանալով, որ Պարսից Թագաժառանգ Մողաֆար—էդ-Դինը Հասէ հրատարակուած, Նորին Մեծութեան ուղղեց հետեւեալ հեռագիրը, ապրիլի 23-ին.

ԹԵՀՐԱՆ

ՆՈՐԻՆ ԱՐԵՎԱԿԱՆԱՓԱՅԼ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ

ՄՈԶԱՓԱՐ—ԷԴ-ԴԻՆ ՀԱՀԷՀԱՀԻ.

Հաճեցէք ընդունել զհասաստիս վշտակցութեան Մերոյ ի պատմառս եղբրական մահու քարեգործ Նասր Էդ-Դին Մեծի Շահի՝ ծնողի Ձերոյ, եւ զսրտագին շնորհատրութեան վասն ամբառնալոյ Մեծութեան Ձերոյ ի զան փառաւոր խախնեաց Ձերոց: Աղօթեմ առ Աստուած, զի տացէ Ձեզ կեանս երկարս եւ քաղաքաստիկս եւ կար՝ առ ի հաւասարիլ փառօք յաւերժայիշատակ ծնողին Ձերոյ եւ ըստ օրինակի Նորին տարածել ըզ սէր եւ զնոգածութիւն Ձեր զհայրական ի վերայ հայ հպատակաց Ձերոց:

ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

Նորին Մեծութիւն Հասը Թաւրիզից հետեւեալ հեռագրով պատասխանեց Նորին Վեհափառութեան հեռագրին.

ԻԶՄԻԱԾԻՆ
ՆՈՐԻՆ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆՆԵՐ Տ. ՄԿՐՏՁԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

Ձգածեալ իմ՝ յանհունս վասն արտայայտեալ անկեղծ զգացմանց եւ կարեկցութեանն, զորս հաճեալ էիք յայտնել ինձ ի պատճառս ղիպուածոյն՝ որ ի վիշտ համակեաց զիս եւ զհաւատարիմ՝ հպատակս իմ՝ յայտնեմ Ձեզ զիմ շնորհակալիս: Աղաչեմ զԱստուած օգնել ինձ առ ի կատար ածել զընտաւորութիւնս իմ: որք հային յերջանկութիւն եւ ի բարօրութիւն ժողովրդեան իմոյ, զի առանց խրտրութեան ամենեքին կարող լիցին վայելել խաղաղ եւ անդորր կեանս:

ՄԱՋԱՓԱՐ ԻԴ-ԳԻՆ ԶԱՀ ԿԱՋԱՐ

Ամոյս 27-ին Ռուսիոյ Թագաժառանգի Ծննդեան տօնի առթիւ Ազգիս Վեհափառ Հայրապետը Նորին Կայսերական Բարձրութեան ուղղեց հետեւեալ շնորհաւորական հեռագիրը.

Ն Ի Յ Ց Ց Ա (Ք Ր Ա Ն Ս Ի Ա)
ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԲԱՐԶՐՈՒԹԵԱՆ ԹԱԳԱ-
ԺԱՌԱՆՔ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆ ԳԵՕՐԳԻ ԱԼԵՔՍԱՆ-
ԳՐԱՎՁԻ.

Հաճեցէք ընդունել զանկեղծ շնորհաւորութիւնս իմ: Աղաչեմ զԱստուած պարգեւել Ձեզ կատարեալ քաջաոգոջութիւն, երկար եւ բարեբաւտիկ կեանս եւ բարօրութիւն ի փառս մեծին Ռուսիոյ:

ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Նորին Բարձրութիւնը պատասխանեց հետեւեալ շնորհակալութեան հեռագրով, Տիւրքիոյ.

ԻԶՄԻԱԾԻՆ

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. ՄԿՐՏՁԻ
Ի սրտէ շնորհակալ եմ Ձեզ վասն արտայայտեալ ջերմ բարեմաղթութեանց եւ շնորհաւորութեանց:

ԳԵՕՐԳԻ.

ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ Ս. ԻԶՄԻԱԾԻՆ.

— Գերապատիւ Յովհաննէս եպիսկոպոս Տաթևացի հայրապետական հրամանով Ս. Էջմիածնից գնաց Սեանայ վանքը:

— Արժանապատիւ Յովհաննէս վարդապետ Աշտարակեցի կարգուելով Մոզնոյ ս. Գէորգ վանքի վանահայր եւ գործակալ Ապարանու տեղափոխուեց իւր պաշտօնավայրը:

— Արժանապատիւ Թովմա վարդապետը Օշականից տեղափոխուեցաւ Ս. Էջմիածին:

— Բլուր գիւղի այրի Տէր Սիոն քահանան վեղար ընդունելով զարձաւ միարան Ս. Էջմիածնի:

— Հառիճոյ նոր վանահայր արժանապ. Հմայեակ վարդապետը աչքերի տկարութեան պատճառով հեռացել է իւր պաշտօնավայրից եւ գնացել է Թիֆլիզ բժշկուելու:

— Ազուլեաց Թովմայ առաքելոյ վանքի վա-

նահայր Գերապատիւ Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափրեանը ժամանեց Մայր-Աթոռս:

— Արժանապատիւ Գրիգորիս վարդապետ Տէր Ստեփաննոսեան հայրապետական հրամանով թողեց ս. Գայանէի վանահայրութեան պաշտօնը:

— Ապրիլի 6-ին, շաբաթ օրը, Բարձր Սրբազան Սուրբիոս Արքեպիսկոպոսը քահանայ ձեռնադրեց ս. Գայանէի վանքում շնորհունակ Թորոս Զուղայեցի եւ Երեմիա Ապրիլեան սարկաւագներին:

Գ. ՃԵՄԱՐԱՆ.

— Գ. Ճեմարանում ուսումը եւ քննութիւնները շարունակուելու են մինչեւ մայիսի 10: Արդէն իսկ ապրիլի 8-ից սկսուած են աւարտական քննութիւնները Զ. դասարանում եւ Գ. լսարանում: Միւս բոլոր դասարաններում եւ լսարաններում աւերջհատ ուսումն պիտի շարունակուի եւ աշակերտների փոխադրութիւնը տեղի պիտի ունենայ համաձայն տարեկան թուանշաններին:

— Ճեմարանաւարտ Յուսիկ վարդապետ Զոհրապեանը, որ անցեալ տարի Նորին Վեհափառութեան դիւանապետն էր եւ այս տարի ուսուցիչ Ճեմարանի դպրոցական դասարաններում, ազգիս Վեհափառ Հայրապետի հաճութեամբ ուղևորուեցաւ արտասահման ուսման մէջ կատարելագործուելու:

— Ճեմարան աւարտած սաներից արժ. Կոմիտաս վարդապետը, որ երգեցողութեան ուսուցիչ էր Ճեմարանում անցեալ տարի եւ այս տարի Թիֆլիզում պ. Եկմալեանին էր աշակերտում իրաւունք ստացաւ Նորին Վեհափառութիւնից արտասահման գնալու եւ երաժշտական արուեստում կատարելագործուելու: Հայր Կոմիտաս վարդապետի ուսման ծախքն հոգալ խոստացել է յայտնի բարեգործ պ. Աղէքսանդր Մանթաշեանը, որին այդ առթիւ ազգիս Վեհափառ Կաթողիկոսն իւր առաքելական օրհնութիւնն հաճեցաւ տալ յատուկ կոնդակով:

— Ճեմարանի սան շնորհունակ Գարեգին սարկաւագը, որ Կով. Հայոց բարեգործական ընկերութեան հաշուով աստուածաբանութիւն է ուսանում Գերմանիայում, այս տարի աւարտելով իւր բարձր կրթութիւնը, պիտի վերադառնայ Ս. Էջմիածին:

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ.

Տպարանի նոր Վարչութիւնն ըստանձնելով Մայր Աթոռիս տպարանի ղեկավարութիւնը՝ հազիւ կարողացաւ ցարդ տպարանիս դռնից ցուցակ կազմել եւ ուսումնասիրել տպարանի վիճակը: Այս վիճակի ուսումնասիրութիւնն արդէն իսկ զեկուցուած է Նորին Վեհափառութեան, որ մտադիր է այս տարի հոգալ տպարանի թերութիւններն եւ նախապատրաստութիւն տեսնել Ս. Գրքի տպագրութեան համար, որի հրատարակման նախահաշիւը մերձաւորապէս 30,000 ռուբլու է հասնում:

Տպարանիս ձուլարանի մեքենաներն հնացած լինելով՝ մտադրութիւն կայ նոր մեքենաներ բերելու, որպէս զի հնար լինի տպարանիս բաղմաթիւ մայրերից նոր տառեր ձուլելու: Առ այժմ նոր տառեր են ձուլուում առաջիկայ տարուան օրացուցի տպագրութեան համար:

Վեհափառ Հայրապետի հաճութեամբ տպարանիս աշխարհական կառավարիչ պ. Մ. Փափա-

զեանն արձակուեցաւ, որին փոխարինեց շնորհունակ Լուկաս սարկաւադը:

Տպարանին կից բացուելիք զնկագործատան բացումն յետաձգուեցաւ:

Նոր Վարչութիւնը կրկնապատկեց իւր ջանքերը վերջացնելու անցեալ տարի սկսուած գրքերի տպագրութիւնն, արդէն լոյս տեսան.

1. Սրբոյ Հօրն մերոյ երանելւոյն Գրիգորի Լուսաւորչի ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄ ՃԱՌՔ ԼՈՒՍԱԽՈՐԷ: Յառաջաբանով, համեմատութեամբ և ծանօթութիւններով Ա. Տ. Միքելեանի. 8. ԺԷ + 354 երես. գինն է 1 ռուբլի:

Այս գիրքն սկսուած էր դեռ 1894 թուին և հրատարակչի տեղիցս հեռանալու պատճառով կիսատ էր մնացել, ուստի համաձայն ձեռագրին տպագրուեցաւ և լոյս տեսաւ:

Կարծում ենք, որ այսպիսի հրատարակութիւնները հայ հասարակութեան խրախուսանքին կարժանանան: Սրբոյ Հօրն Մերոյ Լուսաւորչի յաճախապատում ձառերն դարերի ընթացքում հայ քարոզիչների համար ձեռնարկ են ծառայել և այսօր, երբ այդ լուսաւոր ձառերը լոյս են տեսնում Ս. Էջմիածնի հեղինակութեամբ վաւերացած, պէտք է սեղանի գիրք դառնան ամէն մի հայ աշխարհականի ու եկեղեցականի, մանաւանդ որ գրքի գինն ևս իւր ստուարութեան նայելով բաւական աժան է:

2. ՏԵԼԵԿԱԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ ԾՈՒԼԱԶԱՐԻ ԳԱՆՈՒՆԻ, որ այժմ նոր—Բայազէտ դաւառ:

Գրեց Մեսրոպը Արքեպիսկոպոս Սմբատեանց Նախիջևանցի. միաբան Ս. Էջմիածնի (1862 թուէն ց1895 թ.) 8 ԺԱ + 843 երես. գինն է 2 ռուբլի:

Սրբազան Մեսրոպը Արքեպիսկոպոսի գիրքը տպագրութեան էր յանձնուած անցեալ տարի, յաւուրս տեղակալութեան նորին Բարձր Սրբաշնորհութեան, և աւարտուեցաւ միայն այժմ: Այս բազմաթիւ հրատարակութեան մէջ բացի տեղագրական, հնագիտական, պատմական, աշխարհագրական և վիճակագրական նիւթերից կան և այլ շատ տեղեկութիւններ, որ նշանակութիւն կունենան որոնողների համար: Հրատարակութեանս մէջ կան բեւեռագիր տախտակներ, ծաղկանկարներ և ծաղկադրեր: Գրքիս ստուարութեան մեծապէս նպաստել են բազմաթիւ յաւելուածները և արդէն հրատարակուած նիւթերի արտատպութիւնը: Թէպէտ և բացի Գեղարքունեաց դաւառի տեղեկագրից գիրքս հարուստ է այլատեսակ նիւթերով, բայց դրանցից օգտուելը դիւրացած է յատուկ անուանց ցուցակով: Գրքիս մէջ կուտակուած նիւթերի արժանիքն անշուշտ ի վեր կը հանէ քննադատութիւնը, իսկ սրա կազմութեան և լեզուի մասին կարող ենք ասել «le style c'est l'homme». Գեր. հեղինակը տուել է այն, ինչ որ կարող էր:

3. ՄԻԱԲԱՆ (Գ. Տ. Մկրտչեան). ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ. 8 Բ + 84 էր. գինն է 35 կոպէկ:

Այս ուսումնասիրութիւնն արտատպուած էր անցեալ տարեթիւերի Արարատներից և այժմ յաւելուած ծանօթութիւններով հրատարակուելով լոյս տեսաւ: Խորենացու ուսումնասիրութեան խնդիրն այժմեան գրականական խնդիրների շարքում առաջնակարգ տեղ է բռնում, ուստի և բանասէրների

համար առանձին արժէք կունենայ այս ուսումնասիրութեան հրատարակումն:

4. ՊԱՐԶ ՔԱՐՈՋՆԵՐ (Ժողովրդական ընթերցանութեան համար). գրեց Էմ. քահ. Նազարեան. Ա. և Բ. դրքոյկ. 8 Զ + 75 և Գ + 92 երես. իւրաքանչիւր տետրի գինն է 15 կոպ.

Ժողովրդական քարոզների կարիքն վաղուց զգացած լինելով այս ձեռնարկութիւնն անմիջապէս յաջողութիւն ունեցաւ. առաջին տետրակն արդէն սպառուելու վրայ է: Այս տետրերը տպագրուել են ծախիւք Մանուկ աղա Վարապետեանց Տէրիմ Օղլուեանց Արմաւիրեցւոյ, Աւրախայի է, որ մեր նախնեաց գեղեցիկ սովորութեանն սկսում են կրկին հետեւել և հոգալ հոգեւոր գրքերի հրատարակութեան:

5. ՄՕՔՈՍ, Ժողովրդական վէպ (2 արսանձագի բարբառով) պատմեց Մինաս բաբար և գրի առաւ Ս. Հայկունի. 8 Ե + 88 երես. գինն է 25 կ.

Այս ժողովրդական վիպասանութիւնը յօրինուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի գործունէութեան վրայ և իւր ձևով յիշեցնում է հայկական հին վէպերի կազմութիւնը: Այս ժողովրդական բանաստեղծութեան գեղեցիկ մնացորդն արժանի է ամէն մի հայ բանասէրի ուշադրութեան, բայց այս մասին մի այլ անգամ կաշխատենք խօսել ամսագրիս գրական բաժնում: Այս հրատարակութեան ծախքն հոգացել է Սիմֆերոպոլ քաղաքի ճարտարապետ պ. Համբարձում Տէր Յովհ. Վարապետեանցը:

Բացի այս լոյս տեսած գրքերից տպագրուում են և շուտով լոյս կը տեսնեն «Գեղիկովի առակաները», «Առաքել պատմագիր», և «Պատմութիւն Սասանեան»:

ԵՐԵՒԱՆԻ ԹԵՄ

— Թեմիս փոխանորդ Գերապատիւ Անանիա եպիսկոպոսը հրաժարական է տուել իւր պաշտօնից, վեհափառ Հայրապետը հրաժարականն հաճել է ընդունել:

— Թեմական դպրանոցում վերջնական քննութիւններն արդէն սկսուել են և կը աւարտուին մայիսի 10-ին:

— Բարեշնորհ Կիւրեղ վարդապետ Տէր Պետրոսեանը նշանակուած է Հին Նախիջևանի յաջորդ, իսկ նոր—Բայազէտու գործակալ կարգուած է նորընծայ Սիոն արեղան:

ՎԱՐՍՏԱՆԻ ԹԵՄ.

— Հաղբատի վանահայր կարգուեցաւ արժանապատիւ Գեղամ վարդապետը:

— Ներսիսեան դպրոցում զատկից անմիջապէս յետոյ սկսուել են քննութիւններն և կաւարտուին մայիսի 10-ին:

— Ներսիսեան դպրոցի նոր շէնք կառուցանելու համար հողարարձութեան առաջարկութիւնը չարժանացաւ վեհափառ Հայրապետի հաւանութեան:

ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ԹԵՄ.

Թեմակալ Առաջնորդ Բարձր Սրբազան Արիս-

տակէս Արքեպիսկոպոսը Հայրապետական հրամանով Ս. Պետերբուրգ հասնելով՝ կատարեց նորին Աւհափառութեան յանձնարարութիւնը և մայիսի սկզբին պիտի ուղևորուի Մոսկուա ս. թագադրութեան հանգիսին ներկայ լինելու: Արիստակէս սըրբազանի առ Աւհ. Հայրապետն ուղարկած զեկեղեցութիւն երևում է, որ եկեղեցական — ծխական բոլոր դպրոցները պիտի փակուին և սեպտեմբերին չպիտի վերաբացուին:

ՏԱՃԿԱԼԱՅՑՔ.

Անցեալ տարուան կոտորածների մասին կրկին ստացանք օրտաճմիկ նկարագիրներ, որոնց մէջ առանձին նշանակութիւն ունին հանդուցեալ խաչատուր Աղթամարայ կաթողիկոսի վերջին տեղեկագիրը և Եղեհիոյ կոտորածների սոսկալի նկարագրութիւնը, որոնց հրատարակութիւնը թողնում ենք առաջիկային:

— Տաճկահայ եկեղեցականութիւնն երկու բարձրաստիճան ներկայացուցիչներից զրկուեցաւ. Երուսաղէմայ Ս. Պատրիարքի փոխանորդ Գերապատիւ Սէֆերեան արքեպիսկոպոսն և Եղեհիոյ առաջնորդ Խորէն արքեպիսկոպոսը վախճանուեցան:

— Աւրասիականութեամբ արձանագրում ենք այն փաստը, որ Բ. Դրան և Հայոց պատրիարքարանի յարաբերութիւններն վերսկսուել են և մի քանի առաջնորդական փոխանորդներ արդէն ստացել են իրենց բերած թանկ և ուղևորուել իրենց պաշտօնավայրերը:

— Աերջին ժամանակներս եւրոպական թերթերից ոմանք մի անհիմն լուր հրատարակեցին, որ իբրև թէ ամենապատիւ Ս. Պատրիարքը ձգտում է միաբանութիւն (union) հաստատել Հռոմի պապի հետ, պարտք ենք համարում հերքել այդ լուրը որպէս անտեղեակ մարդկանց մտքի ծնունդ: Այդպիսի միաբանութիւն հաստատուելը Հայաստանեայց եկեղեցու կանոններով վեր է որ և է հոգևոր պետի իրաւասութիւնից և Սրբազան Եղմիռլեանն այն անձն է, որ այդպիսի ձեռնարկութիւններ սկսէ, Հայրապետական Դիւանը, որ անընդհատ յարաբերութիւն ունի Ս. Պապի պատրիարքարանի հետ, ոչ մի այդպիսի տեղեկութիւն չէ ստացել, Հայաստանեայց եկեղեցին սովոր է նահատակուել, բայց ոչ երբէք շեղուել իւր աւանդութիւններից:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ.

ՔԱՂԱՌԱՄ Ի ԿՈՆԿԱԿԱՅ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Կոնստանդնուպոլիսի համար 412, 413, 414, յանուն Աբրահամ քահանայի Սպանդուկեան Գերբէնդ քաղաքի, Աւագ քահանայի Աւարեան Ղուրա քաղաքի և Խորէն քահանայի Գալստեան Ղոշունլի գեղջ, որոց շնորհեցաւ իրաւունս կրել զանձախաչ քահանայական ըստ միջնորդութեան Գեր. Տ. Մակար եպիսկոպոսի առաջնորդի Շամախույ:

Կոնստանդնուպոլիսի քահանայի Բե-

շիշեան Հին Խրիմ քաղաքի հմր. 411, որով շնորհեցաւ նմա իրաւունս կրել զանձախաչ քահանայական ըստ խնդրանաց ժողովրդեան և ըստ միջնորդական վկայութեան կառավարչի թեմին, բարձրապատիւ Տ. Յուսիկ վարդապետի Մովսիսեան:

Կոնստանդնուպոլիսի քահանայի հմր. 419, վասն զնալոյ ի Ս. Պետերբուրգ և բանակցելոյ ընդ ա. նախարարի ներքին գործոց զինգրոյ դպրոցաց:

Կոնստանդնուպոլիսի քահանայի հմր. 449, վասն ընդունելոյ զգարձեալսն վերստին ի ծոց ս. եկեղեցւոյ:

Կոնստանդնուպոլիսի քահանայի հմր. 451, վասն որոշելոյ ճանապարհածախս Գեր. Երեմիա արքեպիսկոպոսի և արժ. Մեսրոպ վարդապետի ի գնալ ի Մոսկուա որպէս ներկայացուցիչ Աւհ. Հայրապետին ի ժամ ս. թագադրութեան լոյցին կայսերական Մեծութեանց:

Կոնստանդնուպոլիսի քահանայի հմր. 467, որով շնորհեցաւ նմա լանձախաչ վարդապետական տկանակուռ:

Կոնստանդնուպոլիսի քահանայի հմր. 468, որով շնորհեցաւ նմա պատիւ արքեպիսկոպոսութեան:

ՔԱՂԱՌԱՄ ԶՕՐԱԳՐՈՅ ՍԻՆՕԴԻ ԿԱԶՄԵԼՈՅ
Ի 18 ՄԱՐՏԻ 1896 ԱՄԻ

Հրամայեցին. պատուէր տալ Հոգևոր կառավարութեան Հայոց Աղէքսանդրապոլի յորդորել զժողովուրդն ներքին Ղանլիջայ գեղջ տալ քահանային իւրեանց Տէր Մկրտչի զհոգ հերկելի և զտեղի բնակութեան ըստ խոստման իւրեանց, իսկ զՄովսէս քահանայն Երեմեանց դարձուցանել ի տեղի պաշտաման իւրոյ յԱղէքսանդրապոլ, յանձնելով զհսկողութիւն մատարան ս. Պետրոսի և Պօղոսի և Վանիցն ս. Ստեփաննոսի Մարմարաշէն նոյն Մկրտչի քահանային ըստ պայմանին տուելոյ Երեմեանց քահանային, յորմէ և ընկալեալ զգրամս և զնուէրս ժողովեալս մինչ ցարդ, հանդերձ ժապաւինեալ մատենիւ մատուցանել Սինոդիս:

Առդամ Սինոդի Արիստակէս Եպիսկոպոս

Գործաւար Գ. Սմբատեան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ՝

ԿՐՈՆԱԿԱՆ — ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ.

1. ԱՆՆԵՐԵԼԻ ՄԵՂԱԶԸ	Կ. Վ.	435
2. Բոլորեան խնդրի նկատմամբ մեր եւ Մխիթարեան հայերի ունեցած հայեացքը	Կ. Վ.	435
3. ԵԿԵՂԵՑԱՆ ԶՐՈՆԴԻՆ	Ն. Զ.	469

ԴՐԱԿԱՆԱԿԱՆ — ՊԱՏՄԱԿԱՆ.

4. Գարուն (քանաստեղծութիւն) Ե. Յովհաննիսեան	468
4. Համամ Արեւելցի	Կ. Կոստանեան. 469
6. Համեմատական տախտակ Պատմ. Աղուանից Մ. Կաղանկատ. եւ գերբ թղթոց (վերջ) Դ. Վ.	476
7. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. Երդուան Ե. Մալխ. Փիմի	479

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.

8. Արդի վիճակ Հնդկաստանի. Թ. Ժ. Դ. Զուլայեցի	480
9. Դեքտիմ (Շարունակութիւն) Ս. Հայկունի	483

ԱԶԳԱՅԻՆ.

10. ՀԱՅԱՆԱՅ — ՈՒՍՈՒՅԻՉ	483
11. ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՑՑ	487
Մայր Աթոռ.	
12. Երեւանի թեմ.	
13. Վրաստանի թեմ.	
14. Ասորականի թեմ.	
ՏԱԿԱՆԱՅԻՆ	

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ.

ՅԱՆՆԵԼԻՆԱԿ.	
Յովհան Օմեցու ծառ.	492
Անանիա Երեւանցի (Շարունակութիւն) Դ. Տ. Մ.	499
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ	
ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ	
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ	

ՅԱՆՆԵԼՈՒԹ ՍՐԱՐԱՏԻ 1896 Թ., ԱՊՐԻԼ.

Յովհաննու իմաստասիրի, Հայոց կաթողիկոսի, խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ մարմնալոյ Բանին Զրիստոսի եւ ընդդէմ դաւանողաց զմի Զրիստոս յերկուս ընտրութիւնս:

Չառտուածութեան իւր աստուածածնելութեան Բանին Հօր ոչ ոմանք ստոյգ հաւատոց այժմ ստորագեն՝ զայն որ ի հայրական ծոցոյ եւ ի թափանցիկ լուսոյ եւ ի գերազանցեալ փառացն ի թանձրագիտակ մարդկայինս ընտրութիւն ի խանարհ թափեալ եւ քաղաքաւարեալ յայանեցաւ՝ պաշտօններէ հեթանոսաց եկեղեցւոյ, եւ ոչ ուղղակի գաւանեն ըստ ինքնազիմաբար աւետարանին քարոզիցն, յորմէ հանդիպի հազորդութիւն մարդկութեան ըստ առ Աստուածութիւնն. եւ ոչ զաստուածային շնորհացն բազմապատիկ պարգևս եւ զմեծ եւ զփրկական զխորհուրդն յինքեանս նախատպաւորեն՝ ըստ զեղմանն անձրեւահոս ցոյցոյ որ ոռոգեացն զանպտղութիւն մարդկան ի կռապարիշտն երաշտութենէ՝ բողբոջեալ բուրբն ընդհանրական եկեղեցւոյ, այլ քակեալ միանգամայն իսկ զհիմն ուղղափառ հաւատոյ, եւ հայեցեալք յայս մտորութիւն եւ ի վարդապետութիւնս գիւնաց եւ հարեալք իւրեանց խղճի մօթ՝ զթանձր մորուս յառաջ ձգեն, որ յաղաքողոնս պերճացեալ պա-

ճուծին, եւ բարձրայօն պարծին ըստ սակի ամբարտաւանից, եւ զեղեղումն մտաց զինկամութեան ի գործ արկեալ՝ վրիպումն գլորման ճաշակեն, ոչ ստորաբնեւելոյ զթագուցեալն ի նմա դառնագոյն քան զլեղի մախանացն բոց, յորմէ յլացեալ ճնանի նոցա զառաջան եւ զարտմաբեր հերետիկոսութիւնս:

Այսպէս օտարացեղութիւն սոցա ի մէջ առեալ եւ յաւէտ բացընկեցիկ յուղղափառ աւանդիցն լեալ եւ զհիւսակս Գ. կղիս սուրբ Ժողովոցն իւզել հանդիսացեալ, որ ի նիկիայ Բիւթանացոց սակս Արիոսի եւ որ ի կոստանդնուպօլիս վասն հոգեմարտին Մակեդոնի եւ որ յեփեսոս յԱսիայ յաղագս յիմարութեան Նեստորի, եւ մտախաբ իմացուածիւ ըստ գօղոնի օցտողաց եւ ի բարուոյն վրիպեցուցանողաց հակաճառին ընդդէմ ճշմարտութեանն ըստ նեստորականացն իմացմանց, եւ յետ անճառ միաւորութեան Բանին եւ մարմնոյն երկուս ընտրութիւնս բաժանաբար սահմանեն ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս, երկուս կամս եւ երկուս ներգործութիւնս, եւ ոչ մարդացելոյն Աստուծոյ ի սրբոյ Կուսէն խոստովանին զկիրոս, այսինքն ըզխառ եւ զմահ որ վասն յաշխարհի, այլ յատուկ մարդոյն միայնոյ, եւ եթէ զարգարեալն եւ իսաչեալն ոչ է Տէր եւ ոչ Փրկիչ եւ ոչ Աստուած եւ որդի Աստուծոյ: Այսպէս ի ներքս ի խորս անդ զմիտս ամբարշտութեան ցուցեալ՝ յափշտակեն զտկարս, գիտութեամբ ի հրապուրանս բանից արկանելով, եւ արբուցանեն կղերց եկեղեցւոյ զպլտորութիւն մտորութեան եւ զհակառակաբանութիւնս յօշինջ պիտանացու: Եւ զոր խորագախութեամբն թագուցանել համարին, զնոյն յայտնապէս ցուցանեն զմոլար միտս եւ զհերետիկոս լեզուաբարութիւնս, զոր ոչ ասել իսկ պարտ լեզուանի եկեղեցի ուղղափառաց եւ ոչ լսել, վասնդի յաւէտ իմն հեռի եւ օտար եւ ի բացեալ է յառաքելական վարդապետութիւնէ:

Սակայն մեք աստանօր ոչ պարտիմք լուրթիւն միայն պատուել, զի մի ի հակառակաց մեղիցիմք, կամ թէ երկբունութիւն ինչ ի մէջ անկցի կամ մեծաբանութիւն, կամ թէ պատճառս ինչ տրտնջման գտեալ եւ ևս առաւել զհրաբորբն բղիսն չարութիւն եւ անեցուցեն զգլխովն մեր զգայումն: Այլ ընդդիմացուք նոցա ուղղափառ հաւատոց մարտիւ եւ սանձահարեալ հանդիսացուք զխոստերախ խարդաւանս հերձուածողութեան եւ վերջատանջել զյոգնահոս եւ զբազմատարած գիշերա-

մածն խաւար, զի թերեւս լրութիւն եկեղեցւոյ Քրիստոսի ըստ սրբոց հարցն աւանդից գերապայծառ և անշիջանելի փայլեսցէ, և ճշմարիտ հաւատոցն բարեմտութիւն ծաղկանեալ բողբոջեսցէ, և բարբարոսական երկբայութիւն կամ տարահաճելի նսեմական ինչ թագուցեալ միտք ի բաց տարեալ տրոհեսցին, և առհասարակ ամենեքեան ի մի առաւելութիւն պատուոյ թեւակոխեալ ելանիցեմք: Արդ այսուհետեւ ես աստ ոչ զհարուստ բանից պաճուճանս ինձ ինքն հայցեմ, այլ զաստուածաշունչ Քրոց սրբոց աներկբայ հաստատութիւն և զհարցն հաւատոց զաւանուութիւնս, որ կարող են տալալել զբոլոր ամբարշտութիւնս և հաստատել զողջախոհ հաւատոցն խորհուրդս որ ի Քրիստոս:

Եւ նախ սկսայց ուստի սկսանելն լաւագոյն է և ասացից որ զմէնջ ամբաստանութիւնն ստոցն հերէսիտաց: * Զի միշտ հանգիստանան ստեղծանել յարել ի մեզ զչարահալալ մտածմանցն առարկութիւնս, որ ըստորահոսեալն ի յանդունդս խաւարին տարտարոսին և զմահորոճն է զգեցեալ թիւնս, զոր ոչ իսկ ամենեւին բնաւին գիտեմք, և անգր է քան զբնաւ ասելի մտածմունս մեր և միայն ինքեանէ իսկ յառաջ բերի՝ թուական խորհրդոց յեղափոխումն, զի թերեւս զիւրեանցն կարասցեն կացուցանել և արբուցանել զչար ուխիցն ամբողջս: Եւ արդ օն առեալ զարհամարհելիսն նոցա բանս ծիծաղելիս՝ յարկացուցից ** և տալալեցուցից ի զօրութենէ պատրաստ օգնականին մերոյ Քրիստոսի թերեւս և փոխեցից *** ձեզ շրնորհս ինչ հոգեւորս առ ի հաստատել զձեզ: Ընդէր բընաւ ազատութիւնս մեր այսպէս դատիցի յայլոյ խղճի մտաց, որք անդուռն բերանով ասեն զմէնջ ասել յարելաբար ի ձայնակցութեանց Մանես գոլ և Մարկոնի և Բարդեժանի և Եւաիքեա: Զի նոքա նմանութեամբ իմն ասեն և ստուերական հանգամանօք և կարծեօք երեւել **** յաշխարհի զաշխարհափրկիչն ***** Քրիստոս, և կամ թէ ըստ Վաղենտինոսի, որ ոչ ի Մարիամայ, այլ յիւրմէ բնութենէն շրջեալ և արարեալ ասէ Բանին իւր մարմին չարչարական: Ո՛չ այդպէս ստգտանին միտք մեր ի միամտութենէն որ ի Քրիստոս, և որ այլազգ ունիցի ոք քան զեղեալն որ է Յիսուս Քրիստոս՝ ի նմանէն ի բաց փախչիմք և օտար փարկանիմք յԱստուծոյ և ընդհանրական եկեղեցւոյ: Վասն

զի որ ըստ հարցն սրբոց ևս ուղղափառաց աւանդեցան մեծագոյն հաստատութեամբ խոստովանութիւնք՝ ոչ տան մեզ թոյլ յերկբայս լինել կամ տարագրել ի ճշմարտութենէ անտի, կամ ի բղիմանէ անտի հրաբորքն բարկութեան տոչորել, այսինքն յանկարգ և յամբարիշտ և ի հերետիկոս լեզուաց, որք սիրեցին զչարութիւն քան զբարութիւն՝ զանօրէնութիւն քան զխօսս արդարութեան և հաճեցան ընդ խօսս կործանման և զլեզուս նենգաւորս: *

Արդ՝ որք զԲանն Աստուած յեղափոխեալ ասացին ի մարմին և յոսկր, ի նեարդս և ջիւրս և ի բովանդակ իսկ ի բնութիւն մարմնոյ, նոքին իսկ են, որ ընդ ամբարշտութեանցն կռապաշտեալ վայրագարկեցան և ընկճեալ կործանեցան: Քանզի ոչ եթէ Բանին բնութիւն շրջեցաւ ի մարմին և յոսկրս, և ոչ եթէ ինքն յինքեան բնակեաց ի մերումն բնութեան, զի ի նմա բնակէ ամենայն լրումն Աստուածութեան մարմնապէս: ** Սոյապէս և որ Բանին Հօր և որ ի Մարիամայ մարմինն էր՝ եթէ ասիցէ ոք ի մի բնութենէ անդստին յառաջ եկեալ, ի նպոլս ուղղափառ եկեղեցւոյ հակամիտ գտանի, և որք ասենն թէ պիտակապէս զնմանութիւն միայն, և ոչ զբնութիւն մերոյինս մարմնոյ զգեցեալ էր Տեառնն՝ ընդ անհաւատս տուեցոցին: Եւ որք ի բանս ապիրատս ախտաժեւեմն՝ թէ աստուածային բընութիւն, որ էր հաւատար Հօր, առանձնակի թլփատեցաւ և կամ անկատար երբէք ի կատարելութենէ ելել, և կամ թէ ի խաչին բեւեռեալն ոչ էր մարմին Բանին, այլ նոյն ինքն Արարիչ բնութեանն, որ էր իմաստութիւն Հօր՝ այնպիսիքն պարտապանք եղիցին ընդ մծղնէս դրոշմի: Ով ոք երբէք ի կղերիկոսաց եկեղեցւոյ այնպէս յանդգնեալ ժպրհիցի, կամ կշռադատիցէ *** զինքն ի խորհուրդ չար հերետիկոսաց, մինչև ասել հաւանիցի թէ բնութիւն մարմնոյ նախ քան զառնուլն ի Մարիամայ էր, և էր մարմին աներեւոյթ և անտես՝ եթէ այդպէս է, ապա նա իսկ էր Բանն, և դարձեալ թէ մի բնութիւն էր Բանին և մարմնոյն և կամ թէ շրջեալ փոխեցաւ Բանն ի մարմին՝ ինքն ապա վասն իւր պատարագի և ոչ վասն աշխարհի և զինքն միայն փրկէ և ոչ զբոլոր եղականս: Ի բաց տարեալ տրոհեսցի ի մէնջ այսպիսի դրէմիսիս և ապիրատ խորհրդոց առարկուածք:

Զի որ զգաւակէն Աբրահամու բուռն

* օր. ՅՏ. հերէսիտաց: ** օր. յարակացուցից: *** օր. փոխեցին: **** օր. երեւեալ: ***** օր. յաշխարհափրկիչն:

* Սաղմ. ԺԱ. Ծ: ** Կող. Բ. Ծ: *** օր. կռապաշտիցէ:

Հարկանէր* ուստի պարտ իսկ էր հմա ա-
մենայնիւ եղբարց նմանել՝ նոյն ինքն ի կու-
սէն զմարմինն առեալ և միացուցեալ ընդ
Բանին, որպէս և իւր իսկ վասն մեր զհա-
պատարագէ, վասն զի Բանն Աստուած և Որդին
ճշմարիտ, որ ի ճշմարտէ Հօրէ ծնեալ յառաջ
քան զամենայն յաւիտեանս և Բարձրեալ և ա-
մենակալ և վերապայծառ լոյս՝ ըստ որում և
ծնօղի, և նոյն ինքն զօրութիւն Հօր և աջ և
բազուկ և կարողութիւն և ճառագայթ և
ծնունդ էութեան, և Հանգոյն և Հանգէտ
զօրութեամբ՝ գործակցութեամբ ընդ Հօր և
ընդ Հօգւոյն Սրբոյ, Որդի մշտենշենաւոր ի
բնութենէ Հօր: Եւ մինն միայն յերիցն ա-
ռանձնացեալ դիմաց և ի նոյնացեալ բնութե-
նէ և ի կամաց իսկապէս, և մի անշփոթ
յերրորդութեանն անձնաւորութեանց իջեալ
յերկնից, բնակեցաւ ի սուրբ յարգանքի կու-
սին Մարիամայ Աստուածածնին, և այսպէս
ստուգապէս մարմնաղգեստեալ և մարդ ե-
ղեալ՝ արար իւր ճանապարհ և գալստեան և
յայտնութեան. որով մատոյց զինքն առ մեզ
եղբարց նմանեալ, և եղև որդի Գաւթի, որ-
դի Աբրահամու: Այսպէս ի կուսական յար-
գանգէ և յախեալ մօրէ ծագեցաւ լոյս
յաշխարհ, որ յառաջ քան զարուսեակն ըստ
ինքնաբարբառ Բանին, թէ ես լոյս յաշխարհ
եկի: Ըստ սմին սակի և անհասանելին հա-
սանի, անճառելին քարոզի, անթարգմանե-
լին թարգմանի, բարձրեալն ի խոնարհ թափի,
անսկիզբն սկսանի, անմարմինն մարմնանայ,
Բանն թանձրանայ, երկնաւորն երկրաւոր լի-
նի, հոգեղէնն հոգեղէն, աներևոյթն երե-
ւոյթ, հինաւորցն տղա: Այսպէս իսկ Աստ-
ուածն յաւիտեանական, միակն և անմատոյցն,
ինքնագոյնն և ինքնիշխանն յերրորդութենէն
ծնունդն Հօր՝ խոնարհեցոյց զերկինս և էջ**
և մարգացեալ մարդկապէս և զկերպարանս
ծառայի զգեցեալ ընդ մարդկան շրջեցաւ,
անբաժ ի հայրական ծոցոյ: Եւ ըստ օ-
րինացն կատարեալ զսոյն իսկ զսա դա-
ւանէ եկեղեցի հեթանոսաց, ոչ աստուածու-
թեանն միայն, քան զոր ոչինչ է կատարելա-
գոյն, այլ և վասն մարդկութեանն օծելոյ
աստուածութեամբն և եղելոյ, որ ինչ էօծն,
և համարձակիմ ասել՝ զոյգ Աստուած ասէ
զսա աստուածաբանութիւնն Գրիգորի: Քան
զի Աստուած ճշմարիտ անմարմին ի մարմնի
երևեալ լինի՝ կատարեալ ճշմարտութեամբ և
աստուածային կատարելութեամբ. ոչ երկու
դէմն և երկու բնութիւնս, քան զի ոչ գոյ**

հնար քառս երկրպագեալ ասել՝ զԱստուած
և զՈրդի Աստուծոյ և զմարդ և զՀոգի
սուրբ, սակս սրոյ և նզովէ ոմն ի սրբոց
զայնպէս ամբարշտեալն, որք մարդոյ աստ-
ուածային փառաբանութեան գնեն: Դարձեալ
ինքնին իսկ Տէրն փառաց զՀամագօր և զՀա-
մապատիւ շնորհս մարմնոյն միաւորութեան
ինքնաբուն իմն ընդ ինքեան ասէ՝ իջեալ
յերկնից ըստ անքակ միաւորութեան. թէ ես
եմ Հացն իջեալ յերկնից: * Եւ այսպէս ա-
սի երկրորդ անգամ և մարդ երկնաւոր ե-
րեւեալ յաշխարհի, զի անմահ և անապական
էութիւն Բանին խառնեալ ընդ ապականա-
ցու և մահկանացու գոյութեանս և վեհա-
գոյնն ընդ վատթարագունիս զուգամասնեալ
զերկուսն ի մի գոյացոյց, յեղափոխեալ ի
ծայրագոյնն բարի, և անապական կազմեալ
Աստուածացոյց: Իսկ ապա յետ միաւորու-
թեանն, որպէս ի բաց բարձելոյ յերկուս հառ-
մանն՝ մի գոյ պատմիմք հաւատալ զՈրդոյ
Օծութիւն, որպէս միայն սակայն մարմնա-
ցելոյ և մարգացելոյ: Այսպէս բացեալ մեր
զուշ մոտց մերոց ի տեսութիւն աստուա-
ծային խորհրդոյս՝ զերկուցանեմք** արտա-
յայտելով մարմնականացս զմարմնաւորու-
թիւն անհիւթական Բանի՝ ի նոյն ինքն զան-
շփոթ և զանբաժան միաւորութիւն զու-
գականութիւն երկաքանչիւրոցն անփոփոխե-
լի բնութեանց ի մի բնութիւն շարադրեալ,
զուգընթաց երկնաւոր գոյականութեան. վա-
սըն զի բոլորն Աստուածն Բան զբոլորս մարդ-
առեալ հոգով բանականաւ և մտօք և բո-
վանդակ տմենայն կարեօք, բաց ի մեղաց,
զի զբոլորն մեզ շնորհեցէ փրկութիւն: Եւ
այսպէս երկաքանչիւրոցն բնութեանց և կեր-
պարանաց ի մի յատկական անձնաւորութիւն
ընթացեալ կատարին ի մի դէմ և ի մի բը-
նութիւն, մի Որդի, մի Քրիստոս, մի Տէր՝
միով երկրպագութեամբ պատուեալ: Զի
ըստ որում և անբաժանելի Որդի երկրպա-
գութեամբ ի համապատիւ երրորդութենէն,
սայսպէս և անբաժանելի է յինքեան մարմ-
նոյն համապատիւ** երկրպագութենէ: Այս-
պէս մեք ըստ Սիւնհոգոս Ժողովոյն, որ ան-
ուանի զուգաճանապարհ, խոստովանիմք զՈր-
դին Աստուծոյ՝ զծնեալն ի Հօրէ միածին և
զնոյն Միածին ի սրբոյ կուսէն Մարիամայ,
և ի մի ածեմք և ոչ զերկուս որդիս անուա-
նեմք, այլ մի և զնոյն նոյնացեալ միով բը-
նութեամբ և անբաժանելի Աստուածութեամբ
բնի, և միով պատուով երկրպագեալ: Իսկ առ

* Յըր. Բ. 16: ** Սաղմ. ԺԶ. 40: ** օր. քանզի գոյ:

* Յովհ. Զ. 41. ** օր. զեկուցանեմք. ** օր. երրորդ-
ութենէն համապատիւ պակաս:

որում թագուցեալ է ճշմարտութիւնն առաջին և զօրացեալ այժմ ու մարտութիւնս, որ զգրեալսն ծածկեն և զինքնիմաց տարասութիւնսն ասել հրամայեն, որ ոչ ունին զորժանն՝ ի գէպ առ նոսա բերի առաքելոյ բանն, թէ Զարմանաժ, թէ այնպէս վաղվաղակի փոխիք յայնմանէ, որ կոչեաց ըզձեզ ի շնորհսն Քրիստոսի, յայլ աւետարան, որ ոչ թերեւս գոյ այլ** բայց եթէ իցեն ոմանք, որ խռովեցուցանել հնարին զմանկունս մօր Սիոնի և կամ յեղափոխել զաւետարանն Քրիստոսի, սակայն և յայտմ ոչ աղքատացի որ մեծատունն է: Եւ արդ հարցեալ զմեր* Ժողովարանս Քաղկեդոնի, որ ըստ տօմարին Լեւոնի** դաւանս կրեն. թէ զօրպիսիոք ստորագեն բան զբանէն կենաց՝ այսպէս յայնապէս ասեն զինքնիմաց*** որոճովն բանից ձերում. զի չէ ստորագեալն, թէ մի գէմ է, Բանին մարմնացելոյ՝ և մի անձն և երկուս բնութիւնս բաժանարարս և անհաղորդս միմեանց ի միում գիմի: Եւ ահաւասիկ տեսանեմք ըստ բարեպաշտութեան քրիստոսեան հաւատոյն՝ ամենայն իւրիք, ամենայն ուրեք, ոչ երբեք երեւեալ բաժինք անմահ բնութեան Բանին և նորին և մարմնոյն: Եւ նախ յարտաքնոցն քերթողածաղիկ փիլիսոփայից այս տեսչի, որք յաղագս բաժանման և ապացուցի սոցայցն տեսութեանց համառօտ ընձեռնութիւն**** առնելով փորձեցան և զգէմ ի բնութեան գոյ ասացին ենթակայացեալ ըստ մեծի պիտեցելոյ խուզման և ըստ բոլոր յեղանակի և ամենայն իրօք իրազգած լինին բնութեան զգէմ՝ պարունակեալ և ոչ թէ զիմի զբնութիւն:

Իսկ եթէ այսպէս է, որպէս և է իսկ անհնար է ապա ի միում գիմի երկուց բնութեանց գոյանալ, և հարկ է երկաքանչիւրոցն բնութեանց երկուս գէմն միանգամայն շարադասել: Եւ այնուհետեւ նեստորաբար իմանի նոցա զնել զիմակս ընդգէմ երից սրբոց Ժողովոցն ողջախօս և միատարր խոստովանութեան: Եւ յետոյ թերեւս ի զլջումն եկեալ կամին ընդ նեստորի-զոյ ուղղափոյնսն չարափառապէս յանձն առնուլ և տեղի տալ, քաջ ախորժելով և չորրորդութիւնն յերրորդութիւնն փառաբանութիւն մոծանել: Դարձեալ թէ և զերկու բնութիւնսն բռնաղբօսաբար ի միում գիմի ախորժեն յարակայել՝ ոչինչ այնպէս թերեւս կարիցեն ցուցանեն կատարելութիւն ի նմա: Զի թէ ի կուսէն ծը-

նեալն այլ ոմն, և այլ յերկաքանչիւրսն բաժանաբար իմանի, և ոչ նոյն ինքն Աստուած կատարեալ և մարդ կատարեալ՝ միով բնութեամբ, ապա ի միում գիմի միւսն միումն* տէր հանգիպի գոյ և միւս ծառայ: Եւ որպէս այս ըստ նոցա իմանի՝ աստուծոք: Գրեալ է, եթէ հանէր Յիսուս զգիշերն ի գլուխ յաղօթմն Աստուծոյ: Արդ, արդեօք ի միում գիմի բնութիւնն մարդկային զբնութիւն զի մի մասնեացի խաչին. թէ այդպէս է՝ պարտէ բանին աղաչէր, զի մի բնութիւնն տէր միւսոյն, և մինն ծառայ յարմարեացի: Եւ այսպէս խորհուրդն յերեւոյթս ամէն, թէ ի միում գիմի մարդկայինն բնութիւն զաստուածայինն աղաչէր, այսինքն թէ զինքն և այսպէս յաւէտ իմն ի բացեայ ի ճշմարտութեանէն բերի և միայն ի հրապուրանս զպարզամիտսն արկանէ: Դարձեալ, զիարդ ի միում գիմի երկու բնութիւն ասի ապտակիլ և խաչիլ. եթէ այդպէս է, զմի գէմ՝ որում՝ յերկաքանչիւրոց կամին խոստովանել՝ Աստուածութեանն եթէ մարդկութեանն: Եթէ Աստուածութեանն դաւանեն, զմարդկայինն կորուսանեն զգէմ, և եթէ մարդկութեանն, ապա այսպէս օտարութիւն իմն արկանեն ընդ Աստուածն բան և ընդ իւր մարդկութիւնն, որպէս ի մարգարէ կամ՝ յայլ ոմն արդար երբեմն բնակեալ և երբեմն զնացեալ: Ապա ըստ սմին սակի և ընդ մեզ ևս է մինչ ի կատարած աշխարհի: Եւ այսպէս դարձեալ յորոշել զիմաց երրորդութեանն՝ տար որոշ ընդ նոցա ցուցանի Բանն Հօր: Եւ դարձեալ նորին իսկ ոչ զԱստուած պարտին առել խաչել վասն աշխարհի, այլ մարդ սոսկ և միայն յարելութեամբ առ բանն մերձեցեալ և զփրկութիւն մարդկան մարդով եղեալ և ոչ Աստուծով՝ որպէս նեստորի և Թէագորիտայ և Պատրիկայ Սամստացոյ հանոյ թուի: Ապա ժամ է նոցա աստանօր զաստուածաբանութիւնն Ագիտանն Գրիգորի ունայնաբանութիւն իմն և յոչինչ պէտս վարկանել. զի ի մեղաբերութիւն մատուցեալ նոցա ասէ. Հիմ՝ մերժէք ի լինելոյ Աստուած ճշմարիտ զայն, որ ի կուսէն ծնեալ ճշմարտապէս Աստուած և չարչարեալ: Եւ այլուր թէ Որ ոչ խոստովանի զխաչեալն գոյ Աստուած, նզովեալ կարգեցի ի ընդ աստուածասպանսն: Եւ դարձեալ. թէ Զինչ քան զայս հրաշափառագոյն զԱստուած խաչեալ տեսանել և զնոյն ընդ աւաղակսն, և մերձ անցողացն ծաղր լեալ, անըմբռնելոյ և քան զկրել ինչ ախտս բարձրագունին: Եւ այլուր թէ Արիւն

* Գաղ. Ա. 6: ** Օր. պակաս զմեր: *** օր. եւ Լեւոնի: **** օր. զինքն ի մտաց: ***** օր. ընձեռնութիւն:

* եւ միումն:

Աստուծոյ և չարչարանս և մահ լսելով մի ի վայր անկցիս անաստուածաբար իբրև Աստուծոյ ջատագով: Եւ արդ, ի բաց այսուհետեւ ի մէջ տարածեալ զտարածանքի սատանող ընկղմելութիւնս բանից: Այսպէս ինձ իմա զուգրափառ հաւատոյն դաւանս, սակս միոյ Հօր Բանին, որ փոխանակ ամենեցուն մեռաւն,* վասն զի ի մարմինն իւրում՝ զոր առ ի կուսէն, անքակ միացաւ և միանալն յայտնապէս ցուցանէ զբնութեանցն անքակութիւն և զմիութիւն: Այսպէս իմա զբանն մարմին եղեալ և բնակեալ ի մեզ. ոչ եթէ շրջել ինչկամ յեղափոխեալ ի մարմին, այլ մարմին վաստն մեր միացուցեալ իւր՝ Բան Աստուած եղև մարդ ճշմարտապէս և ոչ կարծես ունելով. ոչ որդեգրութիւն իբրև զմեզ, այլ բնութեամբ միացուցեալ իւր զմարմինն՝ եղև մի Տէր, մի Աստուած, Յիսուս Քրիստոս: Ոչ ի կատարումն ինչ Բանն մարմին եղև, զի կատարեալ երրորդութիւնն ոչ ընդունի զյատուելուած և ոչ թերութիւն, որ միշտ ի կատարելութեան իւրում է, այլ մարդկութեան բնութեանս եղև յաւելուածս հաղորդութեան և դաւանութեան Բանին: Եւ այսպէս նովին մարմնովն վերացեալ անց ընդ դրունս երկնից և ելեալ նստաւ ընդ աջմէ մեծութեանն ի բարձունս: Իսկ որք ոչ այսպէս ընդ մեզ հաւատարեալ դաւանեն զՔրիստոս ըստ մարմնոյ, որ և ի վերայ ամենեցուն՝ Աստուած օրհնեալ յաւիտեանս, այլ երկու ասեն բնութիւնս՝ հարկ է նոցա զմինն երկրպագելի ասել և զմինն ոչ, և ապա յաստուածայինսն**, որ երկրպագելին է, մկրտիլ, իսկ ի մարդկայինսն ոչ մկրտիլ: Իսկ եթէ ի մահ անդր Նորա մկրտեցաք*** ըստ գրեցելումն, ապաքէն մի պարտ է խոստովանել բնութիւն զանախտակիւր աստուածութեան և զախտակիւր մարմնոյն, որով մեռաւն վասն մեր: Քանզի ի մահ Նորա մկրտութիւն ի մարմնոյ յարութիւն և ի թողութիւն մեղաց լինի տուեալ: Մահ ասացին նմա գիրք, այլ ոչ խախտումն և ապականութիւն, զի մարմին ապականացու ի ձեռն զօրութեան Բանին եղև անապական, և յաղթահարեցաւ մահ ի բնութենէ մարմինն մահկանացուի: Այսպէս մեք զԱստուած ասեմք խաչեալ ի Հրէից և ոչ զմարդ միայն և ոչ զԱստուած միայն, այլ զմարդ և զԱստուած: Դարձեալ չիք հնար մահ ասել Աստուածն Բանի, բայց եթէ ի մարմնի ըմբռնեցի, և չիք հնար անմահ լինել մարդոյս բնութեան, բայց եթէ Աստուած

մարդացի: Եւ այնուհետեւ պարտ է ամենայն իրօք, զի վասն անմահին մահկանացուս անմահացի և վասն մահկանացուիս Աստուած իւր զմահն համարեցի: Այսպէս յերկուց* բնութեանց մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ խոստովանի ամենայն աստուածասէր հոգի. ըստ որում և միտք մարդոյ ոչ բաժանի յիւրմէ մարմնոյն, այլ մի դէմ, մի բնութիւն բովանդակ մարդն: Քանզի յերկուց միացեալ՝ որպէս մի ճառեմք զԱստուած Բանն մարմնով իւրով չարչարեալ վասն մեր: Համայն ոչ եթէ զբեւեռն ընդ մարմնոյն ի զօրութիւն Բանին մոռնել ասեմք, որ և ոչ ի հոգի մարդոյն: Զի թէ հոգի մարդոյ ոչ ըմբռնի, ապա որչափ ևս առաւել զօրութիւն Բանին, եւ թէպէտ և հատանի ոտն մարդոյ, զհոգին ոչ կարէ կաղացուցանել՝ և թէ զաչս զք խլէ, զոգին ոչ կարէ կուրացուցանել, այլ հոգւոյն աչօք յորովագոյնս տեսանէ: Եւ դարձեալ հոգւոյն ընդ մարմնոյն մեռանել ամենայն աստուածաշունչ գիրք ոչ առնուն յանձն ըստ տէրունեան բանին. թէ Մի երկնչիք յայնմանէ որ սպանանեն զմարմին և զոգի ոչ կարեն սպանանել.** վասն զի յորոշել հոգւոյն մեռանի մարդն, սակայն հոգին որ ի նմա ոչ ի կորուստ ինչ, այլ ի դադարս իւր մեռանի կենդանի:

Այսպէս Հօր անապական Որդին ոչ մեռանի ընդ մարմինն իւրոյ այլ ի ձեռն անապական մահուն իւրոյ զառ ի մեզ մահն խափանէ, և զոմանս արդեամբք յարութեան և զոմանս աւետեօք կենդանիս առնէ, և դապականեալ ստեղծուածն նորոգէ և հանէ ի փառս մարմնոյ իւրոյ: Դարձեալ ինքն Տէր բարձրութիւն զիւրան անուանէ և ի նմանութիւն ինքեան բերէ զառ ի Մովսէսէ եղեալն*** օձն պղնձի. զի անդ խորհուրդ գուշակման և աստ յայտնութիւն ճշտութեան ի ներքս մոռեալ անէ (°). զի որք ըստ մարմնոյ՝ և զմարմնաւորութիւն Բանին միայն տեսանէ ի խաչին, ըստ օրինակի սակի որ յանապատի անդ, նորին իսկ յերկբայութենէ թերահաւատութեանն մեռեալ լինին հոգւով՝ իսկ որ ոչ զմարմինն և եթ միայն զգալի աչօք տեսանեն, այլ ընդ նմին մարմնոյն և զաներևոյթ աստուածութիւնն իմանալի աչօք իմանան՝ սեւեռալ ի խաչին, ոչ մեռանին նոքա երկմտութեամբ զմահն մշտնջենաւոր, այլ հաւատարեալ ընդ մեզ ասացեն, թէ խաչիալն է Աստուած և ընդ խաչելոյն յառնին՝ որպէս և նա ետ**** երկց աւուրց: Զի ե-

* Բ. Կորնթ. Ծ. 14: ** օր. աստուածայինսն: *** Հրոմ. Զ. 5:

* օր. երկուց: ** Մատթ. Ծ. 28: *** օր. եղեալ: **** օր. յետ:

թէ մինն փոխանակ ամենեցուն մեռաւ՝ ապա և ամենեքեան մեռեալ էին, և ի վերայ ամենեցուն մեռաւ, զի որ կենդանիքն իցեն, ոչ միայն անձանց և եթ իցեն կենդանիք, այլ այնմ որ ի վերայ նոցա մեռաւ և յարեաւ:

Արդ այսպէս անչարչարելի անմարմին բանն Աստուած ի մարմնի գոլով՝ ոչ է մարմինն նոյն ինքն բանն, այլ մարմին է բանին ընդ ինքեան միացուցեալ, և սակաւ այսորիկ իւր իսկ հաշուեալ համարի զիւրոյ մարմնողն չարչարանաւ, և ինքն աներեղթ և անչարչար է: Ոսկայն և անշօշափն և անըմբռնելի զօրութիւնն բանին, ըստ իւրումն հաշուելոյ զկիրսն՝ տսէր մարգարէիւն. Չթիւնս իմ ետու ի հարուածս և զծնոտս իմ ոչ գարծուցից յամօթոյ ընդ երեսս թքանելոյ: * Այսպէս նոյն ինքն ** բանն բանին աստուածեղինի զմեզ ընդունիչս արարեալ ինքն ի չարչարելումն անչարչարական իմանի, և միացեալ ի չարչարականին մարմնի՝ ջնջէ և ապականէ զսկարութիւնն ապականութեան մարմնոյն և զգեցուցանէ զանապականութիւն և զզօրութիւն, և այնուհետեւ ոչ կարողանայ մահկանացուս զանմահն ի մահ գրաւել, այլ անմահին զմահ ի բաց ջնջեալ՝ զմահկանացուս ընդ անմահին միաբանէ միով բնութեամբ, և անմահ յարդարէ, և մարմնովն իւրով զայսպիսի անմահութիւն մեզ շնորհէ ըստ առաքելականգ բանին, թէ Պարտ է աստականացուիս այս զգեանու զանապականութիւն և մահկանացուիս այսմիկ զանմահութիւն: *** Իսկ թերեւս ասիցէ որ, թէ ոչ է զօրութիւն և բան Հօր ի խաչելութեան, ասեմք, թէ այս էր. ոչ զբեւորս չարչարանացն կրեալ ** կամ զխոցումն գեղարդեանն, այլ կենդանի միշտ գոլով կրեաց մարմնով զչարչարանսն, և անարգանք խաչին համարեցաւ Տեառն փառաց: Ոչ թէ զբանն խաչեցին, այլ զբանն անարգեցին և զմարմինն բանին ի խաչին բեւեռեցին. զի Աստուած էր, որ անարգեցաւն, և հոգւոյ և մարմնոյ Աստուծոյ եղև չարչարանքն և մահ և յարութիւն: Թքին ընդ երեսս և ծեծեցին եղեգամբ զգլուխն. ազգ ցաւոցն *** մարմնոյն, և անարգանքն զօրութեան բանին համարեալ եղեն: Ոչ հուազեցաւ լոյսն և ոչ զիջաւ Արդարութեան Արեգակն, այլ գարեալ միայն ի շարժելոյ զմարմինն եւօրեայ թաղմամբն. իշխանութիւն ունիմ ասէ, գնել զանձն իմ և իշխանութուն ունիմ աւ-

նուլ զնա: **** Ամենայնիւ յամենայնի բաւական էր. ի գոփոս էջ, այլ զմեռեալսն արտաքս եհան ի բանտէն, և ի տանէ կապանաց ի զրախտն չոգաւ, այլ զաւազակին զաւետիսն հաստատեաց: Քաղցեաւ, այլ զհինգ հազարս յերիս գարեղէն նկանակէ կերակրեաց. ծարաւեցաւ, այլ զջուրն կենդանի Սամարացւոյ կնոջն արբուցանէր. վաստակեցաւ, այլ պարաբառնայր զտաժանմանն լուծութիւն գարշապարաց մերոց, որ ի թիւնաբերան թշնամոյն. չարչարեցաւ, այլ խրատ խաղաղութեան մերոյ ի նմա և Նորա վիրօքն բժշկեցաք ամենեքեան. խաչեցաւ այլ որ կայրն մեզ հակասակ՝ եբարձ զայն ի միջոյ և բեւեռեաց ընդ խաչափայտն. եղև վասն մեր անէծք, այլ զմեր անէծքն յանձն իւր ընկալաւ և ընդ մեր անիծիցն պարտուց ինքն չարչարեցաւ. մեռաւ, այլ ի ձեռն մահու Տեառն մահ մեռաւ և կեանք թագաւորեցին. յարեաւ և ընդ ինքեան յարոյց զմեռեալս յԱղամայ և կենագործեաց ի կեանս անմահս: Սակայն այսպէս գոլով ի մարմնի՝ ոչ կորոյս զանմարմնականն, այլ կաց մնաց որ ինչ էրն, և եղև որ ինչ ոչն էր: Եւ թէպէտ կարող էր ազատել զմարմինն իւր յամենայն կարօտութեանց, սակայն լծեաց զնա ընդ լրծով կարօտութեան և թող ետ մարմնոյն զիւրսն կրել: Եւ այս յայտնի ածմանէն և ի զարգանալոյն է Նորա, ի տրտմելոյ ոգոյն մինչ ի մահ, յասելոյն թէ Մարմինս տկար է, ի ցուցանելոյ զերկիւղ մարդկեղէն բնութեանն, ի քրաանէն որ իջանէրն, յըմբռնելոյն ի վիրացն, յապաւակացն, ի չարչարանացն, ի մահուանէն և այլ ինչ խոնարհագունից, որ մարմնոյն բնութեան են նշանակիչք, զի յայտնապէս ցուցցի մարմին և հոգի և միտք և ամենայն ինչ, որ է ի մարդ ճշմարտապէս և ոչ կարծեօք: Այսպէս մեռաւ նա ճշմարտիւ, որպէս զմարդ ճշմարտիւ, և չըմբռաւ ճշգրտիւ՝ որպէս Աստուած. զի ոչ կիրոյս զանմարմնականն և զստուտածականն, վասն զի մի զօրութիւն իսկութեան Հօրէ և մի իմաստութեան տէրութեանն: Բան անըմբռնելի, լոյս անզննելի, սլարդ իբրև զծնօղըն, ծածուկ իբրև զՀայր, աներեղթ յաներեղութէ, լոյս ի լոյս, Աստուած յԱստուծոյ, անբաւ, անհաս, անչափ, անանց, անժամանակ, անսահման, անեղ, անարատ, անսկիզբն, անկատարած, անճառ, անքննին, անտես, անզննելի, անյօդ, անշարժ, անբովանդակելի, մեծ քան զամենայն և քան զբնուս, կարող ամենայնից և բաւական ա-

** Նսայի Ժ. 6: *** օր. նոյն, միակ:

* Ա. Կողմ. ԺԾ. 55: ** օր. կրեաց: *** օր. ցաւոյն:

**** Յով. Ժ. 48:

մենեցուն, և ամենակալ ի վերայ ամենայն երևելեաց և աներևութից: Այսպէս Հաւասարութիւն աստուածային Բանին Հօր ոչ անակեալ առանձնաբար ընդ չարչարանօք, այլ զմարմնոյն իւրոյ չարչարանս իւր վարկեալ վասն զի Աստուծոյ մարմին էր և ինքն յիւրում ամբողջ կացեալ միացեալ և յարմէ ծնեալն էր ընդ նմին անբաժանելի և ընդ նմին յաւիտենական է: Յերկրի ընդ մարդկան շրջեցաւ և յերկինս աթոռ իւրում էր. ի վերայ խաչին բնեւեալ և ընդ աջմէ Հօր նստէր, ի գերեզմանի եղեալ և ի ծոցոյ Հօր ոչ մեկնեցաւ, այլ և ոչ թերեւս ի մահկանացու մարմնոյն: Այսպէս իմաստիս ի վերայ Քրիստոսի զաստուածութեանն բնութիւն, զիւր գերազարդ գերունականութիւն՝ անուշահոտ բուրեղով աշխարհի:

Իսկ յաղագս որբասացն կցորդի որ ըստ եւոսկի անուանցն մարմնացելոյ Բանին ի վերայ բերեմք զխաչեցարն՝ այսպէս ոմանց իմանի, թէ սուրբ Երրորդութեանն զիսչն սահմանեալ կամ կազմեալախորթեմք: Թէ այդպէս է, յիւրաւի խորշին և մերժին ի մէջ իմաստունքն յունաց, որք առեալ կատարեալ իմաստութիւն՝ անհանճաբ եղեն. սակայն ըստ հաճոյական և իւրեանցն մտացածին բարուց ոչ կարեն զմեզ մերձ կացուցանել առ հերձուածրն, զոր ոչ է ծանուցեալ մեր: Վասն զի յեկեղեցիս սրբոց ոչ երրորդութիւնն թերեւս զայս փառաբանութիւն վերաձայնեալ մասուցանեմք, այլ Որդւոյ միայնոյ. զի որպէս թգմարդանալն ի կուսէն Որդւոյ միայնոյ Հաւատամք, սայսպէս և զիսչն և զմահ Որդւոյ խոստովանիմք: Այսպէս և համարձակախօսն Եսայեաս յաթոռ բարձրութեան և վերացելոյ զՈրդի տեսանէ նստեալ և Նմա սրովբէագոյ ձայնն զերեքսրբեանն ազադակեալ սրբասացութիւնս՝ ըստ որդւոյն Որոտման Յովհաննու աւետարանութեանն. թէ Վասն այսորիկ ոչ կարէին հաւատալ ի Յիսուս, զի կուրացոյց զաչս նոցա և ապշեցոյց զմիտս նոցա, և թէ Չայս ասաց Եսայի, զի ետես զփառս Նորա և խօսեցաւ վասն Նորա: * Եւ այսր աղագաւ միանգամայն իսկ երիս սրբաւորացութեամբ զՈրդի փառաբանեմք խաչին խորհրդով. ըստ սրում և իգնատիոս հետեւոյն առաքելոց տեսանէ զօրս երկնաւորս, զի ի վերայ Որդւոյ նոյն սրբաւորացութիւն ընծայեցուցանէին, այսինքն Տեառն փառաց ի խաչելոյն: Եւ ըստ ոմին սակի ամենայն եկեղեցիք քրիստոսի ի ժամ սրբոյ պատարագին զերիս սրբասացութիւնսն ի վերայ

Որդւոյն կանոնեալ * երգեն ցնծութեամբ և ուրախութեամբ: Եւ սուրբ Հայրն մեր և ծնողն ըստ աւետարանին Գրիգորիոս աստուածածնաշրջ պատգամացն վարդապետութեամբ զոյն երիս անուանակոչութիւնս ի վերայ միոյ Քրիստոսին՝ սահմանէ. Տեառնեմք ասելով, զի աստուած և Հօր և անմահ և Հայր Հանգերձելոյ աշխարհին՝ զայս օրածին մանուկս անուանէ, զոր և ուղղափառ դաւանողք զերիս անուանս զայսոսիկ, մի մի ի վերայ յաբարարելով միոյ մարմնացելոյ բանին՝ ամենայն շունչ բարեբանէ յասել անդ սուրբ Աստուած զՈրդի և սուրբ Հօր զորդի և սուրբ անմահ զՈրդի, որ խաչեցար վասն մեր, զի ողորմեսցի մեզ մարդասիրաբար. զանմահն Աստուածն Բանի և զխաչեցարն ըստ մարգիւթեանն միում անձին եղելոյն: Իսկ զկնի բանն, թէ լի է ամենայն երկիր փառօք նորա՝ ըստ ուղղափառ դաւանութեան եկեղեցւոյ այսպէս իմանի, թէ Երրորդութեանն փառաւորութիւն յերկրի ի ձեռն մարդանալոյն Տեառն ծաղկաւէտեալ ճոխանայ, ըստ որում և Տէր. իսկ առ Հայր տեսէր. Ես զբեզ փառաւորեցի յերկրի, և յայտնեցի զանուն քո մարդկան: ** Եւ դարձեալ Հայր զորդի թէ փառաւոր արարի և դարձեալ փառաւոր արարից: *** Այսպէս փառաւորութիւն մարդանալոյն Տեառն ի փառաւորութեան Երրորդութեան միաւորեալ ցուցանի. զի միութիւն երբեակ և երբեակ ի միութիւն կատարի: Այսպէս մեք յետ երբեկի սուրբն ասելոյ՝ անմահ խաչեցար տեսմք անմահ Աստուածն Բանի և խաչեցար մարդկութեանն՝ միում անձին եղելոյ, և որոշեալ զիմաց անձնաւորութեան Որդւոյ ի Հօրէ և ի Հոգւոյն սրբոյ, և զնոյն խաչին նմին իսկ փառս անուանեմք. որպէս ինքնին իսկ աղօթէր, թէ Փառաւորեա զիս, Հայր փառօքն, զոր ունէի յառաջ քան զլինելն աշխարհիս Քէն: **** Ոչ ապաքէնաւորսիկ խաչն է փառք. Եհսաս ասէ, ժամ զի փառաւորեսցի Որդի մարդոյ: Եւ դարձեալ, եթէ Փոքր մի խոնարհ քան զհրեշտակս * տեսնեմք զՅիսուս վասն չարչարանաց խաչին՝ փառք և պատուով պատկեալ: Արդ այսպէս մեք միայնոյ Միածնի Որդւոյն մարմնացելոյ Որդւոյն զխաչեցարն դաւանալ երգեմք, որ անհասանելին է գիտութեամբ և արարչութեամբ ընդ Հօր և ընդ Սուրբ Հոգւոյն, որ ընդ աջմէ Հօր նստի միացելով մարմնով իւ-

* Յովհ. ԺԲ. 39-41:

* օր. կանոնեալ են: ** Յովհ. ԺԷ. 5 և 6: *** Յովհ. ԺԲ. 28: **** Յովհ. ԺԷ. 5 * Եբր. Բ. 7:

րով և դատուոր է և ժառանգ և միայն իսկզբանէ առ Աստուած՝ Բանն Աստուած և լոյս ճշմարիտ: Իսկ որք ոչն ախորժեան գմարմինն Քրիստոսի ի փառս Երրորդութեան բարձրացուցանել և ոչ զԱստուած ասեն խաչեալ, այլ մարդ սոսկ և զատանեն զՅիսուս ի Քրիստոսէն, և երկու անձինս յայտնեն՝ զսմն չարչարելի և զսմն անչարչարելի, և ոչ ասեն զՄիածին Որդին Աստուծոյ, միացելով մարմնով Խրով խաչեալ և չարչարեալ և մեռեալ և յարեալ և նստեալ ընդ աջմէ Հօր՝ ոչ է Նա այն, որ անուանեալն կոչի. այսինքն քրիստոնեայ, և ըստ Պօղոսի՝ կրիցէ դատաստանա, ո ոք և իցէ: Իսկ մէք յաւէտ յարմարական և յիրաւի և փայելուչ գոյ ասեմք զօրբասացութիւնսն միոյ յանձնաւորութեանն Երրորդութենէն մարմնացելոյ Բանին, որ է մի Տէր Յիսուս Քրիստոս, որով ամենայն, որ փառաց և զօրութեան զՔրիստոսող անուն յինքն պարունակէ. որ ոչ սոսկ մարդ, այլ Տէր փառաց, որ վասն մեր խաչեցաւ. որ ոչ թերեւս այլ ինչ փառաբանութիւն ի ներքս բերի, որով փառաբանի խաչեալն և այլ որով փառաբանի Բանն Երրորդութեանն, որում կրկնի ամենայն ծունր երկնաւորաց և երկրաւորաց և սանդարամետականաց: **

Այսպէս ես զայս սակաւութ ինչ ձեզ չարկեցայ գրել, զի մի լուութեամբ տրտմե-

ցուցից զձեզ. աղաչեմ զի աստուածասիրաբար բարեկամութեամբ և իմաստակիր մտաւորութեամբ ընկալլիք զառ ի յինէն ասացեալսդ, և եթէ գիր բանից տգիտաբար ինչ լսելեաց ձերոց ծեփիցի, * զՀասարակաց մարմնոյս բնութեան տկարութիւն և զտգիտութիւն ծանուցեալ շնորհեցէք մեզ: Եւ թէպէտ և իմն ըստերիւրին իմացմունք, այլ հաւատամ ոչ միտել, կամ թիւրմի սրտից ձերոց, որ էք իսկ Հաստատուն սիւնք եկեղեցւոյ, այլ ախորժաբար և բարեգապէս խրատեալ և յանդիման կացուցանել զաստմըն ասողիս, և սրտիւ հաւատալ յարգարութիւն և բերանով խոստովանիլ ի փրկութիւն, զի հաւատով փառաւորեսցի ամենեցունցն Աստուած, և ոչ քննութեամբ ինչ ի վերայ բնութեան աստուածութեան հասեալ խրոստիցիմք: Այսուհետեւ կրճիմն բարձրի և գանձն քակեսցի և միջնորմն յատակեսցի և իւրաքանչիւր ոք ի մէնջ հաստատեսցի ի մի նոր մարդ, յոր կոչեալք ծննդեամբ սուրբ տաղանին, և ազօթանուէր բանն տէրունական ի մեզ յադրաեալն էր գործեսցի: ** Թէ Որպէս ես Հայր, ի քեզ և Դու յիս, կամիմ և սոքա ի մեզ իցեն: *** Այսպէս եղիցուք կատարեալք ի մի ամենայն հաւատացեալք մարմնացելոյ Բանին կենաց. և փառքս տաղուք Հօր և Որդւոյ և Հօգւոյն: ***

* օր. Ժնքեսցի: ** Հոմ. Ժ. 10: *** Պէտք է լինելը երեւի. ներգործեսցի: **** Յովն. Ժ. 21: ***** օր. սրբոյ, այժմ եւ մշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն: - Զայս թուղթս սուրբն Ներսէս Լամբրոնացի Եպիսկոպոս տարեալ եղել ի Կոստանդնուպոլիս հրամանաւ Գրիգորի կաթողիկոսի եւ Լեւոնի բարեպաշտի արքային:

** Թիւրք. Բ. 10:

Ա Ն Ա Ն Ի Ա Շ Ի Ր Ա Կ Ա Յ Ի

Բ

Հիրակացու վերին աստիճանի հետաքրքրական երկասիրութիւններից մէկն է անշուշտ նրա Թուրքական Խնդիրների Ժողովածուն, որ կրում է Յաղագս Հարցման և Լուծման վերնագիրը: Նշանաւոր ոչ միայն իրրե առաջին թուրքական աշխատանքը մեր հին մատենագրութեան մէջ, այլ մանաւանդ իրրե պատմական, տեղագրական, սովորութեանց ու բարքերի վերաբերեալ տեղեկութիւններով լի և հոծ մի գրութիւն, որ տալիս է մեզ միանգամայն և նոր բաների ու տեղիքների բաւական մեծ քանակութիւն և ընդլայնում է մեր տեսութեան սահմանները՝ այդ անցած դարերի վերաբերութեամբ:

Բոլոր ջանքս է եղել բնագիրը ուղիղ վերծանել և ճշտել: Երկու տարի առաջ ինձ յաջողեց գտնել Հիրակացու այս երկասիրութեան մի օրինակը Գէորգ Աթուղիկոսի Յուլցակում—այս հրատարակութեան Բ օրինակը—որ սակայն սխալաշատ էր և կարօտ մեծ սրբադրութիւնների, Այբբեական թուանշանների սովորական շփոթութիւններից (գ—դ, զ—զ, Վ—Տ—Ո, և ըն) առաջացած վրիպակների ուղղելը, հաւանական ենթադրութեանց վրայ հիմնուած՝ չէր բաւել անշուշտ, եթէ չունենայինք Լուծմանց մէջ և պատասխանի թուերը, որոնք և իրրե հաստատուն կռուան ծառայեցին ինձ վերականգնելու համար տաւերի շփոթութիւնից առաջացած վրիպակների մեծագոյն մասը ամենայն յաջողութեամբ:

Հայր Մեսրոպը, որ ներկայ էր լինում շատ անգամ իմ մանրակրկիտ ջանքերին, ուղղուած այս թուրքական խնդիրների բնագիրը վերականգնելուն, ցոյց տուեց ինձ մի նոր, լաւագոյն օրինակ այս գրութեան, որին ինքն հանդիպել էր Ժողովածուները ցուցակագրելիս, որով և գործը մեծապէս դիւրացաւ: Այս նոր օրինակը—հրատարակութեանս Ա օրինակը— ոչ միայն գլխովին արդարացրեց իմ բոլոր սրբադրութիւնները, այլ և պարզեց մնացած մութ

կետերը՝ այնպէս որ այժմ այս Ա և Բ ձեռագրերի համեմատութեամբ ունինք՝ զրեթէ անսխալ և լրիւ՝ գրուածքի ամբողջութիւնը։

Հայկ. Բառգրքի կազմողները չեն ունեցել Հիրակացու այս գրուածքը՝ որից սակայն մի քանի բառ Ստ. Լեհացու բառարանից, միջնորդաբար, մտել են այդ մեծ հրատարակութեան մէջ, տե՛ս, օրինակ, Լոր բառը, ուր առաջ է բերուած իբրեւ վկայութիւն այս գրուածքի Ժ-դ հարցման առաջին տողը՝ «լոր մի կալան ի գետն Երասխ» ոչ անմիջապէս Անանիայից, այլ Լեհացու բառարանից։

Պատկանեանի հրատարակութեան մէջ, 1877-ին, այս գրուածքը չկայ, իսկ նրա յառաջաբանից տեղեկանում ենք, որ իւր հրատարակութեան ամբողջ նիւթը ստացել է Վենետիկից՝ Հայր Ալիշանից, Ուրեմն և պէտք է ենթադրել, որ այդ թուին Վենետիկում անծանօթ էր այս գրութիւնը։ Առաջին անգամ մեր բաղմահմուտ և ալեղարդ ծերունին է, որ շատ անգամ ամբողջ հատուածներով վկայութիւններ է բերում այս գրուածքից իւր Հիրակում (1881) և յետոյ «Այրարատում», զանազան անունակոչութիւններով (Հառարողական Առեղծուածք Անանիայի Հիրակ եր. 4, ծնթ. 7, եր. 5, սիւն. 1, Թուրքական Հանելուկք, Հիր. եր. 2, Թուրքական կտորան և կերպեր, Այրար. եր. 138 և լին)։ Սակայն 1886-ին Հ. Ջառը. «Հին Դպր. Պատմութեան» մէջ գեո ևս չէ յիշած այս գրութիւնը, որով և հայագետների մեծամասնութեանը մնում է ցարդ բոլորովին անծանօթ։

Մեր այս հրատարակութեան բնագիրը շարուած և սրբագրուած էր արդէն, երբ շնորհակալութեամբ ստացանք պ. Գր. Խալաթեանցի նոր մեծ աշխատութիւնը՝ «Армянскій Эпосъ въ Исторіи Моисея Хоренскаго, Москва, 1896», որ առաջ են բերուած այս գրուածքից հատուածներ Վիեննայի Մխիթարեանների մատենադարանի մի ձեռագրից, որի մէջ Հիրակացու այս գրութիւնը ունի հետեւեալ վերնագիրը. «Անանիայի Հիրակունելոյ՝ յաղագս կատարման համարողութեան և կերպից հարցման» (տե՛ս Խալաթ. երկասիրութեան մասն Ա, եր. 223, ծնթ. 1)։ Թէ այս վերնագրից, որ իմ հրատարակութեան միայն Ա. ձեռագրում է գտնուում և թէ պ. Խալաթեանի մէջ բերած 7-դ Հարցումից (եր. 223) ապահովութեամբ կարելի է մակարեւել, որ Վիեննացիներ ձեռագիրը իմ Ա խմբիցն է, ունենալով նոյն առաւելութիւնները և միևնոյն թերութիւնները (պ. Խալ-ը հատուածներ է մէջ բերում Անանիայի 7, 9, 10, 21 Հարցումներից)։

Իմ Ա-ը մի բոլորգիր, անթուական ձեռագիր է, մեր հիմնական մատենադարանի Ժողովածուներից, № 596/53 (կարինեանի 582), փոքրագիր (10×14 սանտիմ.), թուղթ, կաշեկազմ, անվարժ և տգեղ գրչութիւն, ընդամենը 321 թերթ, Հիրակացուն վերաբերեալ մասը սկսւում է 178b երեսից և վերջանում է եր. 208b։ Այս ձեռագրում Հիրակացուց առաջ գտնուում է հետեւեալ վերտառութեամբ գրուածքը. «Յաղագս թ երանուածեանցն, զոր ոմանք է թուեն. Արդ ինն երանութիւնքն փրկէին, զոր քարոզեաց ի լերինն ութ են ըստ էութեանն, այլ է են ըստ աստիճանաց. . .», որից յետոյ սկսւում է Հիրակացին, ինչպէս ասացինք եր. 178 b. «Անանիայի Հիրակունելոյ երիցս երանեալ վարդապետի Վասն Արպիսութեան Կենաց Եւրոց, ես Անանիայ Հիրակացի ի յանանիայ (sic) գեղջէ, որ բաւանդակեցի զգարութիւն մերոյ աղգիս հայաստանեաց. . .» (տե՛ս Հրատ. Պատկ. 1.)։

Եր. 185 a սկսւում է մեր ներքեւում հրատարակած Յաղագս Հարցման և Լուծմանը, այսպիսի վերտառութեամբ և յառաջաբանով։

ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՅԱՂԱԳՍ ԿԱՏԱ(Ր)ՄԱՆ ՀԱՄԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆԵՆ
ԵՒ ԿԵՐՊԻՅ ՀԱՐՑՄԱՆ։

«Չամհնայն(ն) առաց իմաստուն(ն) թէպէտ եւ սակաւ
«ի բաղմոյ, եթէ զինչ բացատրութիւն, զինչ բաղմոյս-
«տիկ եւ բոլորովին յաղագս բաժանմանց եւ ապացուցից
«պիտանացու ելոյր սոցայցն տեսութեանց։ Համառատ քեզ
«ընծ(185b) շնորհիւն առնելով փորձեցայք ի ծնոն սակաւուց
«իբր ներածութեան յնդանակի՝ զառ ծերունեացն անցանե-
«լով բանիւ, ի խորագունիցն չափաւորապէս հանդիպելով։
«Արդ աստէն իսկ վաղվաղակի Յաղագս Հարցման եւ Լուծ-
«ման. Հարցումն Ա. Այսպէս լուայ) . . . եւլն» (տե՛ս ներքեւի
հրատարակութիւնը)։

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ ՊՈՐՓԻՒՐԻ
(Վենետ. 4855)

«Շնորհ հարկաւորի, Գրիսաւորի, եւ յառա Արիստոտէ-
«լի ստորագրութեանց վարդապետութիւն, գիտել զինչ
«սեռ եւ զինչ տարբերութիւն եւ ինչ տեսակ, զինչ յա-
«տուկ եւ զինչ պատահումն ի ուսմանացն բացատրու-
«թիւն եւ բոլորովին յաղագս բաժանման եւ ապացուցի
«պիտանացուի ելոյ սոցայցն տեսութիւն, համառոտ քեզ ըն-
«ծեռութիւն առնելով փորձեցայք ի ծնոն սակաւուց իբր նե-
«րածութեան յնդանակի զառ ծերունեացն անցանել բանիւ, ի
«խորագունիցն ի բաց կալ ի ննդոյ եւ պարզագունիցն չափա-
«ւորապէս հանդիպելով։ Արդ աստէն վաղվաղակի յաղագս
«սեռի եւ տեսակի» (եր. 227)։

Բ ձեռագիրը չունի այս ամբողջ հատուածը իւր վերնագրով և սկսւում է ուղղա-
կի Հարցումներից, զնելով այսպիսի վերտառութիւն. «Անանիայի Վարդապետի
Հիրակունելոյ (Ա) յ (Յաղագս) Հարցման և Լուծման»։

Վաւերական է թուում մեզ Բ-ի սկզբնաւորութիւնը, Ա/նեւրէ է, ինչպէս պարզ երևում է մեր բաղագատութիւնից, որ Անանիան, կամ մի ուրիշը, Պորփիւրի ներածութեան սկզբնաւորութիւնը կամեցել է յարմարացնել իբրեւ յառաջաբան Հարցումներին։ Թերեւ Հիրակացին ունէր և մի գլուխ իսկապէս «Յաղագս կատարման համարողութեան և կերպից հարցման» վերնագրով, որի մէջ խօսում էր թուաբանական չորս գործողութեան՝ Գումարման, Հանման, Բաղմապատկութեան և Բաժանման մասին (=Ընդունելութիւն, Բացադու-
թիւն, Բաղմապատկ և Բաժանմունք), որոնց միայն վերնագրերն են պահուել Ա-ի այս հա-

տուածում: Պորփիրի բանաբաղը «ղծմն ասաց իմաստունն» ասելով, մեր կարծիքով հասկանում է Անանիային: Անտեղի կլինէր, մեր կարծիքով, ենթադրելը, թէ Հիրակացին ինքն է Պորփիրի բանաբաղը և «իմաստունն» ասելով հասկանում է իւր վարժապետ Տիւքիկոսին: որինը կլինին այդ դէպքում և Հարցումները: Մինչդեռ անկարօտ է ապացուցութեան, որ Հարցումների մէջ խօսողը ոչ թէ Տիւքիկոսը, այլ ինքը Հիրակացին է («Լուայ ի հօրէն իմմէ, ի Հիրակ առ մեզ եկն, այսպէս լուայ ի վարժապետէն», այսինքն է՝ Տիւքիկոսից, ևլն ևլն):

Հատ կանուխ, արդէն ժ-դ դարում առ նուազն, Հիրակացու գրուածքները մտել էին ժողովածուների մէջ, ենթարկուելով ժողովածուների նիւթի ընդհանուր վիճակին, այն է՝ համառօտման, կրճատման, անջատման, յաւելումների և խառնափնդորութեան: Արդէն Մագիստրոսին յայտնի է Հիրակացու գրուածքների այդ վիճակը. «զգիրս Անանիայ Հիրակունւոյ, որ բաղում աշխատութեամբ և յածաչու խոնջմամբ հաւաքեալ ի զանազան և յորն արեղուն մատենից, յորում և ենթակայացեալ են ոչ միայն քառիցն արհեստք * . այլ բոլոր էակացն խոկմունս . . . զորնախ քան զքեզ (=Պետրոս Վաթողիկոս Գետադարձ) . . . ընդ գրուանաւ ծածկէին» (Նամակ առ Պետր. կաթ. Այս հատուածը կայ և հրատարակուած Հ. Յար. Աւգեր. «Բացատրութիւն 2ափ. և Կշռ. նախնեաց, Վենետ. 1821, յառաջար.»):

Մագիստրոսից և Գետադարձից կանուխ է մեր № 102 երկաթագիր ժողովածուն, որի Հիրակացուն վերաբերեալ մասը դժբաղդարար թերի է. ինչպէս տեսնւնք անցեալ անգամ («Արարատ» փետր.): Այդ հնագոյն ձեռագրումն էլ Հիրակացուց հատուածներ կան միայն՝ մեծ և փոքր, և ոչ թէ հեղինակի մատենագրութիւնքն են անընդհատ և միայր, իրենց նախնական վիճակում:

Վերագտնանք Ա ձեռագրին.

Եր. 195ա, անմիջապէս Հարցումներին կից հետեւում են Անանիայի «Խրախճանահանները», եր. 198b, «Յաղագս Կշռոց և Կշորդաց» (հրատ. Պատկ.), եր. 202a «յաղագս չափոյ և չափուց և պատարաց» (հրատ. Պատկ.), եր. 205a «Թիւք որչափութեանց տանց հին կտակարանաց», եր. 206a «Թիւք որչափութեանց նոր կտակարանացն» (միայն վերնագիրը, չգրուած երես 206b), եր. 207a, առանց վերնագրի «Զմբուխտն կանաչ է» ևլն: եր. 208a, վերջին տողում: «վճարումն Անանիայի (208b) Հիրակունւոյ ժողովածոյն, և քի այ մերոյ փառք ամէն»:

Ա ձեռագրում Անանիայի հատուածներին հետեւում է եր. 208b «Քերականութիւնս կոչի եւթնգրեանք, զուգեալ ի Ղա(ւ)թա Փիլիսոփայէ և ի հռոմ վարժապետէ կոչեցեալ անուն Փիւնիկ ևլն»:

Բ ձեռագիրը Գեորգ Վաթողիկոսի Յուց. № 267-ն է. թուղթ, 15×21, խառն գրչութիւն, մեծ մասամբ նօտր: Բովանդակութիւնն է՝ Պօղոս վարժապետի պատմութիւն ժողովոց Հայոց, հատուածք Յովհան Մանգակունուց, Հապուհ Բագրատունուց (հրատարակուած, թէև շատ անինամ կերպով, Սամուէլ Անեցու վերջում, եր. 247—250, Էջմիածին, 1893), Թուղթը Պետրոս պատրիարքի Աղեքսանդրացուց և Ակակայ **, Թուղթ Անաստաս թագաւորի ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց, կանոն մկրտութեան, զմաղղմայ և զսկիհօրհնելոյ, Պօղոս վարժապետի ընդէմ հերձուածոյն Քաղկեդոնի, թուղթ հռոմոց ի Հայս «Չայնակից և համաձայն ժողովոյն Քաղկեդ.»), Թուղթ Արիստոտելի յաղագս առաքինութեանց, եր. 71a յիշատ. «զսակաւ գծողս յիշեցէք ի մաքրափալ աղօթս

* Այս քառիցն արհեստքը Խորենացու առեղծուածաւոր այբ առ քէն է, որի բացատրութիւնը տես Հայկական ժ. Բ. — Եւ նախադասեալ է թուականութեամբ և Երաժշտականութեամբ, որք են ի տարրորդ քանակէ տարակարգեալք, իսկ Երկրաչափութեամբ և Աստղագիտութեամբ որք են ի շառունակ քանակէ. Մագիստրոս, սոյն նամակում:

** Առաջին թուղթն ամբողջ, մինչդեռ Զարք. օրինակում «Թերի ի սկզբան», տես Թրգ. եր. 289:

[illegible]

Այսպիսով ուրեմն մտաւորապէս գաղափար տուած եղանք մեր երկու տարբեր խումբերի Ա և Բ ձեռագրերի մասին: Պ. Խալաթեանի ձեռքում եղած Վիեննայի ձ—ը, ինչպէս տեսանք, պատկանում է մեր Ա խմբին, նոյնպէս և Հ. Ալիշանի գործածածը, որչափ այդ կարելի է մակարերել Շիրակում և Այրարատում առաջ բերուած (մեծաւ մասամբ կ ո կ ու ա ծ ընթերցուածներով) հատուածներից, Ա ձեռագիրը թէև անթուական, բայց անշուշտ կանուխ է գրուած քան Բ—ը, ինչպէս այդ երկում է գրութեան ձևից և ուղղագրութեան հնաձևութիւնից (եթե, լուաւ էն), Այս երկու խմբերը միմեանցից բաժանուել են ամենայն հաւանականութեամբ երկաթագիր ձեռագրից, այլապէս դժուար կլինի մեկնել մի քանի վրիպակներ, ինչպէս օրինակ երկու ձեռագրին էլ ընդհանուր .ՎՈ. ընթերցուածը (Պ—դ լուծման մէջ) փոխանակ .ՎՄ.—ի (Ո=Մ), որ ենթադրում է երկաթագիր նախագաղափար երկու խմբերի համար էլ, Եթէ Ա—ը ընդհանրապէս աւելի լաւ է պահուած և համեմատաբար քիչ աղճատուած, դրա փոխարէն Բ—ն ունի տեղ տեղ այնպիսի ընթերցումներ, որ անպայման կարելոր են բնագիրը վերականգնելու համար: Վերջապէս Բ—ը ազատ է Պորփիրի ներածութիւնից մտած ընդմիջարկութիւնից, որ, ինչպէս հաւանական է ենթադրել, կատարուել է խմբերի բաժանուելուց յետոյ:

Անցնինք այժմ Հարցումներին.

Ա Լ Ը Հարցումների մէջ յիշում է Կամսարական Զօրակը և հայերի ապաստամբութիւնը: Այդ ապստամբութիւնը Հ. Ալիշան գնում է 571 թուին, և Զօրակի փոխանակ ունի «Ձուրակ» ընթերցուածը (Շիրակ, եր. 5): Զօրակ անունը հաւանականաբար նշոյն է, ինչ որ Խորենացու Զօրա՞ն (Զօրայ Գնթունի, Զօրայ Ռշտունի), միայն թէ Զօրա՞յ աւելի հին ձև է: Փախչող պարսիկները ապաւինում են Նախճաւան, որից հետևում

* Զ-ի վերջին մասի թերթերը՝ վերի կողմից՝ մասամբ այրուած են, կրում են նաև ջրի հետքեր, երեսի հորեհի են ենթարկուել:

է որ ընդհարումների տեղը Նախճաւանից արեւմուտք էր դառնում, Այրարատում, երեւի Դուինի մօտերը: «Հետամտիկ» գեղեցիկ բառը առաջին անգամն է պատահում այստեղ (Ը Հարց.): Հայկ. Բառարանը ունի այդ բառը, դիմացը նշանակելով Հիւ. այն է՝ Հիրակացի, առանց վկայութեան, երեւի առնելով Լեհացու Բառարանից: Զօրակի ապստամբութիւնը Հիրակացին պատմում է՝ իբրեւ լսած իւր հօրից, Յովհաննէս Հիրակացուց («Ես Անանիա որդի Յովհաննիսի Հիրակայնույ» հրատ. Պատկ. եր. 26, մեր՝ տասներորդ դարի երկաթագիր ձեռագիր, № 102 Գ. Կթ. Յուլ. եր. 29a): Ա.ն ունի «ի յաւրէն» ընթերցուածը, (Բ՝ «ի հօրէն»), որ կարող է լինել և թերատ ընթերցուած, փոխանակ «ի յաւր(այ)էն»: Այս գէպքում Յովհաննէսը կլինի Հիրակացու ոչ թէ հայրը, այլ հօրուն (=յօրայ):

Բ Հարցումը նոյնպէս առնուած է հայ ժամանակակից կեանքից, Գանձակ (Թաւրիզից ոչ հեռու)* և Դուին քաղաքների անունները աղծատուել են տգէտ գրիչներից, դառնալով «գանձանակ» և «թվին» ինչպէս որ Ի Հարցում Թալինը դարձել է «թողին» սակայն բարեբաղդաւոր մեր երկու խմբերը իրար ուղղում են: Այս և հետագայ հարցումներում ամենայն հասարակ, երևոր, չորեւոր բառերը թուարփնական տերմիններ են, որ մեր արդի լեզուով նշանակում են՝ ամբողջ, կէս, մի երրորդ, մի չորրորդ կամ մի քառորդ. «Մարգարիտ «շահուար» (Բ՝ «շահաւոր») ընթերցուածը թողնում ենք բնագրում, կարծելով որ այդ կարող է լինել մարգարտի մի որոշ տեսակը:

Գ և Դ Հարցումները բիւզանդական կեանքիցն են, Հիրակացին ասում է. «այսպէս լուայ ի վարդապետէն», այն է՝ Տիւքիկոսից, Տրապիզոնում: «Վ.Ո.» (=3600) դարձել է «դ.ո. և .ո.» անշուշտ նախապէս գրուելով «գո. և .ո.» (դ=գ): «Վ.Ո.» ընթերցուածի մի ուրիշ կերպարանափոխութիւնը տեսանք Դ լուծման մէջ, Իբրեւ թուանշան գործածուող տառերի՝ զանազան դրչութեամբ, այլևայլ ձևերով (վ=գո) գրուելուց առաջացած տեսակ տեսակ սխալները բազմաթիւ են ձեռագրերում և երբեմն լուրջ ուշադրութեան արժանի: Դ հարցման լուծումից հետևում է, որ մի կենդինարը հաւասար է 7200 դրամի, սակայն մենք այդ գիտենք Հիրակացու և ուրիշ գրուածքից (Յաղ. Կշո. և 2ափ. «և է կենդինարն .ԻՄ, դահեկան»):

Ե-դ հարցումը զինուորական կեանքիցն է. «Պատուաւոր, աւագ, հեծեալ» տերմիններ են, նշանակելով որոշ աստիճաններ, Եղիշէն, որ շատ անգամ իբրեւ որոշ զինուորական աստիճան գործ է դնում «պատուաւոր» տիտղոսը**, Փիլոնի հայ թարգմանումը թիւնից փոխ առած մի ասացուածքում նախարար բառը փոխում է պատուաւոր, այսպէս:

Փիլոն ***

«Որք միանգամ զմեծ թագաւորն ոչ տեսին, նախարարին և որ ընդ նովաւն՝ դնեն զառաջնոյ թագաւորին զարժանաւորութիւնն» (Լինելութ. III, Հարց. ԼԳ. եր. 204)

Եղիշէ

«Որոյ ոչ է տեսեալ զմեծ թագաւորն, պատուաւորացն մատուցանէ զերկր-պագութիւն»

(Յեղան. Ը)

Երեւի միայն պատուաւորները ունէին այն պատուանշանը, որ Եղիշէի մօտ կոչուում է «պատիւ վարսին» կամ պատիւարքունի (Վասակի նկարագ.), ուստի և պատուանշանիցն է ծագում տիտղոսի կոչումը:

Զ հարցման մէջ հոռոմը դուրս է բերուած զբօսասէր և որկորեայ մի բարբաղրական մանրամասնութիւն, որով որոշուում է յայտնի չափով եօթներորդ դարի

* Դանձակ Շահաստանը եւ Թաւրէժը, թէեւ երկուսն էլ Ատրպատականում, քայքայ միեւնոյնը չեն: Տես ղրանց յիշատակութիւնը Փաւստոսում, նաեւ Պատկ. «Խորեն» Աշխ. ուս. թրգ. ծնթ. 493:

** «Ինչ այդ ի նոցանէ՝ ի մեծ պատուաւորացն էր» ի ծեռն պատուաւոր գօրագլխի. եւլն: «Պատիւը» այդպիսի որոշ նշանակութեամբ գործածուած տես եւ Ղազ. Փարպ. Վենետ. 1892, եր. 271, 272:

*** Այս եւ նման յաջող դիտողութիւններ, որոնցից հետևում է, որ Փիլոնի հայ թարգմանութիւնը կասեցուցնէ ժամանակով եւ Խորենացուց եւ Յովհաննիսի մատուցանելից եւ Շիրակացուց եւ Մարտիկի ծառերիցն ու Եղիշէից տես Փիլոնի հրատ. Վենետ. 1822, լատին յառաջաբան. Մ. Ազգերեանի, որից եւ լայն կիրառով օգտւում են յետոյ ուրիշները, շատ անգամ առանց յիշելու աղբիւրը:

հայերի վերաբերութիւնը դէպի հռոմէոսները, Աւր լրացնում է Բ-ի «գ. Ժ.» թերատ ընթերցուածը, վերականգնելով ուղիղը՝ . Ժե. = 15, այսինքն է ա մ ր ո ղ ջ ի մ ի տ ա ս ն և հ ի ն գ ե ր ո ղ դ ա կ ա ն ը :

Եւ Ժ հարցումները նկարագրում են ձկնորսութիւնը Մարմետում, Կամարականների ոստանում: Մեր Ժողովրդեան այնչափ սիրելի լոքը*, ինչպէս և այսօր, բունում էր Երասխում իսկ աւելի մանր ձկներ՝ Ախուրեանում, ուռկանով կամ թափով փշալի, Բու. չմտած թարփը կենդանի բառ է, մինչև օրս էլ գործածական, Զրնկէցների տակ, մեծ մասամբ ջրաղացների մօտ, շինում է տախտակաժամ կամ յատակ ծակոտկէն տախտակներով, կամ ծառի ճիւղերից հիւսած. յատակի շորս կողմը փակուած է լինում, Բաց է մնում միայն վերեւը, որտեղից և թափւում է ջուրը, Ահա այս շինուածքն է թարփը, որի միջից ջուրը սուզւում է, իսկ ջրի հետ եկած ձկները մնում են յատակի երեսին: Առուններով հնարաւոր է լինում երբեմն ամբողջ գետակներ կապել թարփի վրայ, Այս մի արմատական միջոց է ձկնորսութեան, որով բունում է թարփից անցնող ջրում եղած բոլոր ձուկը: Ե հարցման մէջ Բ-ն յաջողութեամբ վերականգնում է բնագիրը, լրացնելով Ա-ի թերին, տալով պակասող մի քառորդը կամ շորսը (տես ընթերց. 8): Երկու ձեռագրումն էլ «ի Մարմետի» է, մինչդեռ Ալիշան և Խալաթեան կարգում են «ի Մարմետ», եւս պահում եմ բնագրում իմ ձեռագրերի միաբան ընթերցուածը, որից երևում է, որ ուղղական է «Մարմետի», մի ձեռն հնագոյն է քան «Մարմետը»: Տասներեքերորդ դարում չորս անգամ յիշւում է Մարմետը արձանագրութեանց մէջ, երկու անգամ «Մարմետ» ձեռով (Հիր. 117, 129), մի անգամ «Մարմետի» («երկու այգի ի Մարմետի» Հիր. եր. 150), մի անգամ անորոշ («այգին որ ի Մարմետ է վերայ Երասխա» եր. 120, որ արձանագրութեանց շատ սովորական համառոտագրութեամբ կարելի է կարգաւ նաեւ «որ ի Մարմետի ի վերայ Երասխա»), Այսպէս և Ախուրեանի հնագոյն ձեռն ունինք Մարիդամիշի սեպագրի մէջ Ա—խ ու—ր ի—ա—ն ի, իրբե անուն քաղաքի, որ գտնւում էր նոյն անունը կրող գետի սկզբում**, Պարապելով նախահայկական սեպագրերով, որոնց մէջ տիրում են է վերջաւորութեամբ բառեր (թէ յատուկ և թէ հասարակ անուններում) և փորձելով դրանց հետքը որոնել հայերէնում, ուշագրութիւնս գրաւեցին այն կարծուածից շատ աւելի բազմաթիւ բառերը, որոնց հին հայերէնում ունեցած է վերջաւորութիւնը յապաւուել է նորումն (հիւսիսի, այծի, արծուի, տեղի եւն եւն): Այս կէտի վրայ այժմս աւելի ևս արժէ ուշագրութիւն դարձնել, երբ յայտնի հայագէտ Ն. Մաւր, որ նաեւ հըմուտ է վրացերէնին, թէ և անցողակի՝ անսպասելի և նշանակալից կարծիք յայտնեց հայերէնի և վրացերէնի աղբակցութեան մասին***, Խեղճ հին հայերէնում ըն ուղղականացուցիչ էր այնպէս, ինչպէս վրացերէնում, Յամենայն դէպս շատ հետաքրքրական են լինելու յարգելի ուսուցչապետի յայտնելիքները:

Թւ և Ի հարցումները առնուած են Կամարականների որսերից, Գէն որսատեղին առաջին անգամն է յիշւում այստեղ, Խորենացին գիտէ Գինայ գետ, որ անպատճառ չէ ենթադրում, թէ նա առել է իւր տեղեկութիւնը Հիրակացուց (Այր. 64, Խոր. Բ, կա.), Ի հարցման մէջ որսի մի առանձին տեսակն է նկարագրւում, որ կոչւում էր «բուն կանգնել»: Որսատեղին շրջապատւում էր բազմաթիւ մարդկանցով և շներով, որոնք խրանեցնում էին որսը դէպի բունը կամ դարանատեղին. որսի այս ձեւը կա-

* Համալուար է եւ Կուրի լոքը (=լոք), Թիֆլիզում:

** Մարիդամիշի սեպ. ա. տող, հրատ. Նիկոլսկու ԱԵՄԱ, Археолог. Изв. и Зап. 1893 г. № 12. Թէ Երասխան գետը, ոչ թէ Ալեքսանդրապոլի մօտով հոսող Արփան է, այլ Արգինայի ջուրը, որի մեծ վտակը սկիզբն է առնում Մարիդամիշի մօտերից տես Եր. եր. 2: Նախահայկական գնեռագրերի բոլորովին անտես առնել հայագէտների կողմից, իմ կարծիքով սխալմունք է: Որչափ եւ խնդրական լինի այդ սեպագրերի լեզուն, գոնէ յատուկ անունները տալիս են բաղադրութեան համար ապահով նիւթ:

*** Восточныя Записки С. Петербургск. Универ. 1895 г. 227—228.

րելի է համեմատել *chasse à courre*-ի հետ: «Եղբայրաւքն» ընթերցուածը անշուշտ հին է և վաւերական: Դոյն այդ ձեւը կայ և Սմբատ Վրկան—մարդպանի նամակներում (Ձեռ. Դիրք Թղթոց, Տեւ և Ուխտանէս), եղմ. 1871, եր. 59) Ալիշանն ունի «եղբարբքն», հաւանականաբար կոկոռած, ընթերցուածը (Այրար. եր. 138):

ԺԱ հարցումը վերաբերում է վաճառականութեան և բաժի, ԺԲ-ը՝ նաւակի, հարկաւ երասխի վրայ գործածուող նաւակ, ԺԳ հարցման մէջ խնձորների տեղը Խար, Խարա կամ Իխարա մնում է անորոշ: Մենք կարդում ենք ի Խարայ:

ԺԴ հարցման մէջ առաջին անգամ հանդիպում է մեզ փաս՝ իբրեւ գինու չափ, նոյն չափն յիշում է Հիրակացու «Խրախճանականների» մէջ, ինչպէս կտեսնենք, Հայկ. Բառագիրքը մի վկայութիւն ունի այս բառին կանոնադրելից, նոյնպէս իբրեւ գինու չափ՝ «ԺՂ փաս քաղցու», բայց սխալ է մեկնում ասելով «փարչ, կամ ընթերցիր թաս»: Ընթերցուածի սխալ չկայ և փասը թաս չէ: Փասը գինու որոշ չափ է, թէեւ գեո. չգիտենք, թէ կարասի քանիերորդ մասը, նոյնահանգիւն է և նոյն իմաստն ունի գերմանական Fass-ը (=տակառ):

ԺԵ հարց. մէջ հետաքրքրական են «կովեան, այծեան» և մանաւանդ «եղնի» ձեւերը:

ԺԶ և ԺԺ հարցումներում խօսւում է եկեղեցու վրայ, «Գաղատոս» բառը ցոյց է տալիս, որ եկեղեցի շինողների մեծ մասը յոյներ էին այն ժամանակը, ինչպէս և այժմ: Արդէն Փաւստոսից գիտենք, թէ ինչպէս լաւ էին գնահատւում յոյն որմնաշէն—գաղատոսները (Փաւստ. Ե, 4): Թուերի մի քանի սխալներ Ա և Բ ձեռագրերն ունին միատեսակ, որից և հետեւում է, որ այդ վրիպակ ընթերցուածները շատ հին են և այս երկու խմբերի անշատումից առաջ, Այս հարցում ԱԲ ունին միաբան. ԱԵ. փոխանակ. ԱԺ. -ի, չորրորդ լուծման մէջ. ԱԼ. =. ԱՄ., Ժ հարցման մէջ. Զ. =. Ա., ԻԱ հարցման մէջ. ՀՊ. =. ՀՀ.

ԺԷ հարցում՝ նաւ, կէտ, նաւահանգիստ, ինչպէս և ԻԴ-ում «աթենացւոց քաղաքի» աւաղանները ցոյց են տալիս, որ այս հարցումների նիւթն առնուած է բիւզանդական՝ հաւանականաբար՝ գրաւոր աղբիւրներից:

ԺԸ հարցման մէջ հանդիպում ենք ամանների, որոնցից «ապաղարէ» և «մեսուր» առաջին անգամ: Ապաղարէի «ապարխարէ» և «ապարխուրէ» ընթերցուածները մօտեցնում են այդ բառը մեր այժմեան «ապխուրն» (պղնձի խորունկ աման, թանի, մածուկի համար գլխաւորապէս): Պէտք է որոնել պարսկերէնում:

ԻԱ հարցման մէջ վերջին անգամ յիշում են Կամսարականները, Չէ խնդրից վեցում յիշատակութիւն կայ Կամսարականների (Ա, Ե, Ը, Թ, Ի, ԻԱ), մնացածների մեծ մասումն էլ գործողութիւնը կատարւում է նրանց շուրջը, նրանց կալուածներում, Հիրակում, Երասխի, Ախուրեանի ափին, այնպէս որ այս թուաբանական խնդիրների ժողովածուն կարելի է համարել Կամսարականների գիրքը, թերեւս գրուած նաև մի Կամսարականի համար: Եթէ Մամիկոնեանների, Բագրատունիների, Արծրունիների նման չունեցան նրանք իրենց պատմիչը, այս ժողովածուն մասամբ լրացնում է այդ պակասը, ԻԱ հարցման մէջ յիշուած Արշաւրի որդիքը՝ Սահակ*, ներսեհ և Հրահատ Կամսարականները, նոյն այն Կամսարական-

Այդ նշանաւոր արձանագրութիւնը կարօտ է վերաստուգութեան, Շիրակում եղած օրինակը շատ անբաւարար է: Արձանագրութեան մէջ յիշուած Մանան Հազարապետի մասին: Ալիշանն իրաւամբ ասում է, թէ Մանան հազարապետ անծանօթ է մեզ ի պատմութենէ, յետոյ աւելացնելով թէ «քաջիկ իմ քննելի են տառք արձանիդ, թերեւ Մանան իցէ Վահան մեծն եւ քաջ Մամիկոնեան»: Բայց Վահան Մամիկոնեանը հազարապետութեան պաշտօն չէ վարել: յաջող ապստամբութիւնից յետոյ նա ստացաւ Վաղարշից Մամիկոնէից տէրութիւնը՝ եւ Հայոց սպարապետութիւնը. (Ղազ. 1891 եր. 607-608), յետոյ Անդեկանի միջնորդութեամբ նաեւ մարզպանութիւնը: Իսկ ապստամբութիւնից առաջ հաւատարմութիւն էր եւ ոսկէհատի վրայ հսկող, մի տեսակ՝ հանքերի վերակացու

ներն են, որոնց յիշում է Ղազար Փարպեցին, Սահակի անունը պահուած է և Տեկորի արձանագրութեան մէջ, որ իմ գիտնալով հայ տառերով և հայ լեզուով հնագոյն արձանագրութիւնն է մեզ հասած (Ըիրակ, եր. 132, տեւ և եր. 4) *:

Այս հարցման մէջ «յաղթել պատերազմաւ Բ ա հ ղ Լ ճ ա ց ն» եւ հասկանում եմ Բահլի (Առաւօտին) բնակիչներին, և ոչ թէ հիւսիսային (կովկասեան) լեռնականներին (տեւ Խալաթ, յիշում երկ. I եր. 277, II, 64): Բոլորովին այլ է, մեր կարծիքով Փաւստոսի յիշած «Բաղասաց, վաչկատուն ցեղը (Փաւստ. Գ, է):

Այս հարցմանս մէջ առաջին անգամն է պատահում դ ա Ր ի կ պ ե տ պաշտօնի անունը և խ ո Ր ա լ ա Ր ա ն կամ խ ո Ր թ ա Ր ա ն սպայապետի կոչումը (տիտղոս թէ ազգանուն): Իրանագէտներին է մնում մեզ բացատրել այդ և ճշտել: «Եւ եկեալ ի Վաղարշապատ» տայ ի սուրբ եկեղեցիսն զ . Ժ . Զ . մասն գերւոյն» ասացուածը յիշեցնում է Ղազարի նման հատուածը, ուր նկարագրուած է Վահանի ուխտը (Եջմիածնի) կաթողիկէին **:

Ի՞նչ հարցման լուծումը մեծ դժուարութիւն պատճառեց ինձ իւր առեղծուածական ձևովը: Թուերի (տառերի) երկար և խառնակ շարքը (տեւ Ա և Բ-ի ընթերցուածները Լուծմանց մէջ) մնում էր ինձ համար անվերծանելի իւրեւ մի ծածկագրութիւն: Հարկ եղաւ մանրակրկիտ խուզարկութիւն այդ առեղծուածը լուծելու համար: Լուծման բանալին տը ու եց ինձ ԺԹ հարցումը իւր Լուծումով: Այդ խնդրի պատասխանը սովորական թուերով պէտք է լինէր՝ 21 ամբողջ և եօթն ութերորդական ($\frac{21}{28}$): ԺԹ Լուծմանը այս պատասխանի փոխանակ տալիս էր՝ «իա» Ե (կամ 0), «դ» ը, ուրեմն և այս լուծման վերջին մասը՝ «Ե» «դ» ը = ե օ թ ն ու թ ե Ր Ր դ ա կ ա ն ի ($\frac{21}{28}$): Անհրաժեշտ էր ուրեմն ենթադրել, որ մի կոտորակի փոխանակ ունինք երեքը, որոնց գումարը պէտք է հաւասար լինի եօթն ութերորդականի ($\frac{3}{28}$): Եւ յիրակի, «դ» նշանը համարելով մի քառորդ, ը նշանը—մի ութերորդ և «ն» նշանը—կէս՝ կստանանք ուղիղ պատասխանը ($\frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \frac{1}{8} = \frac{3}{8}$): Այստեղ գիտելու մնում է դեռ մի ամենակարեւոր կէտ: Ինչո՞ւ համար մի կոտորակի փոխանակ երեքը, Անհրաժեշտ էր դառնում ենթադրել, որ Անանիայի ժամանակ չէին ըմբռնում և չէին կարող դրել այնպիսի՝ եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ բարդ կոտորակ, որի համարիչը մէկից աւելի է: Պէտք է անպատճառ կոտորակն ունենար միաւոր համարիչ: Այսպէս ուրեմն՝ նրանք ասում էին հասարակ, երեւոր, չորեւոր, այսինքն է՝ կէս, մի երրորդ, մի չորրորդ, բայց չէին ասում՝ երեք քառորդ ($\frac{3}{4}$): Նրեք քառորդի դադարարը տալու համար ստիպուած էին դիմել միաւոր համարիչ ունեցող կոտորակներին և ասել՝ կէս և մի քառորդ և այս երկու թիւը չէին կարող գումարել: Այս նախապատրաստութիւնից յետոյ դառնանք Ի՞նչ հարցման լուծմանը:

(եր. 401): Իմ կարծիքով այդ արձանագրութեան մէջ յիշուած հազարապետը պէտք է լինի պարսիկ Վեհնամը, որ Հայոց հազարապետ էր Միշտ Վահանի ապստամբութեան ժամանակ եւ ապստամբների երեսից փախաւ: Վեհնամ հազարապետը ընաւում էր Շիրակում, ուրեմն եւ Տեկորի մօտ (եր. 407, 413): Ղազարի մէջ երկու անգամ է յիշում Վեհնամ հազարապետի անունը, տալագրում մի անգամ սխալ ընթերցուածով Վեհ Վեհնամ (407), միւս անգամ ուղիղ Վեհնամ (եր. 569): Ղազար Փարպեցու միակ օրինակը, որից ծագել են Էջմիածնի եւ Վենետիկ օրինակները— լոկ ընդօրինակութիւններ եւ այն ընդմիջարկութեամբ— երկու անգամն էլ ունի Վեհնամ: Ղազարի ծնողների մասին շուտով առիթ կունենամ խօսելու: Այսպէս ուրեմն եթէ արձանագրի Մանանը այս Վեհնամն է, այն ժամանակ այդ արձանագրութիւնը կանուխ է Վահանի ապստամբութիւնից: Եւ որովհետեւ հայ այբուբենի վերջնական կարգաւորումը Մեսրոպի ծնունդով յամենայն դէպս չէ առաջ 412 թուականից, ինչպէս առիթ կունենանք շուտով այդ տեսնելու, ուստի եւ հազիւ 70 տարով ուշ է այս արձանագրութիւնը մեր այբուբենի սկզբնաւորութիւնից: Թէ տառերի ծնի եւ թէ ըովանդակութեան կողմից հետաքրքրական այս արձանագրութեան լուսանկարը եւ էստամպը շատ կարեւոր են. այլապէս անհնարին կլինի վերջնական եզրակացութեան հասնել:

** Եւ գալիս ի քաղաքն Վաղարշապատ... կատարէին զուխտս եւ զնուէրս ի սուրբ և կեղև ցւոյն Կաթողիկէի եւ ապա յիւրաքանչիւր տեղիս նահատակելոց կուսանաց: Ղազ. Վեհն. 1891, եր. 615):

Պէտք է 100 կարաս գինին բաժանել 10 նախարարներին «ըստ տասնեկի պատուոյն»։ Այս փոքր ինչ անորոշ ասացուածը ես հասկանում եմ այսպէս. նախարարների տասն աստիճան կամ պատիւ կար, սկսելով ստորինից՝ երկրորդը առաջինի կրկինը պէտք է ստանաւ, երրորդը առաջինի երեքպատիկը, չորրորդը առաջինի քառապատիկը եւն։ Ուրեմն բաժանումը պէտք է լինէր յառաջատուութեամբ (progression)։ Այսպէս ըմբռնելով հարցումը՝ պատասխանը պիտի ստանանք.

ցածից սկսելով առաջին նախարարը կստանար $1 \frac{9}{11}$ կարաս գինի, երկրորդը $3 \frac{7}{11}$, երրորդը $5 \frac{5}{11}$, չորրորդը $7 \frac{3}{11}$, հինգերորդը $9 \frac{1}{11}$, վեցերորդը $10 \frac{10}{11}$, եօթներորդը $12 \frac{8}{11}$, ութերորդը $14 \frac{6}{11}$, իններորդը $16 \frac{4}{11}$ և տասներորդը $18 \frac{2}{11}$, գումարը=100 կարաս։

Բայց մենք տեսանք, որ Շիրակացու ժամանակ չպիտի կարողանային գրել իննը տասն և մէկ երորդ ($\frac{9}{11}$), այլ այդ կոտորակը պիտի արտայայտէին մի շարք կոտորակներով, որոնց համարիչը լինէր մէկից ոչ աւելի և գումարը հաւասար իննը տասն և մէկ երորդի, նոյն ձևով պիտի գրուէին և միւս կոտորակները։ Այժմս դառնանք մեր ձեռագրերին. ԱԲ առաջին նախարարի ստացած բաժինը գրում են « $\frac{9}{11}$ է թէ»։ Մեր վերևում տուած բացատրութեան համաձայն այդ պատասխանը պէտք է վերծանել այսպէս՝ մի ամբողջ, կէս, մի հինգերորդ, մի տասներորդ, մի յիսուս և հինգերորդ, որի գումարը պէտք է հաւասար լի մի ամբողջ և իննը տասն և մէկ երորդի, եթէ միայն ուղիղ էին մեր վարկածները։ Եւ յիրաւի՝

$$1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{5} + \frac{1}{10} + \frac{1}{55} = 1 \frac{9}{11}$$

Ուրեմն առեղծուածը կարելի է լուծուած համարել, Բոլոր տասն շարքի կոտորակներն էլ արդարացնում են մեր բացատրութիւնը. Պատասխանի ընթերցուածները և մեր վերականգնած բնագիրը տե՛ս Լուծմունքներումս 2-ներում կէտերը, կոտորակների վրայ դրուած թաւերը տեղ տեղ չփոխուած են, պատահում են և սովորական վրիպակներ (է=ե, դ=գ եւն), բայց առեղծուածաւոր շարքերի յաջող վերծանութիւնը բոլորովին ապահով է։

Եթէ այս այսպէս է՝ և մեր ապացուցութիւնը հիմնաւոր, ապա ուրեմն հարկ կլինի ընդունել և այն, որ մինչև մեր այս բացատրութիւնները՝ ուղիղ չէին հասկացուում մեր հին մատենագրութեան մէջ պատահող բոլոր այն հատուածները, որոնց մէջ «բարդ» այն է՝ մի համարիչից աւելի ունեցող կոտորակներ կան։ Այդպիսի կոտորակները պիտի արտայայտուէին անհրաժեշտաբար մի շարք «պարզ» կոտորակներով։ Մեր այս բացատրութիւններից յետոյ այդպիսի հատուածների ուղիղ ըմբռնումը հնարաւոր է դառնում և բոլորովին զիւրանում։ Բերենք երկու օրինակ, Հանգուցեալ Բ. Պատկանեան իւր լուրջ և գիտնական մի հրատարակութեան մէջ (Армянская География VII вѣка по Р. X. «Խորենացու» Աշխարհագրութիւն, Պետերբուրգ 1877) հանդիպում է մի այդպիսի հատուածի, հարկաւ առանց կարողանալու կնճիւղը լուծել. «...Մասն է հինգ հարիւր ասպարէզ... չորեքիւսի, որ պէս զի լինել մասսինն եւ թանասուն և մի մղոն, չորք եւ թն է քսան եւ թ» (Հայերէն բնագ. եր. 3) Ռուսերէն թարգմանութեան ծանօթութեան մեջ (եր. 9, ծնթ. 16) իրաւամբ նկատում է, որ բնագիրը մոլթն է, ինքը տալիս է կարելի միտքը. մղոնն հաշուելով 7 ասպարէզ, մի մասում (աստիճան) պիտի լինի ոչ թէ 71, այլ 71 և երեք եւ թն երորդ ($\frac{3}{7}$) մղոն*։ Բայց բնագրում հէնց այդպէս էլ է, միայն թէ չէ հասկացուել՝ 71 մղոն, մի չորրորդ (չորք), մի եւ թն երորդ (եւ թն), մի քսան եւ թ երորդ (քսան և թ), որոնց գումարն անում է երեք եւ թն երորդ. $71 + \frac{1}{4} + \frac{1}{7} + \frac{1}{28} = 71 \frac{5}{7}$

* Ահա հատուածիս թարգմանութիւնը «Такъ что въ градусѣ заключается 71 миль; (а четыре стороны квадратной мили) равняются 28 аспаразмамъ, ибо 4 раза 7 составляетъ 28». Փակագծից սկսած ամբողջ տողի փոխարէն պիտի լինէր միմիայն՝ երեք եւ թն երորդ։

Աւելի անաղարտ է պահուած ընագիրը Հ. Արսէն Սուքրեանի հրատարակութեան մէջ, թէև այստեղ էլ թարգմանիչը վրիպել է ուղիղն ըմբռնելուց, Ահա այդ ուղղագոյն ընագիրը. «որպէս զի լինել մասինն եօթանասուն և մի միլոն և չորեակ (՝), եօթնեակ (՝) և քսան և ութեկ մի (՝)* Նախնական բնագրում ամենայն հաւանականութեամբ էր «եօթանասուն և մի միլոն և . ք. է. ի ը.», Երկրորդ օրինակ, Սուքրեանի հրատարակած աւելի ընդարձակ բնագրում կայ մի հատուած, որտեղ հանդիպում է մեր «կէս» ցոյց տուող նշանը (C), բայց ուղիղ չէ հասկացուել. «Յեռոն . . ծայրն ի ներքս գայ ի յԱվիկանոս առաւել քան զայլ երկիր՝ մասունս երիս, [C], որ լինի ասպարէզք հազար հինգ հարիւր յիսուն» եր. 14: Հրատարակիչն աւելացնում է ծանօթութեան մէջ. «Յօրինակին կայ առ երիս բառի՝ ձև մի իբրև C, որ թուի նշանակել զտասներորդ մասին, այսինքն զաստիճանի. զի զմասն ասաց 500 ասպարէզ լինել, և երեք մասունք լինի 1500. իսկ աստ աւելի կայ և 50 ևս որ է 1/10 (մի տասներորդ) մասին», Բայց մենք շատ օրինակներից տեսանք, որ C նշանը ոչ թէ մի տասն երորդ, այլ կէս է նշանակում, որի վրայ և հիմնուած կարող ենք վերականգնել ընագիրը՝ հինգ հարիւր սրբագրելով եօթն հարիւր (ե=է)=մասունս երիս և C (կէս), որ լինի ասպարէզք հազար եօթն հարիւր և յիսուն» (կէս աստիճանն =250 ասպարէզ):

Այս օրինակները բացի այն, որ վերստին երաշխաւորում են մեր բացատրութեանց հիմնաւորութեանը, մեզ մասնացոյց են լինում նաև մի ներքին կապի վրայ, որ կայ Հիրակացու և «Խորենացու» Աշխարհագրութեան մէջ, Հիրակացու կոտորակները, բոլորովին յար և նման ձևով գործ են ածւում ուրեմն և այդ երկասիրութեան մէջ, Յայտնի է, որ Պատկանեանը տրամադիր էր «Խորենացու» այդ Աշխարհագրութիւնը՝ թէև և նմադրաբար միայն և առանց գրական ապացոյցների, վերագրել Հիրակացուն (տես ուս. թրգ. յառաջաբան):

ԻԳ հարցման մէջ մկները կերել են Հիրակացու ամբողջ 200 կայ թ գարին, կայ թն ունինք գործածուած Սուրբ Գրքում զանազան առմամբ (տես Յ. Ազեբ. Բացատր. 2ափ. և Կշ. կայ թ և գոմոր բառերը. նաև Հայկ. Բառ.): Այժմ միայն՝ Հիրակացու այս հարցումը հնարաւորութիւն է տալիս մեզ ճիշտ որոշել կայ թի չափը, կշիռը: Պատասխանից երևում է, որ .ՃԳ ՅՊ. է եղել մկների թիւը, այն է՝ 103 ռուբ և 6800 մուկ, իւրաքանչիւրը կերել է 80 հատ գարի, Բոլոր կերած գարին, որ 200 կայ թ էր, հաւասար է 80 անգամ 1,036,800, որ անում 82,944,000 գարեհատ, կամ հայկական թուերով .Փ՝ՄՂ՝Գ Տ., ուրեմն մի կայ թն ունի 414,720 գարեհատ, կամ աւելի կարճ՝ մի կայ թ ըն է վա թ ս ու ն լ ի տ ր : (Լիտրը 12 ունկի, ունկին 576 գարեհատ, (տես Յաղ. 2ափ. և Կշ.): Այսպիսով ուրեմն ճիշտ որոշւում է կայ թի չափը, այն է՝ 60 լիտր: Կայ թն հանդիպում է և արձանագրութեանց մէջ, Հայոց .ՆԻ. թուին Խոսրովանոյշ թագուհին հաստատում է Տեկորի իւղի շար ե տ ր մի կայ թ, ուրեմն 60 լիտր (Հիրակ. 133):

ԻԴ հարցումը, ինչպէս արդէն նկատեցի, հաւանականաբար Հիրակացին առել է գրաւոր աղբիւրից, կամ լսել է Տիւբիկոսից, Խնդրի պատասխանը պէտք է լինի 32 վայրկեան և ու թ տ ա ս ն և մ է կ ե ր ո ր դ (՝), մինչդեռ Լուծման կոտորակների գումարն է 32 և մի տ ա ս ն ե ր կ ու ե ր ո ր դ վայրկեան կամ՝ 32 վայրկեան և 5 մանրերկրորդ, Երևի զանց են առնուած աւելի մանր կոտորակները:

50 մարտի.

Գալուստ Տ. Մկրտչեան:

* Փրանսերէն անյառող թարգմանութիւնն է. «la partie est de 500 stades carrés, ainsi la partie fait 71 milles et quatre fois sept (!) et vingt—huitième. (Géographie de Moïse de Corène, par Ar-sène Soukry, Venise 1881, p. 4, ևր. 7):

ПЕПО. Бытовая комедія въ трехъ дѣйствіяхъ Габріела Сундукьянца. Пер. съ арм. А. Цатуріана п Ю. Веселовскаго со вступительною статьей Юрія Веселовскаго. М. 1896.

Պ. Ա. Ծատուրեան և Ի. Վեսելովսկին հայ հասարակութեան արդէն ծանօթ անձինք են. առաջինը մեր երիտասարդ բանաստեղծների դասում պատուաւոր տեղ է գրաւել արդէն, իսկ պ. Վեսելովսկին յայտնի է իւր յօդուածներովն հայոց նոր գրականութեան մասին, ծանօթ է նաև իբրև թարգմանիչ հայ բանաստեղծների և իբրև խմբագիր (պ. Մ. Բերբերեանի գործակցութեամբ) Армянскіе Беллетристы ժողովածուի: Արդ՝ պպ. Ծատուրեանն և Վեսելովսկին ընդհանուր աշխատութեամբ ծանօթացնում են ուսաց հասարակութեանը մեր համակերպի թատերգակ Գ. Սունդուկեանցի լաւագոյն կատակերգութեան՝ «Պէպոյի» հետ, և այդ գործի համար նորա արժանի են մեր շնորհակալութեանը: Մի ազգ. ճանաչելու ամենալաւ միջոցներից մէկը նորա գրականութեանը ծանօթանալն է, և այդ տեսակետից մի ազնիւ պաշտօն է ստանձնել պ. Ի. Վեսելովսկին հայոց վերաբերութեամբ, աշխատելով ուս հասարակութեան մէջ հայ ազգի մասին ճիշդ տեղեկութիւններ տարածելուն նպաստել:

«Պէպոյի» թարգմանութիւնը կարող ենք յաջող համարել, աչքի առաջ ունենալով այն դժուարութիւնները, որ ամէն թարգմանչի համար պիտի ներկայացնեն անշուշտ Սանդուկեանցի կատակերգութիւնները: Մի փոքրիկ նկատողութիւն սակայն, որ հարկաւ աւելի Պ. Ծատուրեանին կը վերաբերի, որովհետև նա է հայոց կեանքին ծանօթը. Թիֆլիզցի կանանց «ղաթիբան» Երևանի նահանգի կանանց «քաթիբան» չէ, այլ «չարսաւը», որ այժմ էլ հայ կանայք Երևանում, Վաղարշապատում և շնորհիւ ձգում են եկեղեցի գնալիս: катоба — накидка съ рукавами չէ, որ կարելի չէ ծաւել «նահալիի» տակ գնել և որ սովորաբար սպիտակ չէ լինում: Նմանապէս «խարազի» քօշ կամ լափչին այն կօշիկը չէ որ խարազներն են գործ ածում, այլ խարազի կարծր:

Գետնափորի երեխաները. Վ. Կորոլենկօի(ոյի). Թ. 1896. հր. Թ. Լ. Հրատ. Ընկ. № 104:

Երկու Վէպիկ. I. Վրէժ, Գ. Դը Մօպսանի. II. Հիւանդապահ աղջիկը, Փր. Կօպպէի. Թարգմ. Լ. Լոն Մ. Ա. Թ. 1896. հր. նոյն № 105:

Ակամայ մարդասպան. Վ. Կօրօլենկօ. Թարգմ. Տ. Յովհաննիսեան. Թ. 1896. հր. նոյն № 106:

Աներևոյ շողագործ (Կարմիր ճիճու). Թուս. փոխ. Լ. Մելիք—Ադամեան. Թ. 1896. հր. նոյն № 108:

Հրատարակչական Ընկ. այս հրատարակութիւնները մենք անշուշտ հետաքրքրելի և օգտակար ընթերցանութեան նիւթ պիտի համարենք «մեծ» հասարակութեան համար. թէ ըստ բովանդակութեան և թէ ըստ լեզուի այս գրքոյկները Ընկ. յաջող տետրակների կարգը պիտի դասուին: Սակայն չենք կարող այստեղ իսկ չյայտնել մեր ցանկութիւնը, որ Հրատ. Ընկ. աւելի լուրջ հրատարակութեանց հետամուտ լինէր շարունակ, այնպիսի հրատարակութեանց ենք ասում, որ գրականութեան համար որ և է նշանակութիւն ունենային. թող այդպիսի հրատարակութեանց թիւը տարուան ընթացքում մի քանի անգամ պակաս լինի Ընկ. այժմեան տարեկան հրատ. թուից, փոյթ չէ. դորանով Ընկ. վարկը կարծում ենք աւելի կը բարձրանար, քան թէ կը նուազէր: 5—10 կոպ. տետրակներ այսօր ամէն ոք հնար ունի լոյս ընծայելու և իրօք այդպիսի տետրակներ բաւական չափով տպագրուում էլ են Հրատ. Ընկ. -ից անկախ:—

Ա. Սմիլնովա. Անտառապահը. Թարգմ. ուսերէնից. Թ. 1896:

Այս գրքոյկն էլ բաւական յաջող թարգմանութիւն լինելով ուսերէնից՝ իւր բարոյական բովանդակութեան շնորհիւ կարող է օգտակար լինել երեխայոց, մանաւանդ փոքրահասակների համար: Տիպը և թուղթը մաքուր, գինն էլ մատչելի է—12 կոպ.

Թ. Թ.

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Խ Ն Ն Ե Ր .

Մ Ե ծ ա Ր Գ Պ Ե Խ Ե Բ ա Գ Ր Ո Լ Թ Ի Լ Ն ,

Խոնարհաբար խնդրեմ «Արարատի» առաջիկայ համարում զետեղէք հետեւեալը ի զիտութիւն հայ հասարակութեան:—

Ի նկատի ունենալով որ այժմ Լազարեան ճեմարանը ձրիավարժ աշակերտ ընդունելու համար՝ կան վաթսուէն կանդիդատներ, իսկ իւրաքանչիւր տարի ազատուում է հինգ տեղից ոչ աւելի, այդ պատճառով երկու տարի ոչ մի խնդիր՝ Լազարեան ճեմարանը ձրիավարժ աշակերտ ընդունելու համար չի ընդունուի:

Վերատեսուչ Լազարեան ճեմարանի արևելեան լեզուաց՝

ԳՆՈՐԳ ԶԱՆԱՆԵԱՆՑ .

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻՍ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ
ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՆ

Ա. ՄՕՔՈՍ.—Ժողովրդական վէպ. գրի առաւ

Ս. Հայկունի. գինն է 25 կոպ.

Բ. ՊԱՐԶ ՔԱՐՈԶՆԵՐ.—Երկրորդ տետրակ. Էմանուէլ քահանայ Նազարեանց. գինն է 15 կոպ.

Գ. ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄ-ՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ.—Աշխատասիրեց Միաբան (Գ. Տ. Մկրտչեան). գինն է 35 կ.

Դ. ՏԵՂԱԳԻՐ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ ԳԱՆԱԹԻ ԶԵՐԵՑ ՄԵՐՈՍ ԼՐԵԿԱՅԻՆՈՍՈՒՄ ՍԴՔԱՏԵԱՆ. գինն է 2 ռուբլի:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿԻՑ ԴՈՒՐՍ ԵԿԱԻ

«Ս Ր Բ Ա Զ Ա Ն Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Խ Ն»

Ն Ո Ր — Ո Ւ Խ Տ Ի

(Շարունակութիւն եւ վերջ.—Հատոր Գ.)

ԳՈՐԾՔ ԸՌԱՔԵԼՈՅ .

Թ Ի Ք Լ Ի Զ

ՍԱՀԱԿ ԶԱՅ. ՍԱՀԱԿԵԱՆՑ

2—2

Ի ԴԻՄԱՅ ԼԵԶԱՐԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒԱՅ

Հաշիւ Սարգիս արքեպիսկոպոս հասան—Ջալալեանի կտակած գումարի յընթացս 1895 թ.

ՄՈՒՏՔ	ՏՈԿՈՍԱԲԵՐ ԹՂԹԵՐ.	ԱՌՁԵՈՆ ԴՐԱՄ.	
	Ռ.	Ռ.	Կ.
Սար առ 1 յունուարի 1895 թ.	60,700	769	64
Մուտք յընթացս 1895 թ.	3,400	3,202	12
	64,100	3,971	76

ԾԱԽՔ

Ս ճարուած է 0/0 թղթեր գնելու համար	2,672	50
լրագրներում 1894 թ. հաշիւը տպելու համար՝	30	44
Ընդամենը « »	2,702	94
Յ 1-ն յունուարի 1896 թ. կայ առձեռն 64,100	1,268	82

Ժանսթովութիւն. Ստակած սկզբնական դրամագումարը 6 1/2 0/0 տոմս է 25,000 ռ. արժողութեամբ, որ պահուած է պետական բանկի Թիֆլիսի բաժանմունքում, իսկ մնացած գումարները գտնուում են Սոսկուայի նահանգական զանձարանում: Ջալալեան արքեպիսկոպոսի կտակած գումարը պէտք է աճի սկսած 1883 թուից 125 տարուայ ընթացքում 12 միլիոն ռուբլու. որից յետոյ պէտք է գործադրուի նուիրողի անունով ուսումնաբաններ և թօշակներ հիմնելու համար:

Վերատեսուչ Լազարեան ճեմարանի արևելեան լեզուաց
ԳՆՈՐԳ ԶԱՆԱՆԵԱՆՑ